

Ґжеґож Мотика

ВІД
ВОЛИНСЬКОЇ
РІЗАНИНИ
ДО ОПЕРАЦІЇ
«ВІСЛА»

Польсько-український
конфлікт 1943–1947 рр.

Ґжеґож Мотика

**ВІД ВОЛИНСЬКОЇ
РІЗАНИНИ
ДО ОПЕРАЦІЇ «ВІСЛА»**

**ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ
КОНФЛІКТ 1943–1947 рр.**

Київ 2013

Grzegorz Motyka

**OD RZEZI
WOŁYŃSKIEJ
DO AKCJI «WISŁA»**

**KONFLIKT
POLSKO-UKRAIŃSKI 1943–1945**

Wydawnictwo Literackie
Kraków

Ґжеґож Мотика

**ВІД ВОЛИНСЬКОЇ
РІЗАНИНИ
ДО ОПЕРАЦІЇ «ВІСЛА»**

**ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ
КОНФЛІКТ 1943–1947 рр.**

УДК [943.8:947.7]:323.28"1943/1947"

М851 Гжегож Мотика. ВІД ВОЛИНСЬКОЇ РІЗАНИНИ ДО ОПЕРАЦІЇ «ВІСЛА». ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОНФЛІКТ 1943–1947 рр. Авторизований пер. з пол. А. Павлишина, післямова д.і.н. І. Ільюшина – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2013. – 360 с.
ISBN 978-966-378-302-4

Десятки тисяч убитих цивільних українців і поляків, у тому числі жінок, дітей, німечних, сотні спалених сіл і хуторів, понад півтора мільйони переселенців, які мусили назавжди попрощатися зі своєю малою вітчизною та покинути свої будинки й увесь життєвий доробок, – такий трагічний баланс цивілізаційної катастрофи на польсько-українському прикордонні в роки II Світової війни та одразу після неї. Хронологічні межі нещадного зіткнення двох націоналізмів, українського та польського, позначені етнічною чисткою поляків Волині («антипольською акцією»), що сягнула піку в 1943 р., і операцією «Вісла», тобто «остаточним вирішенням українського питання» на території опанованої комуністами Польщі в 1947 р.

Про причини, перебіг і наслідки цього конфлікту – найбільш дискусійної теми української та польської історіографії й найболючішої проблеми сучасних взаємин двох народів-сусідів, йдеться в пропонованій українському читачеві книзі польського історика, професора, габлітованого доктора Гжегожа Мотики. Автор, який багато років працює в дослідних і просвітних структурах Інституту Національної Пам'яті та Інституті політичних досліджень Польської АН, є провідним фахівцем у цій галузі україністики, а його численні наукові розвідки користуються визнанням у середовищі польських і українських дослідників, водночас породжуючи своєю об'єктивністю, та глибиною неприязнь у тих, хто по обидва боки кордону прагне маніпулювати історичним минулим задля досягнення політичних цілей.

Видавці: *Леонід Фінберг, Костянтин Сігов*

Авторизований переклад з польської: *Андрій Павлишин*

Післямова та наукова редакція перекладу: *Ігор Ільюшин*

Літературна редакція: *Наталія Риндюк, Тетяна Шкарупа*

Комп'ютерна верстка: *Світлана Невдаценко*

Дизайн обкладинки: *Галина Ліхтенштейн, Світлана Невдаценко*

На обкладинці – фрагмент скульптурної композиції *Вадима Сидура*
«Тим, хто залишився без поховання»

Видання здійснено за фінансової підтримки
Посольства Республіки Польща в Україні

© ДУХ І ЛІТЕРА, 2013

© Grzegorz Motyka

© Wydawnictwo Literackie. – Kraków, 2011, wydanie pierwsze

ISBN 978-966-378-302-4

До Читачів

У новітній історії поляків і українців не бракує драматичних подій. Обидві нації в ХХ столітті постраждали від жорстоких репресій нацистів і комуністів, причому, другі упродовж багатьох років намагалися стерти згадку про них із суспільної пам'яті. Не вільно було належним чином вшановувати жертви таких величезних злочинів, як убивство в Катині, чи Великий Голод тридцятих років, під час якого були заморені голодною смертю три мільйони українських селян. Отож, пам'ять про заборонені теми культивували передусім у родинному колі, де з недовірою ставились до офіційних висновків і тверджень істориків.

Допіру після падіння комунізму поляки та українці можуть відверто говорити про своє минуле. Намагаючись надолужити згаяне, історики двох країн неминуче зачіпають також складну проблематику польсько-українських відносин, у яких особливо трагічно дався взнаки період Другої світової війни та перших повоєнних років. У польській історичній свідомості глибоко вкоренилася пам'ять про масові вбивства поляків на Волині та в Східній Галичині, скоєні в 1943–1945 роках бандерівською фракцією Організації Українських Націоналістів (далі – ОУН) і Українською Повстанською Армією (далі – УПА). Натомість, для українців травматичним переживанням стала операція «Вісла», себто примусове виселення в 1947 році українців із Південно-Східної Польщі й розселення їх на західних землях таким чином, щоб вони хутко зазнали асиміляції. Про те, наскільки важливими для польської історичної пам'яті є злочини, скоєні українськими націоналістами, свідчать дослідження, проведені Музеєм Другої світової війни, які виразно показали, що більшість поляків чули про ці злочини.

Упродовж останніх двадцяти років ми стали свідками стрімкого поширення знань про польсько-українські взаємини в 1943–1947 роках. Завдяки чималим зусиллям польських і українських дослідників – і фахових істориків, і тих, хто займається цією проблематикою непрофесійно, – були опубліковані десятки книжок і сотні документів і спогадів. Автори усіх тих праць, попри те, що часто гостро сперечаються між собою (а, може, власне, завдяки цьому), причинилися до радикального поступу наших знань.

Тож важко погодитися з поширеним у Польщі поглядом, буцімто польсько-український конфлікт є замовчуваною темою і досі залишається білою плямою. Можна впевнено констатувати, що це не так. Інша річ, що в оцінках тих подій ми часто можемо зауважити діаметральні відмінності між істориками, причому лінія поділу часто співпадає з національними межами.

Втім, і досі бракує праці, яка б у популярній формі, не претендуючи на вичерпне висвітлення проблеми, та все ж упорядкувала поточні дискусії та впровадила в суспільний обіг найновіші дані, здобуті науковцями. Ця книжка покликана заповнити таку прогалину. Вона є спробою знайти відповіді на найпростіше запитання, яке може поставити собі історик, а саме: що ж трапилося в 1943–1947 роках між поляками та українцями?

Хронологічні рамки роботи окреслені 1943–1947 роками. В лютому 1943 року загони УПА почали на Волині «усунення» польського населення, перебивши мешканців села Парослі. Отже, природно, що дата скоєння цього злочину визначила початок відкритого польсько-українського конфлікту. Натомість, знищення керівництва українського підпілля в Польщі восени 1947 року після операції «Вісла» можна вважати за дату завершення відкритого конфлікту.

Книжка підводить підсумок моїх багаторічних досліджень, проте має науково-популярний характер. Тому я подаю посилання тільки в абсолютно необхідних випадках. Уміщена наприкінці книжки бібліографія містить тільки найважливіші, та аж ніяк не всі твори з досліджуваної проблематики. Тих, хто після прочитання цієї книжки захочуть докладніше ознайомитися з описами перебігу подій, я адресу до своїх попередніх робіт (заздалегідь прохаючи в Читачів вибачення за те, що вони, звісно ж, натраплять на численні повторення) й інших праць, включених до бібліографії.

Кільканадцять років тому, в січні 1998 року, на авторській зустрічі в Перемишлі, коли мене спитали, чого я хочу досягти своїми публікаціями, я відповів: «Мені б хотілося переконати українців, що убивство польського населення на Волині – це факт. А поляків – що операція «Вісла» не була потрібна» («Życie Przemyskie», 28.I.1998). Я здавна вважаю, що ніколи, за жодних обставин не можна виправдовувати завдання страждань цивільному населенню будь-якої національності. Я завжди намагався пам'ятати цю просту істину. Сподіваюся, і в даному

випадку Читачі зауважать, що я залишаюся вірним цьому принципові. На мій погляд, тривке польсько-українське примирення неможливе без того, щоб цілковито акцептувати важке минуле та назвати на ім'я усе зло, вчинене між поляками та українцями під час війни та після її закінчення.

І ще дозвольте торкнутися одного питання. Історики, котрі беруться за розгляд проблематики польсько-українських відносин, у останні роки часто чують звинувачення в підпорядкуванні принципам політичної коректності, униканні складних тем, а то й узагалі – в брехні. Багатьом людям, гадаю, важко зрозуміти, що наукова робота історика не полягає у виголошуванні національного монологу із переліком кривд, чи товкмаченні «для підбадьорення духу» такої версії подій, в якій «наші», як правило, мусять бути «білими», а «їхні» – обов'язково «чорними». Історик мусить бути неупередженим, його обов'язок полягає в спробі підійти до описуваної теми ніби збоку, щоб вловити всю складність досліджуваних явищ. Як влучно написав про це видатний польський соціолог Станіслав Оссовський: «Науковий працівник – то така людина, чиїм професійним обов'язком є непослух у мисленні. Його суспільне служіння в тому і полягає, щоб при виконанні своїх фахових обов'язків демонструвати непослух у мисленні. Відтак йому не вільно слухатися ані синоду, ані комітету, ані міністра, ані імператора, ані Господа Бога. Якщо він слухняний, якщо змінює власні погляди за наказом, або коли його думка незгідна зі словами, то він зраджує свій обов'язок»*.

Я хотів би подякувати Томашові Стриєку та Маріушові Зайончковському, а також Гжегожеві Грицюку та Анджею Леону Сові за цінні зауваження, почуті від них під час бесід у процесі написання цієї праці. Моїй дружині Едиті я вдячний за тепло і розуміння в ті довгі тижні, коли я, залишаючись удома, властиво, був відсутній.

* Посилання містяться наприкінці книги.

Гордіїв вузол. Українська проблема в ІІ Республіці

Першого листопада 1918 року серед поляків, котрі мешкали у Львові, мабуть, переважало почуття здивування. Того дня на офіційних установах замайоріли українські прапори, а з поширюваних містом оголошень можна було довідатися, що виникла Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) зі столицею у Львові. Для тих львів'ян, які мріяли про вільну Польщу, перспектива стати громадянами Західної України була неприйнятною. Те, що в процесі створення власної держави їх випередили українці, – на думку багатьох, то була «винайдена австрійцями на шкоду полякам» національна група, якої насправді не існувало, – породжувало здивування, а водночас посилювало бажання активно протистояти розвиткові подій.

Ще того ж дня польські підпільні групи спонтанно перейшли в контрнаступ. Спершу некоординовані сутички незабаром перетворилися на запеклі вуличні бої. У лавах польських підрозділів опинилося чимало молодих людей віком до сімнадцяти років, які мужньо та самовіддано брали участь у боях, започаткувавши легенду Львівських Орлят. 22 листопада 1918 року, зважаючи на опір і підхід до міста підкріплення, українські війська залишили Львів. Але то був допіру початок польсько-української, або радше, польсько-західноукраїнської війни.

До березня 1919 року Українська Галицька Армія тричі починала наступальні операції, намагаючись повернути Львів, але щоразу зазнавала поразки. В наступні тижні у наступ пішли підрозділи Польської Армії. З цією метою було використано частину сил прибулого з Франції війська генерала Юзефа Галлера (хоча раніше західним державам пообіцяли, що ці підрозділи не будуть ужиті в Галичині). Польський натиск змусив знекровлені в боях загони армії ЗУНР відступити за Збруч, річку, яка мала становити південно-східний кордон відродженої Польщі. Останні з них переправилися на той бік 16 липня 1919 року.

Спершу до Кам'янця, а потім у еміграцію вирушив також уряд ЗУНР на чолі з Євгеном Петрушевичем. Включити ЗУНР до складу Польської Республіки погодився лідер Української Народної Республіки (далі – УНР) Симон Петлюра, котрий таким чином прагнув врятувати українську державність понад Дніпром. Як відомо, край цим сподіванням поклав перебіг польсько-більшовицької війни та підписана в березні 1921 року Ризька угода.

Попри військову поразку, західні українці не втрачали надії на незалежність. Адже поляки мали клопоти із отриманням згоди держав-переможниць, особливо Франції та Англії, на включення Східної Галичини до Польської держави. В червні 1919 року Польща лише отримала право на тимчасове управління цим тереном, натомість серйозно розглядався проект, щоб долю регіону вирішили самі мешканці Східної Галичини на проведеному під наглядом Ліги Націй плебісциті. У Львові, щоправда, переважали поляки, проте в усій Східній Галичині саме українці становили більшість. За даними перепису 1931 року, у Львові мешкали 157 тисяч поляків, 99 тисяч євреїв і менше 50 тисяч українців, однак з-поміж 4 729 515 осіб, які мешкали в усій Східній Галичині, аж 2 847 844 були греко-католиками (майже всі – українці), 1 350 978 осіб задекларували себе католиками латинського обряду (поляки), а 490 459 – юдеями (євреї). Отже, підсумки плебісциту були б для Польщі, звісно, несприятливими.

Керівництво II Республіки, усвідомлюючи таку загрозу, одразу ж після перемоги узялося за зміцнення польської етнічної присутності на Кресах*. Передусім були колонізовані державні установи, звідти усунуто всіх, хто відмовився прийняти присягу на вірність Польській державі. Відтак у Львівському університеті були ліквідовані українські кафедри і прийнято засаду, що у виші можуть навчатися тільки ті польські громадяни, котрі відбули службу в Польській Армії. Врешті, 5 грудня 1920 року всю Галичину було поділено на чотири воєводства: Краківське, Львівське, Тернопільське та Станіславське. При цьому межі воєводств пересунули на захід таким чином, щоб змінити демографічний баланс на користь польського населення. Отож, у скла-

* Креси – політико-географічне поняття, яким поляки від середини XIX ст. окреслюють етнічне прикордоння; спершу йшлося про околиці історичної Речі Посполитої, а в міжвоєнний період (II Республіки) – про терени на Сході, де більшість мешканців становили українці та білоруси. – *Прим. пер.*

ді Львівського воєводства опинилися населені переважно поляками Ряшівський, Кольбушівський, Кросненський і Тарнобжеський повіти. Східну Галичину було офіційно найменовано Східною Малопольщею. До того ж, у грудні 1920 року Законодавчий Сейм прийняв закон про надання на вигідних фінансових умовах господарств на Волині заслуженим воякам і інвалідам, вихідцям із Центральної Польщі, яких часто селили в окремих осадах.

Ці дії зродили спротив у значній частини українців. Українські політичні партії не визнавали польської державності – законним урядом вони вважали виключно еміграційний уряд ЗУНР. Аналогічне становище посів також глава Греко-католицької Церкви, митрополит Андрей Шептицький. Лунали заклики до пасивного опору, а саме: бойкоту перепису, організованого польською владою, призову на військову службу та виборів до Сейму (листопад 1922 року). В жовтні 1919 року українці заходилися творити таємні освітні гуртки, а в липні 1921 року розпочав діяльність підпільний університет (існував до 1925 року). Особливу неприязнь породжувало наділення землею польських колоністів, – місцеві селяни здебільшого були переконані, що ті загарбують землі, які мали би належати тутешнім.

Українці, звичайно, не збиралися обмежуватися пасивним опором. Частина українських офіцерів і солдатів не погодилися капітулювати. Влітку 1920 року виникла підпільна Українська Військова Організація (далі – УВО) на чолі з полковником Євгеном Коновальцем. Назва організації зовсім не випадково асоціювалася із назвою Польської Військової Організації (ПВО); члени УВО й пізніше апелювали до польського досвіду боротьби за незалежність. УВО спершу підлягала урядові Петрушевича, який перебував у еміграції в Відні. Одразу після виникнення організація розпочала діяльність, спрямовану проти включення Східної Галичини та інших спірних територій до Польської Республіки. Перший терористичний акт УВО влаштувала 25 листопада 1921 року у Львові. Ним став невдалий замах на маршала Юзефа Пілсудського (тоді був поранений львівський воєвода Казімеж Грабовський, який супроводжував голову держави). Акти саботажу, чинені під безпосереднім керівництвом Коновальця влітку та восени 1922 року, мали серйозніший характер. Палали скирти збіжжя, господарства нещодавно прибулих колоністів і тутешніх поляків. У поліцейських відділках, на залізничних станціях, військових складах, під телеграфними й телефонними стов-

пами вибухали бомби. Згоріли військові склади поблизу Перемишля, будинки поліції в Яворові, Городку, Угневі та Любачеві. Покликаючись на потребу ліквідації «зрадників», члени УВО 15 жовтня 1922 року вбили в Кам'янці Струмиловій кандидата до Сейму Польської Республіки Сидора Твердохліба, українського поета й журналіста, лідера української партії хліборобів, яка виступала за співпрацю з поляками.

Саботажна акція тривала за підтримки комуністів кілька місяців. Мабуть, було вчинено близько трьохсот актів саботажу й диверсій. Поліцейська статистика зафіксувала в 1922 році 223 акти саботажу, в тому числі 17 замахів на службовців (загинули п'ятеро осіб), 15 замахів на українців-угодовців (дев'ять загиблих), 129 підпалів і пограбувань, 27 саботажів у державних установах, 35 випадків перерізування телефонних і телеграфних дротів.

Утім, все це не вплинуло на становище українців на міжнародній арені. 14 березня 1923 року Рада послів, яка успадкувала повноваження Верховної Ради мирної конференції в Парижі, передала Східну Галичину Польщі, сподіваючись, однак, що самоврядування на цих теренах набуде певних автономних повноважень. Здавалося б, рішення Ради послів розв'язало питання про східні кордони Польської держави. Так воно й було сприйнято більшістю західних українців, що зумовило стрімкий занепад авторитету уряду Петрушевича, співпрацю з яким розірвала навіть УВО, котра вирішила, що б там не було, продовжувати нерівну боротьбу.

У відродженій Польській державі загалом налічувалося близько п'яти мільйонів українців. Вони становили 16% усіх громадян країни, проте в деяких регіонах склали переважну більшість. Та українці не були однорідною групою. Легко можна було зауважити між ними значні культурні відмінності, зумовлені передусім різним віросповіданням і різним історичним досвідом життя в окремих державних організаціях – у Росії та Австро-Угорщині. Коли йдеться про конфесії, то одні з них були віруючими Православної Церкви (Волинь і Люблінщина), інші – Греко-католицької (Галичина). Понад 90% українців мешкали на селі, 3–6% працювали в промисловості, і лише близько 1% населення складала інтелігенція. Значна частина населення виступала за незалежну Українську державу, отож неприязно ставилася до Польщі. В Східній Галичині рівень національної самосвідомості був значно вищим, ніж на Волині, але й там місцеве населення неохоче ставилося до створення

структур Польської держави. Селяни з ностальгією згадували Першу світову війну, часи так званої «свободи», коли після евакуації царської адміністрації та втечі поміщиків не було «ні росіян, ні поляків. Хто хотів, то працював... як хто був сильніший, то відбирав і засівав своїм збіжжям [...] гайових тоді не було»¹. Не дивно, що за таких обставин українське питання стало однією з найважливіших проблем, з якими довелося радити собі відродженій Польській державі.

Березнева Конституція 1921 року гарантувала всім польським громадянам, незалежно від національності та віросповідання, рівні права. На практиці, однак, саме поляки становили привілейовану групу. Доброю ілюстрацією того, як конституційні права дотримувалися на ділі, може послужити той факт, що в ІІ Республіці ніколи жоден не-поляк не обіймав посади міністра, воєводи чи бодай старости. За цілковите підпорядкування національних меншин польській домінації виступали передусім прихильники національних демократів (ендеки), християнські демократи (хадеки) та частина польської селянської партії (ПСелП). Ці угруповання проголошували програму так званої національної асиміляції. Внаслідок втілення цієї програми українці та білоруси мусили поступово, завдяки адміністративному тискові, зазнати колонізації. Прихильники національної асиміляції часто заперечували існування української нації. На їхню думку, на Кресах поруч із поляками та євреями мешкали русини, прихильно налаштовані до Польщі. І все було би гаразд у взаємних відносинах, якби не жменька авантюристів-інтелігентів. Меті колонізації були покликані, скажімо, служити впроваджені в 1924 році міністром Станіславом Грабським утравкістичні школи. Передбачалося, що вони будуть двомовними, проте насправді виявилися інструментом обмеження українського шкільництва. Якщо в 1924/1925 навчальному році існувало 2558 українських початкових шкіл, то в 1937/1938 – їх залишилося тільки 461.

Політика національної асиміляції натрапила на рішучий опір пілсудчиків, Польської Соціалістичної та Демократичної Партій. Ці середовища заохочували так звану державну асиміляцію. Прихильники такої концепції наполягали на гарантуванні національним меншинам усієї повноти громадянських прав і культурної автономії (дехто навіть пропонував надати Галичині територіальну автономію). На їхню думку, це з часом призвело би до витворення зв'язку між національними меншинами та Польською державою. Один із чільних прихильників

концепції державної асиміляції Тадеуш Голувко нещадно критикував національну політику польських урядів до травня 1926 року. Він писав:

Східні воєводства і Східну Галичину віддано на відкуп неосвіченій і непридатній бюрократії, котра спирає свою владу на конфіскацію газет, розпуск товариств, тлумлення культурного, політичного та соціального життя українців і білорусів. Словом, фактична влада та потрапила до рук поліції й прокурорів. Бездумна політика [...] штовхала Польщу у прірву, бо мільйонні маси [...] ненавиділи не лише тупу бруталну бюрократію, а й саму польську державність².

Травневий переворот 1926 року зродив надію на зміну ситуації. Сподівання ще більше зросли у зв'язку зі змінами в державному апараті, позаяк на високі відповідальні посади були запрошені люди, відомі своїм відкритим ставленням супроти національних меншин. У 1928 році посаду волинського воєводи обійняв Генрик Юзевський. Цей видатний пілсудчик намагався перетворити Волинь на анклав польсько-українського примирення, а для того усував впливи і польських, і українських націоналістів, віддаючи перевагу, серед іншого, створенню польських шкіл із обов'язковим викладанням української мови, що призводило до обмеження розвитку українського шкільництва, проте водночас змушувало поляків вивчати мову сусідів.

Утім, політика різних урядів після травня 1926 року була вкрай суперечливою. Наприклад, не виконано жодної з фундаментальних вимог польських українців у справі створення у Львові українського університету. Замість цього, після кількох років переговорів, Український науковий інститут постав у... Варшаві.

Інша річ, що ставлення українських політичних партій не давало польській владі ширшого поля для маневру. Єдиним цілковито приязним Польщі середовищем були так звані петлюрівці, прихильники еміграційного уряду УНР, котрі сподівалися на відбудову української державності понад Дніпром і співпрацювали з польською розвідкою проти СРСР. В ІІ Республіці діяли кілька українських і русинських легальних політичних партій, які представляли весь спектр політичних поглядів – від лівих до фашистів, утім, часто солідарних у спільній неприязні до Польської держави. Найбільшою підтримкою в українській громаді втішались національно-демократичні середовища, згрупова-

ні в Українському Національно-Демократичному Об'єднанні (далі – УНДО). Вони здобували в Східній Галичині непогані результати на виборах до Сейму, і завдяки цьому мали численний парламентський клуб (фракцію) – в тридцятих роках представник УНДО обіймав посаду віце-маршалка (заступника голови) Сейму. Середовище УНДО намагалося політичними способами добитися якнайкращих умов для функціонування українського суспільства. Його постійним постулатом залишалася культурна й територіальна автономія українців, котрі мешкають у Польщі. Проблема полягала в тому, що лишень у тридцятих роках це середовище почало дозрівати до визнання Польської держави стійким утворенням.

УВО намагалася підтримувати дух опору серед українців. Члени цієї організації в двадцятих роках влаштували чимало актів експропріації, нападаючи на поштові авто, податкові установи тощо. УВО також співпрацювала з німецькою розвідкою – в обмін на шпигунську інформацію українці (члени цієї організації) отримували гроші, зброю та допомогу в навчанні. Траплялися й замаху – скажімо, 19 жовтня 1926 року у Львові був убитий керівник львівської шкільної кураторії Станіслав Собінський, звинувачений у полонізації українського шкільництва. Замах на Собінського, влаштований молодими членами УВО Романом Шухевичем і Богданом Підгайним, добре ілюструє радикалізацію поглядів західноукраїнської молоді.

Шок від поразки в боротьбі за незалежність зродив в українському суспільстві дискусію про її причини та наслідки. Відповідальність за поразку була покладена на політичні середовища, які внаслідок міжособної боротьби зазнали розколу. Претензії адресували, зокрема, чільним політикам, яких звинувачували в неслухних ідейних орієнтаціях. Учасникам дискусії здавалося, що ідеали демократії, які відстоювали прихильники ЗУНР у 1918–1919 роках, зазнали поразки. Відтак дедалі популярнішою ставала націоналістична ідеологія, модна в тогочасній Європі. Основоположником українського націоналізму вважають Миколу Міхновського, котрий задовго до Першої світової війни закликав до створення незалежної Української держави та сформулював гасло «Україна для українців». Однак чільним глашатаєм націоналізму в міжвоєнному двадцятилітті став Дмитро Донцов, котрий пропагував свої ідеї в численних статтях, книжках і публічних виступах, які справляли величезний вплив на слухачів. У 1921 році у Відні

побачила світ його праця *Підстави нашої політики*. Відповідальність за поразку Донцов покладав на українських демократів і соціалістів, котрі, на його думку, змарнували зусилля усєї нації. Згодом погляди Донцова, в тому числі під впливом приходу до влади в Італії фашистів, ставали дедалі радикальнішими. В 1926 році він опублікував книжку *Націоналізм*, у якій виклав своє вчення. На думку Донцова, міжнародні відносини засновані на принципі сили: або пан, або слуга. Тому все треба підпорядкувати силі української нації та її могутності, натомість зовнішню політику слід провадити в ім'я національного егоїзму. Відкидаючи демократію, Донцов наполягав на здобутті керівної ролі в нації «активної, відважної, спрагненої влади меншости», якій притаманна фанатична, ладна на будь-які жертви любов до власної нації.

Цікаво, що головного ворога Донцов вбачав у Росії, боротьбу з якою вважав достоту історичною місією України. Польщу, де він мешкав і працював у міжвоєнний період, Донцов розглядав як потенційного союзника проти Росії, не випадково він підтримував союз між Пiлсудським і Петлюрою.

Втім, хоча на геополітичні візії Донцова зважали мало, його ідеї справили величезний вплив на українську молодь, в середовищі якої всередині двадцятих років почали формуватися радикальні угруповання, які відкидали і пропольські, і прорадянські симпатії. Молодіжні націоналістичні організації займалися самоосвітньою діяльністю, розповсюджували підпільну пресу, зривали в школах церемонії з нагоди польських державних свят і організували відзначення українських, наприклад, 1 листопада (річниця проголошення ЗУНР). До них потрапили майбутні бандерівці, у тому числі Степан Бандера (нар. 1909 року), Роман Шухевич (нар. 1907 року), Василь Сидор (нар. 1910 року), Ярослав Старух (нар. 1910 року), Мирослав Онишкевич (нар. 1911 року) та інші.

Всі вони в 1918–1919 роках знали, що існує Українська держава, проте були занадто малі (у віці від семи до одинадцяти років), щоб узяти участь у боротьбі за незалежність. Виховані в дусі патріотизму, вони бунтували проти старшого покоління, звинувачуючи його в бракові самовідданості й жертвовності у боротьбі за незалежність. Ці юнаки хутко засвоювали погляди Донцова, котрий наголошував перевагу почуттів над розумом і спонтанності над розважливістю. Націоналісти вважали, що палка і ладна на будь-яку жертву віра рано чи пізно приведе їх до

перемоги, хоча й усвідомлювали власну слабкість, а відтак нерідко називали себе лицарями абсурду чи фанатичними апостолами нової ідеї.

В 1929 році діячі УВО та інших українських націоналістичних угруповань створили у Відні ОУН. Ця організація була покликана прагнути до «відновлення, впорядкування, оборони та поширення Незалежної Соборної Української Національної Держави» (пізніше гасло – створення Української Самостійної Соборної Держави, УССД), яка мала б охопити «усі українські етнографічні терени», себто ті, які в ранньому Середньовіччі (!) були, на думку націоналістів, заселені українцями.

ОУН мала вести безкомпромісну боротьбу з усіма «окупантами», незважаючи на втрати, використовуючи всі доступні методи. Очікувалося, що «повне усунення всіх займанців з українських земель» відбудеться у процесі національної революції, причому ОУН від самого початку взяла курс на «перманентну революцію». Йшлося про постійну, безугавну підготовку нації до національної революції – шляхом пропаганди та організації саботажу й терористичних актів. Подібні принципи зумовлювали, що ОУН, побоюючись процесів асиміляції, особливо небезпечними вважала тих польських і українських діячів, котрі намагалися досягнути будь-якого компромісу в міжнаціональних стосунках. Таким чином, як не парадоксально, союзниками українських націоналістів виявилися ті польські політики, котрі намагалися вирішити національні проблеми ІІ Республіки силоміць.

Радикальний курс ОУН добре відображений у «Декалозі націоналіста», укладеному Степаном Ленкавським. Перша заповідь проголошувала: «Здобудеш Українську Державу, або згинеш у боротьбі за неї», сьома: «Не заважаєшся виконати найнебезпечнішого чину [в першій версії – «поповнити найбільшого злочину». – Г.М.], якщо цього вимагатиме добро справи», а восьма: «Ненавистю й безоглядною боротьбою [і підступом] прийматимеш ворогів Твоєї Нації»³. Пов'язаний із ОУН Михайло Колодзінський, аналізуючи польське Повстання 1863 року, заявив: «На прикладі польських повстанців ми бачили, що люде, які хотіли волі для свого народу не перебирали в засобах до її осягнення. [...] Треба крови, даймо море крови, треба терору, заведім пекольний, треба пожертвувати матеріяльні добра, не лишім собі нічого. Маючи на меті вільну українську державу, йдім до неї всіми засобами й всіми шляхами. Не стидаймося мордів, грабіжі й підпалів. У боротьбі нема етики»⁴.

У програмі ОУН тридцятих років можна знайти намір здійснити без відшкодування парцеляцію усіх поміщицьких маєтків і господарств колоністів на користь українських селян. З майбутньої Української держави також слід відразу ж після здобуття незалежності депортувати усіх колоністів, осаджених тут після 1918 року. Було заявлено: «Право приватної власності на землю мають члени української нації й ті всі працюючі селяни інших національностей, що поставляться позитивно до визвольних змагань українського народу. Чужинцям-зайдам не буде вільно набути землі на приватну власність»⁵. Аналогічні твердження можна знайти у працях чільних діячів ОУН – Миколи Сціборського та Дмитра Мирона. Крім того, Сціборський заздалегідь передбачав, що в момент початку повстання «селяни без жалю порохуються з дідами, що є агентами польської окупації, а також із військовими і цивільними колоністами»⁶, а це означає, що ОУН уже в тридцятих роках планувала спровокувати селян на криваві виступи проти польських поміщиків і осадників. Подібним чином організація сподівалася приховати розправу з частиною поляків під виглядом «народних» самосудів.

Оголошення про помсту чи навіть розправу з поляками можна також знайти в багатьох піснях ОУН. Схоже, те, що в програмі керівництва стосувалося лише частини поляків (передусім осадників і поміщиків), у пропаганді, котру провадили пересічні члени організації, поширювалося на більшість польської спільноти Кресів. У марші ОУН *Ми зродились із крові народу* є такі слова:

Ми зродились із крові народу,
колисала нас грізна тюрма,
гартували бої за свободу
і ненависть до ганьби й ярма.

Смерть, смерть, ляхам смерть,
смерть московській проклятій комуні,
в бій кривавий ОУН нас веде.

Ми всі вірні сини України,
грізні месники наших братів,
ми чекаємо тільки хвилини –
ждем наказу: «Громить ворогів!»⁷.

У свою чергу, в пісні, де йдеться про засуджених до смерті й страчених членів ОУН, лунає:

В хвилю останну з гробів повстануть,
катів без суду вішати будуть.
Кожному кату долю однаку:
На одну гиляку – ляха і собаку!⁸

Натомість, у співомовці, популярній між прихильниками ОУН із середовища шкільної молоді, можна було почути:

Там на горі пироги,
а в долині каша,
утікайте, поляки –
Україна наша⁹.

Так само, як в ОУН, ставилися до польської присутності на Кресах комуністичні середовища. Однією з цілей комуністів було об'єднання Волині та Східної Галичини із УРСР. Причому, вони не приховували, що йдеться про ослаблення ІІ Республіки загалом. У двадцятих роках, виступаючи на ІІІ з'їзді комуністичної партії Польщі, представник Комінтерну Дмитро Мануїльський закликав комуністів намагатися «послабити національні шви сучасної Польської держави, не дозволяючи їй усталитися й набути рівноваги»¹⁰. Комуністична пропаганда закликала місцеву людність розправлятися з «польськими панами» так, як у знятому в 1938 році в СРСР художньому фільмі *Кармелюк*, головний герой якого, навіть помираючи, все закликав «вирвати поляків із корінням» із українських земель. І хоча теоретично в подібних виступах підкреслювали класовий характер сподіваної революції, проте, навіть ті поляки, котрі перейшли на бік повстанців, врешті-решт виявлялися зрадниками. Комуністи створювали суворо законспіровані боївки, покликані послужити основою для майбутньої партизанської війни. Частина з них упродовж багатьох років не проводила жодної діяльності. Їх планували мобілізувати допіру в момент початку війни СРСР проти Польщі.

У середині 1930 року ОУН виразно заявила про своє існування, влаштувавши другу саботажну акцію, яку також називали частинним виступом. Найбільша інтенсивність саботажу припала на період від 12 липня до 24 вересня, хоча окремі випадки траплялися й пізніше.

Загалом було вчинено 199 диверсійних актів. Переважно то були підпали збіжжя та сільськогосподарських забудов, іноді перерізали телефонні дроти. До акції почала спонтанно приєднуватися українська людиність. У вересні керівництво підпілля наказало припинити акцію.

Друга саботажна акція змусила Пілсудського наказати силою відновити лад, але так, щоб уникнути кровопролиття. Прихильник польської пацифікаційної акції (умиротворення) Владислав Побуг-Маліновський описав це так:

Заснована на [...] наказі Пілсудського «пацифікація» Малопольщі тривала 10 тижнів, від 16 вересня до 30 листопада 1930 року. Вона почалася арештом 30 колишніх українських депутатів Сейму та близько сотні найжвавіших і найшкідливіших активістів; була розпущена молодіжна організація «Пласт», повністю опанована терористами, з цієї ж причини були закриті три українські гімназії – в Рогатині, Дрогобичі й Тернополі; «поліцейські репресії» обмежено обшуками в пошуках зброї чи таємних організаційних зв'язків – переважно в читальнях і кооперативних крамницях [...] у випадках пихатої постави влаштовували «дошкульний трус» (скажімо, в крамницях сипали сіль у цукор або «помилково» поливали борошно гасом, що також було тільки наслідують методів, уживаних українцями); били – гумовими поліцейськими кийками – лише в разі активного опору. Військо з'являлося тільки там, де українці й після 16 вересня надалі вдавалися до своїх методів терору [...] на прохання воєводи або старости військово командування скеровувало в неспокійний район переважно ескадрон кавалерії; постій із обов'язком постачання селом фуражу, сіна, конюшини тривав від кількох днів до кількох тижнів, зазвичай у поєднанні з повторними і тим разом «дошкульними» поліцейськими обшуками. [...] Не пролунав жоден постріл [...] покарання за це були тільки тілесні; не було також жодного смертельного випадку, не спалено жодної української садиби¹¹.

Всупереч тому, що написав Побуг-Маліновський, не виключено, що від побоїв померли кілька, а за іншими даними, навіть понад тридцять осіб. Окрім того, вістря польської операції поцілило передусім у невинних. Ось як описувала ці події Зенеїда з Замоїських:

Польське військо брутально пацифікувало українські села. Знамениті «тюльпани» не були чимось винятковим. Українських дівчат

підвішували за ноги, і їхні обвислі спідниці нагадували тюльпани. Вже не було так приємно ходити до греко-католицької церкви¹².

Влаштована польською владою акція умиротворення викликала міжнародний скандал, завдавши чималої шкоди репутації Польщі. Переправлені на Захід матеріали й фото дали підставу для подання петиції до Ліги Націй та організації антипольської кампанії у пресі. Та найгірше було те, що польські заходи сприяли відновленню вже спадаючих антипольських настроїв і зростанню симпатій до націоналістів. Багатьом українцям, які переконалися в брутальності поліції, запропонований націоналістами шлях здався єдино можливим.

У 1933 році мережу ОУН у Польщі очолив Степан Бандера. Він був, кажуть, дуже товариським і доброзичливим до своїх однодумців, проте славився також своєю безкомпромісністю: «Цілком інакше виглядало, – згадував приятель Бандери зі шкільних років і співробітник ОУН Григор Мельник, – його відношення до людей, яких він уважав за безхарактерних, неідейних або просто за звичайних «з'їдачів хліба». Про таких він висловлювався зневажливо: «Темний нарід! Ні читати, ні писати...»¹³. Однокашникам, котрі заявляли, що не втручаються в політику, він відмовлявся потиснути руку. Мельникові Бандера дав прочухана, коли той допоміг на іспиті з хімії особі, котру він вважав безідейною.

Бандера приділяв особливу увагу бойовому рефератові (відділові). Його очолював Роман Шухевич «Дзвін» (зазвичай його також кликали Шухом), законспірований навіть від членів ОУН. Бандера був прихильником індивідуального терору проти представників польської влади та українців, визнаних «колабораціоністами». Перш, ніж він став крайовим провідником (головою) ОУН у Польщі, 29 серпня 1931 року молоді націоналісти вбили у Трускавці депутата Тадеуша Голувка, прихильника польсько-українського порозуміння. Смерть Голувка викликала шок, цей теракт одностайно засудили обидві громади. Проте замах добре пасував до рамок практикованої в ОУН «перманентної революції». За словами одного з членів ОУН: «Він нас роззброював ідеологічно. З ендеками ситуація була принаймні зрозуміла: ми тут, а вони – там. Голувко розмивав поділи»¹⁴.

В 1934 році керовані уже Бандерою націоналісти влаштували кілька так само гучних убивств: директора філії української Академічної гімназії Івана Бабія та міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького.

Проте, їм не вдалося організувати замах на воєводу Юзевського. Вбивство міністра Перацького змусило польську поліцію провести ретельне розслідування, наслідком якого стали масові арешти. Вони охопили близько восьмисот осіб. Польським правоохоронцям вдалося затримати все керівництво ОУН на чолі з Бандерою та Шухевичем. Більшість були засуджені на довгострокове тюремне ув'язнення. Самого Бандеру на двох процесах – Варшавському та Львівському – було засуджено до смертної кари, пізніше заміненої на довічне ув'язнення. На судовому процесі він відмовився свідчити польською мовою, а його безкомпромісна позиція витворила йому величезний авторитет, зміцнивши позицію лідера молодих націоналістів.

Проведені польською владою арешти збурили організацію. Крім того, з'ясувалося, що один із високопоставлених членів ОУН – Роман Барановський – був таємним співробітником поліції, що підірвало взаємну довіру членів підпілля. Не менш болісним для українців став факт укладення Польщею Угоди про ненапад із СРСР і Німеччиною, що – як їм здавалося – відклало у довгий ящик можливість вибуху нової війни. Все це змусило тих активістів, котрі залишилися на волі, зійти в глибоке підпілля й відмовитися від терористичних акцій.

Після смерті Пілсудського владні еліти, керуючись інтересами національної безпеки, почали прихильніше дивитися на проект національної асиміляції, частково запозичивши програму ендеків. Хоча вони й відкидали можливість цілковитої полонізації меншин, проте вірили, що цілком ймовірно привабити до польського середовища частину мешканців Кресів. У 1938 році розпочалося втілення в життя програми «зміцнення польської присутності», в межах якої на Люблінщині було знищено 138 «непотрібних» православних храмів і каплиць. Це коїли на очах у громад православних віруючих, силою придушуючи випадки опору. Того ж року підрозділи Корпусу Охорони Прикордоння, вдаючись до різного тиску, «навернули» в католицтво на Волині кілька тисяч послідовників східного християнства. Дистанціювання воєводи Юзевського від цих місіонерських «успіхів» стало причиною його переведення до Лодзі. Після від'їзду Юзевського «польські націоналісти – читаємо у праці американського історика Тімоті Снайдера – втілили в 1938–1939 роках частину своєї програми, достатню, щоб переконати тих українців, які досі вагалися, що чужинська окупація неодмінно буде кращою, ніж польське правління»¹⁵.

У квітні 1939 року була влаштована друга, «мала» паціфікація. І хоча мережу ОУН було майже цілком паралізовано, проте, незадовго до війни польські починання призвели до такої напруженості у взаєминах, що в деяких українських селах службовці поліції не ризикували з'являтися поодиночі.

Підсумовуючи події міжвоєнного періоду, слід визнати, що він для українців не був вдалим. У порівнянні з роками панування Габсбургів, соціально-культурні умови життя українців значно погіршилися, а українській інтелігенції практично був закритий шлях для кар'єри – недотримання обіцянки про впровадження в Галичині самоврядування та створення українського університету призвели до того, що українці з великою недовірою ставилися до усіх польських запевнень. Тим паче, усвідомлюючи популярність ендецьких закликів до проведення жорсткого курсу супроти українського населення, вони серйозно побоювалися за долю національної спільноти. Повсюдним було переконання, що тільки здобуття власної держави може запобігти денаціоналізації українців. А звідсіля вже тільки один крок до підтримки радикальних задумів націоналістів.

Тим часом поляки не зауважували кривд, які дошкуляли українцям. Навпаки, вони нерідко самі, особливо ті, хто мешкав посеред «українського моря», почувалися в небезпеці, й то попри зазвичай добрі, навіть приятельські стосунки з найближчими сусідами та численні змішані шлюби, – за даними 1927 року, на терені південно-східних воєводств кількість таких шлюбів становила 8,7% усіх молодят. У свідомості поляків оті добрі сусіди часто були просто русинами, натомість українцями вони вважали тих усіх, хто не погоджувався з польським пануванням. Послідовно антидержавне налаштування більшості українських партій, терористична діяльність ОУН і зв'язки цієї організації з Німеччиною, – усе це призводило до того, що доволі значна частина поляків зазвичай вбачала у свідомих українцях ворогів Польщі. Тому польська громада, яка мешкала на Кресах, рішуче заперечувала проти будь-яких поступок українській меншості, вважаючи такі поступки достоту зрадою національних інтересів.

Не дивно, отож, що новий курс державної політики викликав ентузіазм у середовищі ендецьких політиків. Газета «Warszawski Dziennik Narodowy» триумфально писала 20 квітня 1939 року:

[...] непохитна постава польського націоналізму [...] призвела до того, що коли не всі, то переважна більшість поляків прийняли її за свою національну програму й вирушають до борні під гаслом, що в Східній Малопольщі нам віддавати нічого, натомість дуже багато слід повернути й відібрати¹⁶.

Усе це супроводжувалося спробами цілковито дискредитувати прихильників державної асиміляції. В газеті «Kurier Wołyński» за 9 травня 1938 року після відкликання Генрика Юзевського з'явився текст *Кінець Юзевінської епохи*, в якому читаємо:

Квітневі рішення вищих державних посадовців у Польщі, внаслідок яких сталася зміна на посаді волинського воеводи, дають польській громаді Волині підстави для певності, що її десятилітньому мучеництву нарешті настав край¹⁷.

Беручи до уваги, що подальші десять років після відкликання Юзевського завдали полякам на Волині достоту неймовірних страждань, важко не визнати ці слова страхітливим прикладом браку уяви, а водночас виявом національної пихатості. Польські націоналістичні діячі, настільки критично налаштовані супроти волинського експерименту, не могли втямити, що коли бодай щось у міжвоєнний період могло запобігти або принаймні обмежити впливи націоналістів на українську громаду, а відтак вплинути на масштаб майбутньої трагедії, то це, власне, зусилля таких людей, як Юзевський і Голувко.

Вересень 1939 року

Напруженість, що запанувала в міжнародних взаєминах улітку 1939 року, змушувала всерйоз задуматися про можливість спалаху війни. Хоча деталі німецько-радянського пакту були невідомі, проте інформація про його підписання 23 серпня 1939 року, безумовно, спонукала українські середовища до стриманості у разі німецької агресії. Адже українці чудово усвідомлювали, що СРСР ніколи не погодиться на відновлення західноукраїнської державності.

Між іншим, саме тому 24 серпня 1939 року УНДО оприлюднило таку заяву:

Сучасне міжнародне напруження дійшло до найвищого ступня [...]. У сьогоднішній хвилині не бачимо ніякої сторонньої потуги, яка мала б на меті політичну розв'язку української справи. Тому пропаганда, яка каже нам очікувати сторонньої помочі, не є згідна з українською національною рацією. [...] П'ятнуємо всякі спроби втягати наше громадянство в яку-небудь диверсійну акцію як спроби чужих агентур та перестерігаємо перед ними українське громадянство, особливо нашу молодь. [...] Не спускаючи з ока національно-політичних змагань Української Нації як цілоти стати рівновартним і повновартним народом у колі європейських народів та не резигнуючи з політичної боротьби за повноту прав Українського Народу в Польщі, Народній Комітет заявляє, що українське громадянство виконає в цих важких часах горожанські обов'язки крові й майна, які накладає на нього приналежність до Польської Держави. Народній Комітет стверджує, що в цю історичну для українського і польського народу добу входимо – на жаль – з невіривними політичними рахунками [...]. Народній Комітет вірить, що історична конечність доведе в обоєму інтересі обох народів до вирівняння політичних різниць між ними¹.

Декларації подібного змісту публічно оголосили також митрополит Андрей Шептицький, а вже після початку війни знову УНДО вустами свого голови, віце-маршалка Сейму Василя Мудрого, а також представник волинських українців Степан Скрипник. Суттєво, що українці не бойкотували мобілізаційних повісток до Польської Армії. Серед міль-

йонів польських вояків були близько 110 тисяч українців. Не підлягає сумніву, що під час польської кампанії 1939 року вони сумлінно виконали солдатський обов'язок, мужньо воюючи, зокрема, під Мокрою, на Помор'ї та понад Бзурою. В польських мундирах загинули від семи до восьми тисяч українців, вдвічі більше були, мабуть, поранені.

Напередодні спалаху війни польська влада не мала певності щодо того, як на її початок зреагують національні меншини. Існувало побоювання, особливо, коли йшлося про радикальні українські угруповання, що ті захочуть скористатися воєнним сум'яттям та вдадуться до саботажу й диверсій. Щоб уникнути ворожих виступів, у ніч з 1 на 2 вересня 1939 року, в рамках так званого блокування антидержавних елементів, польська влада заарештувала кілька тисяч українських активістів. Проте вже через кілька днів, через скрутне становище на фронті, їх почали відпускати на волю. Подібно вчинили з особами, засудженими раніше з політичних мотивів, і саме таким чином звільнився Степан Бандера.

Слід визнати, що польські побоювання не були цілком безпідставними. Німці, готуючи плани нападу на Польщу в 1939 році, міркували також про можливість підняти з допомогою ОУН повстання в Східній Галичині та скористатися ним як приводом для початку війни. З цієї причини Абвер відновив призупинені було в 1934 році (після укладення польсько-німецького пакту про ненапад) контакти з українськими націоналістами. Приготувань ОУН не зупинила навіть смерть лідера організації Євгена Коновальця, котрий загинув у 1938 році в Роттердамі внаслідок замаху, організованого радянськими спецслужбами. Його місце хутко посів полковник Андрій Мельник, проте команда молодих радикалів вважала, що цю посаду повинен обійняти ув'язнений на той момент Бандера. Хоча конфлікт швидко згас у зв'язку з військовими приготуваннями, та він започаткував процес розколу на «старих» і «молодих».

Для проведення в Польщі підривної діяльності німці сформували спеціальний Український Легіон, який планували перекинути в Галичину через Словаччину або повітряним шляхом. Передбачалося, що сили того підрозділу будуть зміцнені партизанськими групами ОУН і українського походження дезертирами з Польської Армії. Легіон налічував близько шестисот вояків, згрупованих у два курені (батальйони). Командував ними полковник Роман Сушко. Абвер оцінював, що

у вересні 1939 року має на терені Східної Галичини близько чотирьох тисяч озброєних українських бойовиків, готових до збройного виступу. Їхнє завдання полягало в тому, щоб після початку війни «очистити» Станіславське воєводство від польських армії та поліції й опанувати лінію Дністра, Заліщиків, Галича, Миколаєва та Самбора, перерізавши залізничний маршрут Самбір–Сянік–Новий Сонч.

Укладення союзу з СРСР змінило ставлення німців до українських самостійницьких прагнень. Якщо до 23 серпня вони мали намір використати українських націоналістів у значних масштабах, то пізніше, щоб не драгувати нового союзника, вирішили вдатися до цього лише у крайньому разі. Проте СРСР затягував свій вступ у війну, й у зв'язку з цим знову постало питання про українське повстання. 12 вересня 1939 року в Єловій у Сілезії відбулася нарада, на якій обговорювалася така можливість. Фельдмаршал Кайтель представив тоді три варіанти подальшого розвитку ситуації: розподіл теренів Польщі між III Райхом і СРСР, створення усіченої зусібіч невеликої польської державки, з якою було б укладено мирну угоду, врешті, передача Віленщини Литві та створення на теренах Східної Галичини й Волині західноукраїнської держави. Як пише Ришард Тожецький: «Абвер мав інспірувати винищення євреїв і поляків, вчинене руками оунівців і спровокованого населення. То була ідея Гітлера, що називалася «Flurbereinigung» (очищення території від небажаних елементів)»². Подальший брак радянської реакції зумовив, що через кілька днів було дано умовну згоду на початок повстання. 15 вересня відбулася зустріч адмірала Вільгельма Канаріса з Андрієм Мельником, а відтак голова ОУН заходився комплектувати склад майбутнього уряду України, проте 17 вересня почався радянський наступ.

Між тим, 12 вересня 1939 року німецькі підрозділи підійшли до Львова. Хоча спроба опанувати місто з ходу не вдалася, місцеві боївки ОУН сприйняли появу Вермахту як заклик до антипольських виступів. У ніч із 12 на 13 вересня українські повстанці захопили Стрий. У наступні дні виступи трапилися у всіх повітах, населених етнічно змішаним населенням. Сутички були зафіксовані під Миколаєвом і Жидачевом, де повстанці захопили два мости через Дністер – автомобільний у Дем'янці та залізничний у Розвадові. В Миколаєві було захоплено поліцейський відділок, а члени ОУН і «патріотична молодь» перейняли владу в місті та роззброювали польських солдатів, які про-

ходили ним. В околицях з'явилися українські партизанські загони, які атакували та роззброювали польських вояків. Тільки у Дрогобицькому повіті їх було п'ять.

Втім, Польська Армія та державна поліція у відповідь удалися до рішучих дій, доволі хутко опанувавши ситуацію. Більшість диверсій були придушені (додамо, з усією суворістю), хоча, не без опору. Підпоручник Кароль Вітольд Дашкевич згадував:

15 IX [...] я отримав наказ вирушити з 50-ма кращими вояками до села Надітичів, де 2 роти поліції зранку атакували село. [...] боронилося аж до вечора до год. 19.00. Коли я під'їжджав, село вже було захоплене із втратами поліції 7 убитих і 20 важко пораних. Село була спалене. Спіймані піп [греко-католицький священник. – Г.М.] і вчитель розстріляні. 16 IX [...] подальший наступ на Миколаїв, який був зайнятий без пострілу. Українці втекли в ліси, що тягнуться аж до Львова³.

Найбільша хвиля диверсій, 17 вересня 1939 року, охопила вже всі Креси. Одразу ж після перетину польського кордону Червоною Армією активізувалася радянська диверсійна мережа. Інспіровані комуністами оперативні заходи, окрім короткострокових військових цілей, мали передусім демонструвати «палке прагнення» українських і білоруських, а також єврейських мешканців Кресів включити їх у кордони «батьківщини світового пролетаріату». В наказі № 005 Воєнної ради Білоруського фронту читаємо:

Товариші червоноармійці [...] В Західній Україні та Білорусії розгортається революційний рух. Почалися виступи й повстання білоруського та українського селянства в Польщі. Робітничий клас і селянство Польщі об'єднують свої сили, щоб скрутити в'язи своїм кривавим гнобителям⁴.

Створювані комуністами групи намагалися перейняти владу в окремих місцевостях і урочисто привітати тріумфальними брамами наступаючі радянські війська. Це супроводжувалося нападами на поліцейські відділки, садиби землевласників і невеликі групи солдатів. Часто також атакували біженців із Центральної Польщі, котрих зазвичай грабували, хоча траплялися й убивства. Поміщиків мордували нещадно. Часто диверсанти почувалися настільки впевнено, що чинили блискавичні не-

сподівані напади на відступаючі підрозділи Польської Армії та поліції. До комуністів хутко долучилися люди зі суспільного маргінесу, які, користуючись періодом «вольниці», вирішили легко розбагатіти.

Чимало випадків диверсій було зафіксовано в Поліському воєводстві – в білоруській та українській його частинах. Подібна ситуація виникла й на Волині. В обох тих воєводствах поруч із комуністами до антипольських операцій долучилися націоналісти. Як згадував діяч ОУН Семен Левицький «Кліщ»: «По вибуху війни у вересні 1939 р. ми почали роззброювати поляків на Поліссі, де тільки далось. М. ін. був плян, щоб разом у «тактичній» спілці з комуністами, захопити повітове місто Дорогичин [...]. Але по дальшій застанові, ми цей плян за-нехали, як нереальний»⁵.

Відступаючі польські підрозділи неодноразово мусили вести запеклі бої з диверсантами. Ось як тогочасну ситуацію бачив генерал Вільгельм Орлік-Рюкеман:

[...] в терені зростають пробільшовицькі настрої [...] в м. Березно-му [...] я натрапив на вітальну браму, встановлену населенням для зустрічі більшовиків. [...] Я наказав жандармерії КОП [...] провести термінове слідство та покарати винуватців. [...] У Ратному [...] утворився совет і була організована озброєна комуністична міліція. [...] Передовий загін [...] перед виходом на ковельське шосе був обстріляний із карабінів і ркм, і допіру прогнавши банди диверсантів, увійшов до міста. К-р передового загону мйр Войцеховський [...] справно та енергійно ту банду ліквідував⁶.

На звістку про напад СРСР, у Східній Галичині трапилися наступні виступи ОУН. На Тернопільщині українські виступи сягнули найбільших масштабів у повітах Бережани та Підгайці, де повстанням керував окружний військовий референт ОУН Григорій Голяш «Бей». У цьому районі були зафіксовані випадки мордування цілих польських поселень. Найбільше людей загинуло в селах Конюхи і Потуторів, де жертвами стали близько ста осіб, і в Слов'ятині, де були вбиті вісімдесят п'ять поляків. Натомість у поселенні Якубівцях були спалені п'ятдесят сім садиб і вбиті понад двадцять осіб. Ці злочини можна розглядати, як провіщення кривавих етнічних чисток на Волині, що трапилися через кілька років.

Радянська влада дивилася крізь пальці на злочини, які місцеве населення чинило проти поляків, вважаючи їх за прояв «народного пра-

восуддя», намагаючись, водночас, щоб жертвами ставали переважно представники вищих класів. Начальник Політичної ради радянських військ Лев Мехліс так писав про це 22 вересня 1939 року:

Ворожнеча між українцями і поляками посилюється, тепер активізувалися українці й тероризують у ряді місць польських селян. [...] Дано вказівку широко розгорнути [політичну – Г.М.] роботу проти національної ворожнечі між трудящими українцями й поляками, скерувавши об'єднані сили проти панів-поміщиків⁷.

Але не слід також забувати, що на диверсії та вбивства польські підрозділи нещадно відповідали повсюди там, де була нагода. Села, звідки лунали постріли, спалювали. Чоловіків, схоплених зі зброєю в руках (а іноді й без зброї), розстрілювали на місці. Польські свідчення однозначно це підтверджують. Підпоручник Станіслав Крочек із 3/21 пп згадував:

Поліська людність налаштована до нас вороже. [...] Стрілянина триває щоночі. Солдати бояться йти в ар'єргардній сторожі, бо поліщуки стріляють у останні підрозділи. Спеціальна рота, укомплектована моряками, виконує по селах страти. Маршрут, яким рухається військо, позначений пожежами⁸.

Командор (капітан I рангу) Вітольд Зайончковський, згадуючи про марш окремої оперативної групи «Полісся», констатував: «Кожне село, звідки стріляли в наше військо, зазвичай спалювали, а ввійманих зі зброєю в руках розстрілювали»⁹.

Варто відзначити, що легіон Сушка не брав участі в диверсійних заходах. 4 вересня 1939 року цей підрозділ вирушив із Пряшева в бік польського кордону. Легіон було розділено на невеликі групи й приєднано до підрозділів німецької армії. Деякі з них прибули в околиці Стрия та Львова. Після нападу СРСР на Польщу легіонерів відвели на захід до Сянїка, і восени 1939 року демобілізували.

В диверсійних актах, організованих ОУН, за даними цієї організації, в період між 29 серпня і 23 вересня 1939 року взяли участь майже вісім тисяч осіб. Диверсії начебто охопили 183 місцевості. Члени ОУН здобули серед іншого 23 важких та 80 легких кулеметів, 3757 гвинтівок і 3445 пістолетів. Вони полонили 3610 поляків та убили 796. Було спалено принаймні чотири польських поселення та підірвано один міст. Власні втрати – 160 убитих і 53 поранених.

Повний список польських жертв був, мабуть, значно довшим. За оцінками дослідників, унаслідок різних нападів на Кресах загинули декілька тисяч осіб – імовірно, близько двох тисяч були вбиті в Східній Галичині та близько тисячі – на Волині. Особливо важко встановити кількість убитих біженців із Центральної Польщі. Проте, так само невідома кількість українців, загиблих під час польських пацифікацій, імовірно, у цьому випадку ми можемо вести мову про кількасот жертв.

Характеризуючи події вересня 1939 року, слід, утім, не забувати про те, що пише Анджей Леон Сова:

У той час, коли в лавах [Польської Армії – Г.М.] віддано воювали близько 200 тис. українців і білорусів, серед учасників антипольських виступів могло бути не більше кільканадцяти тисяч представників цих національностей. Наведені дані мусять схилити істориків до великої обережності при спробах будь-яких узагальнень, які так легко просяться на папір, і які так важко збалансувати, особливо при аналізі такої вкрай делікатної матерії, як людські вчинки¹⁰.

Від падіння Польщі до уряду Ярослава Стецька (1939–1941)

Політика окупантів

Після початку Другої світової війни поляки й українці опинилися в різній геополітичній ситуації. Польща весь час належала до табору союзників і головним ворогом вважала Німеччину. СРСР був для неї спочатку ворогом (1939–1941), відтак клопітким союзником (1941–1943), і нарешті, «союзником наших союзників» (після 1943 року). Між тим, для українських націоналістів після падіння Польщі ворогом номер один став Радянський Союз. Натомість Німеччина здавалася єдиною країною, зацікавленою у створенні незалежної України. Це уже на самому початку робило поляків і українців антагоністами. Співпраця багатьох українців із Німеччиною, хоча вона, без сумніву, переважно була мотивована благом власної нації, сприймалася як прояв ворожості. Взаємну неприязнь підсилювало неприховане задоволення, із яким чимало українців сприйняли поразку Польщі. Один із членів ОУН згадував: «І сталася дивна річ, бо не минуло й двох тижнів, як зникла держава з назвою Польща, яка дерлася на все горло – «не віддамо». Зникла з політичної мапи пихата, зарозуміла, шляхетська держава»¹.

Німці спершу спритно намагалися зміцнювати українські сподівання. Хоча у планах нацистів майбутнє українців було подібним до польського (позбавленні провідної верстви, частково винищені та переселені, вони мали стати резервуаром дешевої робочої сили), репресії до початку німецько-радянської війни були скеровані передусім проти поляків. Щоб полегшити собі контроль над польською громадою, німці вели політику підкреслювання всіляких етнічних відмінностей. Елементом цієї політики була й підтримка українців – під німецькою окупацією їх мешкало близько 550 тисяч, переважно на Люблінщині та в Карпатах. Українцям виділяли вищі норми харчування, дозволяли володіти радіоприймачами (полякам за це загрожувала смертна кара), було дозволено розвивати власну початкову та середню освіту, а українській молоді – навчатися в німецьких університетах у Берліні та Відні. У Холмі та його околицях Православній Церкві були передані

близько двадцяти храмів, які вона втратила після 1918 року на користь Римо-католицької Церкви.

Німці розпустили всі політичні партії, дозволяючи лише існування благодійних організацій, які окремо представляли поляків, євреїв і українців. У травні 1940 року було створено Український Центральний Комітет (УЦК), якому підпорядковувалися місцеві Українські Допомогові Комітети (УДК). УЦК у принципі був покликаний виконувати лише функції закладу соціальної допомоги, проте фактично був неофіційним представником українців у стосунках із керівництвом Генерального губернаторства. Комітет очолив Володимир Кубійович, котрий не приховував, що прагне здійснити українізацію «етнографічних українських земель». Для цього він клопотався про отримання українцями усіх не зарезервованих для німців самоврядних посад (війтів, бурмістрів тощо) і розвиток українського освітнього та культурного життя. Кубійович неодноразово пропонував німцям розмежувати на території Генерального губернаторства українців від поляків шляхом переселення людності.

17 грудня 1939 року на підставі директиви Ганса Франка була створена Українська Допоміжна Поліція, підпорядкована командуванню СС і поліції. До 1941 року число її членів не перевищувало однієї тисячі. Відділки української поліції виникли, серед іншого, в Бещадах і Низькому Бескиді, де вони нещадно переслідували поляків, коли ті намагалися дістатися через Словаччину та Угорщину до Франції. Українці також служили у промисловій (Werkschutz) і залізничній (Bahnschutz) поліції.

Німецька політика зумовила, що українці доволі масово «вірили в політичну спільність німецько-українських інтересів»². Саме тому чимало їх (загалом близько двадцяти тисяч), тікаючи від радянської окупації, шукали притулку на німецькому боці. При цьому вони не усвідомлювали, що нацистські лідери ставляться до українського питання суто інструментально. Ганс Франк уже в 1940 році застеріг підлеглих йому посадовців, щоб ті не підсилювали українських сподівань на незалежність, заявивши прямо: «Українці справді є друзями німецької нації, але не її довіреними особами»³.

Більшість земель, населених українцями, анексували в СРСР. Східну Галичину та Волинь після «виборів» до Народних Зборів Західної України було включено до складу УРСР. Радянська влада намагалася якомога швидше запровадити на окупованій території устроєві змі-

ни, характерні для СРСР. Отож були націоналізовані заводи, торгівля, банки й ліси, проведена земельна реформа – поміщицькі та церковні маєтки поділені між селянами. Ліквідовані всі незалежні установи місцевого самоврядування, економічні, культурні та освітні інституції. В школах і державних установах запроваджено українську мову. Масово, наприклад, на залізниці, звільнено польських працівників і замінено їх інколи й некваліфікованими українцями.

Частиною системних змін була боротьба проти «безнадійних класово ворожих елементів». Для цього в 1939 році слідом за підрозділами війська просувалися спеціальні групи НКВС, які чинили арешти визначених політичних діячів, співробітників адміністрації та офіцерів Польської Армії. В лютому, квітні та червні 1940 року, а також у травні 1941 року було влаштовано депортацію вглиб СРСР різних категорій мешканців, у тому числі військових осадників, лісників, так званих біженців (утікачів із зони німецької окупації) та родин тих, кого вважали ворогами комунізму. Радянська влада охоче використовувала етнічну ворожнечу, розпалюючи різними способами взаємну неприязнь. У спогадах читаємо:

Поряд із пресою та радіо, які в початковий період вели антипольську пропаганду [...], в кінотеатрах демонстрували фільм Корнійчука *Богдан Хмельницький*, де показано насадження на палю «невинних» українців і образи розправи з польською шляхтою, чиненої простолюдом із вигуками «різати ляхів», а це ще більше посилювало ненависть до поляків⁴.

Від організованих радянськими спецслужбами репресій першими постраждали поляки. У межах депортації, влаштованої в лютому 1940 року, вглиб СРСР було вивезено переважну більшість польських поселенців. Позаяк українські середовища керували своє обурення передусім проти них, то можна мати певність, що цю операцію місцеві українці зустріли з неприхованим схваленням. Унаслідок репресій спецслужби розвідали й узяли під контроль значну частину польського підпілля. Втім, репресії проти поляків почали слабшати від липня 1940 року, зате дедалі частіше їх спрямовували проти українців. Хоча українських націоналістів переслідували від самого початку окупації, проте в другій половині 1940 року число заарештованих почало стрімко зростати. Комуністична економіка дефіциту, зверхнє ставлення радянських

партійних і державних кадрів та здійснювана, починаючи з 1940 року, колективізація сільського господарства зумовили неприязнь населення й зростання впливів ОУН. Влада не могла не помітити цієї загрози.

Виникнення ОУН-Бандери

13 вересня 1939 року Степан Бандера вийшов на волю з польської в'язниці й незабаром прибув до Львова, де зустрівся з активістами ОУН. Гуртом було вирішено, що він повинен дістатися до німецької зони окупації й там врегулювати суперечку, яка виникла в організації між «старими» офіцерами ЗУНР і «молодими», котрі схилилися до більш радикальної політики.

У грудні 1939 року в Римі відбулася зустріч Бандери з Мельником. У зв'язку з непевним перебігом війни, перший запропонував, щоб Мельник переїхав до нейтральної Швейцарії і звідти представляв організацію на міжнародному рівні. Водночас постав задум створити два автономні закордонні осередки ОУН, один – на теренах, які залишалися «в орбіті» Німеччини (а отже, й на польських землях), а другий – у Канаді чи США. «Молоді» також сподівалися усунення з Проводу ОУН Омеляна Сеніка та Ярослава Барановського. Останнього звинувачували в агентурній діяльності проти ОУН, доказом чого начебто мала бути співпраця його брата Романа з польською поліцією. Неприязнь Бандери до Барановського додатково посилював той факт, що він програв йому змагання за симпатію жінки, Ганни Чемеринської, до котрої він, схоже, мав глибокі почуття.

Вимоги молодих радикалів перетворювали Мельника майже на маріонетку. Його виїзд до Швейцарії був рівнозначний втраті впливу на організацію та відреченню від влади на користь локального, так званого «німецького», осередку. Тож не дивно, що він відхилив пропозицію. За цих обставин чільна група «молодих» зібралася 10 лютого 1940 року в Кракові та оголосила про створення революційної фракції ОУН, яку скорочено – від прізвища Бандери – називали ОУН-Б. Почалася нещадна, тривала боротьба за впливи в організації, яка згодом набула навіть кривавого характеру.

Тим часом, коли українська еміграція – за винятком теренів Генерального губернаторства – встала радше на бік Мельника, на Волині та в Східній Галичині бандерівці перейняли структури ОУН майже

повністю. В квітні 1941 року в Кракові відбувся організований бандерівцями II Великий Збір ОУН. Він підтвердив рішення, прийняті 10 лютого 1940 року, і затвердив програму ОУН-Б, а також погодив бандерівський червоно-чорний прапор. Главою ОУН одноголосно було обрано Степана Бандеру. Його першим заступником став Ярослав Стецько, а другим – Микола Лебедь. Збір також запровадив як офіційне вітання членів організації – піднесення правої руки вгору (за фашистським зразком) й слова «Слава Україні» – «Героям слава». Окрім того, офіційні програмні матеріали Збору констатували: «Жиди в СРСР є найвідданішою підпорою пануючого большевицького режиму та авангардом московського імперіялізму в Україні. Протижидівські настрої українських мас використовує московсько-большевицький уряд, щоб відвернути їхню увагу від дійсного спричинника лиха і щоб у час зриву спрямувати їх на погроми жидів. Організація Українських Націоналістів поборює жидів як підпору московсько-большовицького режиму, освідомлюючи рівночасно народні маси, що Москва – це головний ворог»⁵. Це твердження свідчить, наскільки була поширена в ОУН концепція «жидокомуни», що поєднувала в собі антикомунізм із антисемітизмом.

Бандерівці хотіли якнайшвидше почати збройне повстання проти радянської влади. Термін завершення повстанських приготувань спочатку був визначений на середину травня 1940 року. Проте радянські арешти змусили бандерівців відкласти термін початку відкритої збройної боротьби на осінь 1940 року, а відтак навіть на весну 1941 року. Задля зміцнення мережі в зоні радянської окупації з Генерального губернатрства на Волинь і в Галичину перекидали людей і спорядження, тож на кордоні відбувалися постійні сутички з Прикордонними військами НКВС. Лише від квітня до жовтня 1940 року радянською владою було викрито та ліквідувано 38 груп ОУН, які налічували 486 осіб. Іноді Бандера особисто проводжав групи, які вирушали в дорогу. Богдан Казанівський згадував:

У словах його не було потіхи й обіцянок на вигідне життя в підпіллі. [...] Слова Провідника: «Я вірю, що ви не заведете моїх надій, які на вас покладаю!», вели в дорозі й дали силу опісля не одно витримати. [...] Я [був] під враженням, якого не переживав ніколи до того часу⁶.

В інструкціях, пересланих на Україну на початку 1941 року, спалах повстання було пов'язано звибухом війни. Групи повстанців мали нападати на підрозділи Червоної Армії, вбивати офіцерів і політичних

комісарів. Було рекомендовано скористатися воєнним сум'яттям для ліквідації «незручних» польських, радянських та єврейських активістів. Дмитро Мирон, один із провідних членів ОУН-Б, застеріг від «тих, хто ворожо ставляться до України й відмовляють українському народові у праві на його рідну землю, наприклад, польська інтелігенція, колоністи-мазури, польське священство, московсько-більшовицькі агенти й знаряддя ворожого режиму»⁷. Паралельно з утворенням невеликих диверсійних груп, німці вирішили сформувати з українців два великих загони, кожен у розмірі батальйону. В квітні 1941 року в Нойгамері (нині с. Швентошув у Нижній Сілезії) був сформований батальйон «Нахтігаль» («Соловей»), що налічував триста п'ятдесят вояків. У його складі перебували кілька майбутніх командирів УПА, у тому числі Роман Шухевич, Василь Сидор і Олександр Луцький. Другий український батальйон «Роланд» постав на початку 1941 року в Австрії.

Акт 30 червня 1941 року

22 червня 1941 року німецькі війська напали на СРСР. Відразу ж після вибуху війни підпілля ОУН розпочало антирадянські збройні дії. Бандерівцям вдалося перебрати владу в двісті тринадцяти населених пунктах. 24 червня ОУН почала збройний виступ у Львові, обстрілюючи підрозділи Червоної Армії. Проте до вечора радянським солдатам вдалося узяти ситуацію під контроль.

Напад Німеччини змусив СРСР відступити з Волині та Східної Галичини. Але перш ніж піти, було перебито тих в'язнів, котрих не змогли евакуювати. В самому Львові таким чином загинули понад три тисячі ув'язнених. Більшість убитих становили українці, проте другою за кількістю жертв етнічною групою були поляки. Ці вбивства дали німцям чудовий аргумент для обґрунтування влаштованих ними репресій. В Україні діяли айнзацгрупи С і D, які слідували одразу ж за фронтом і були призначені для знищення схоплених комуністичних комісарів та євреїв.

За наступаючим Вермахтом йшли спеціальні похідні групи ОУН-Б. Активісти ОУН на захоплених німцями теренах проводили агітацію за створення незалежної української держави. З-поміж вороже налаштованих до СРСР осіб вони обирали місцеву владу. Бандерівці також на кожному кроці намагалися шкодити суперникам із ОУН-М. Радше за все, саме вони були причетні до вбивства у жовтні 1941 року

в Житомирі відомих мельниківців: Миколи Сціборського та Омеляна Сеника.

Окрему групу ОУН-Б скерувала до Львова, де вирішила, не питаючи дозволу в німців, одразу ж після захоплення міста проголосити створення українського уряду. Поквапитися їх могла спонукати ситуація в Литві, де подібна до ОУН організація – Фронт литовських активістів (LAF) – підняла антирадянське повстання і 23 червня відновила в Каунасі литовську державність (уряд Литви проіснував шість тижнів і на початку серпня припинив діяльність, позаяк Німеччина його не визнала).

На світанку 30 червня 1941 року батальйон «Нахтігаль» без бою увійшов до покинутого радянською владою Львова. Його вояки подбали про встановлення контролю над громадськими спорудами в місті, щільно співпрацюючи з членами ОУН-Б. Шоком для солдатів стала знахідка трупів жертв масових розстрілів у львівських тюрмах, тим паче, що серед убитих був молодший брат Романа Шухевича – Юрій.

Того ж дня, вранці, слідом за німецькими підрозділами до Львова прибула також спеціальна група бандерівців, покликана захопити владу в місті. Очолював її Ярослав Стецько. Увечері, в будинку на площі Ринок, 10, відбулися збори провідних українських діячів. На ці збори як спостерігачі були також запрошені представники німецької військової влади. Присутнім зачитали Акт відновлення Української Держави, в якому було заявлено, що «волею українського народу» керована Бандерою ОУН створює уряд на чолі з Ярославом Стецьком. Акт містив пізніше вилучені з офіційних документів ОУН слова: «Відновлена Українська Держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Велико-Німеччиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі»⁸.

Стецько відразу ж після зборів вирушив на львівську радіостанцію, зайняту членами ОУН (їй тим часом було присвоєне ім'я Є. Коновальця) та оголосив Акт по радіо. Водночас він надіслав листи лідерам Італії – Беніто Муссоліні, Іспанії – генералові Франсиско Франко та Хорватії – Анте Павелічу. В листі до Муссоліні Стецько написав про створення Української Держави на території, «звільненій від московсько-жидівської окупації», висловивши при тому сподівання, що «в новому справедливому фашистському порядку, який повинен замінити Версальську систему, Україна займе належне їй місце»⁹.

1 липня 1941 року був оголошений наказ керівника ОУН-Б у Східній Галичині Івана Климів. Климів представився в ньому як начальний комендант Української національної революційної армії (УНРА), покликаній захищати «український народ та его виразник – Провід Українських націоналістів з Степаном Бандерою на чолі». Водночас було оголошено про впровадження воєнного стану і революційних трибуналів. За будь-який злочин проти Української держави та армії чекало суворе покарання: смертна кара, ув'язнення в концентраційному таборі, тюремне ув'язнення або конфіскація майна, а вироки виконували упродовж двадцяти чотирьох годин. У наказі було зазначено прямо: «впроваджую збірну відповідальність (родову і національну)»¹⁰.

Початок німецько-радянської війни поляки спершу також вітали з надією на покращення своєї долі. Однак створення уряду Стецька та упривілеювання німцями українців збудили величезну стурбованість. Справжній жах викликала інформація про розстріл кількадесяти професорів львівських вишів. Досі цей злочин часто приписують воякам батальйону «Нахтігаль». Проте вони з усією певністю, всупереч поширеній думці, не відповідають за ту страту – хоча, одразу ж додамо, що, ймовірно, саме члени ОУН-М спорядили німців проскрипційним списком. Професори були ліквідовані німецькою айнзацгрупою, в чому Кароліні Лянцкоронській зізнався винуватець того злочину гауптштурмфюрер Крюгер. Згодом та ж група СС вимордувала польських учителів середніх шкіл у Кременці та Станіславі.

Це не означає, що в 1941 році поляки не гинули від рук українських націоналістів. Тоді сталися убивства кількасот осіб польського походження, вчинені членами ОУН або новоствореної української міліції. В самому Львові були замордовані близько ста польських студентів – їх, мабуть, розстріляла українська поліція (можливо, то була помста за дії Львівських Орлят у 1918 році). Усе це провіщало драконівську владу ОУН над поляками. Відомі нині плани уряду Стецька, схоже, свідчать, що польське населення, принаймні частково, мали намір насильно асимілювати натомість інтелігенцію, за німецьким зразком, винищити. В інструкції ОУН-Б на перші дні «державного життя» про поляків читаємо:

Винищування в боротьбі, зокрема тих, що боронитимуть режиму: переселювання в їх землі, винищувати головно інтелігенцію, якої

не вільно допускати до ніяких урядів, і взагалі унеможливуємо продукування інтелігенції, себто доступ до шкіл і т.д. Наприклад, так званих польських селян треба асимілювати, усвідомлюючи з місця їм, тим більше в цей гарячий, повний фанатизму час, що вони українці, тільки латинського обряду, насильно асимільовані. [Польських – Г.М.] проводирів нищити¹¹.

Однак, улітку 1941 року ще гіршою, ніж доля поляків, була доля євреїв. Після початку німецько-радянської війни теренами, окупованими Вермахтом, прокотилася хвиля погромів. Хоча надихали їх німці, однак безпосередніми виконавцями стало місцеве населення: в Литві – литовці, на Білосточчині (наприклад, у Єдвабному) – поляки, на Волині та у Східній Галичині – переважно українці. З німецьких рапортів випливає, що «українське населення показало [...] варту схвалення активність щодо євреїв»¹². Хвилю гніву породило розкриття масових злочинів, учинених у в'язницях радянським режимом. Повсюди провину за них покладали на місцеве єврейське населення. Німці спритно намагалися маніпулювати цими почуттями. В Добромилі українці підпалили синагогу, а в Самборі вбили п'ятдесят осіб. У Львові розлючений натовп загнав до тюрми близько тисячі євреїв, знущаючись над ними та чинячи самосуд. Євреїв змушували голіруч проводити ексгумацію, обмивати розкладені тіла покійників, а потім вмиватися у використаній для того воді. Водночас їх лупцювали, обкладали прокльонами та усіяко ображали. Робота тривала від світанку до смеркання, і нікому не давали ні їсти, ні пити. Частими були вбивства. У львівському погромі, ймовірно, брали участь вояки батальйону «Нахтігаль», але не як організований підрозділ.

Наступна хвиля антиєврейських репресій у Львові трапилася 25–27 липня 1941 року, коли було організовано так звані Дні Петлюри (керівник УНР Симон Петлюра загинув 25 травня 1926 року від рук єврея). Погром розпочався близько п'ятої ранку. Бойовики вривалися до єврейських помешкань, виганяли з них людей, били й грабували. Тоді були вбиті близько півтора тисячі осіб. У спогадах рабина Давида Кагане читаємо:

Навіть сьогодні я не міг би сказати, хто організував ці «дні», або, якщо бути точним, у кого народилася ця ідея. Чи то гестапо підказало «блискучу ідею» українській поліції, чи то українці самі прийшли

до неї як до акта помсти за смерть Петлюри? [...] За кров Петлюри можна було помститися тільки кров'ю. І саме це й сталося¹³.

Роль ОУН-Б у цих подіях не цілком зрозуміла. Відсутні докази того, що погроми організувало керівництво ОУН, але в антиєврейських виступах брала участь створювана бандерівцями українська поліція, підтримана людністю. Не можна, отож, виключити, що насильство проти євреїв стало прямим наслідком втілення в життя процитованого вище наказу Климів, котрий оголосив застосування колективної відповідальності. Безсумнівно, ОУН-Б виключала асиміляцію євреїв й у своїй пропаганді підсилювала антисемітські настрої. В інструкції якогось «Левка» (неідентифікована особа), ймовірно, місцевого провідника ОУН, опублікованій 1 серпня 1941 року, в пункті 9 читаємо: «Не вільно з жидами вітатися і подавати їм руку», а в пункті 10: «Не вільно продавати жидам і полякам їжі; належить бойкотувати тих, хто не дотримується цього розпорядження; членів організації належить карати»¹⁴. Не менш промовистим є перебіг бандерівської Ради сеньйорів 19 липня 1941 року, на якій обговорювалося, якою має бути національна політика уряду Ярослава Стецька. Присутні тепло висловлювалися про німецьку політику супроти євреїв. Лунали пропозиції, щоб український уряд домагався виселення євреїв з України. Як альтернатива розглядався варіант переселення єврейського населення до гетто або окремих невеликих міст, скажімо, Бердичева. Один із провідних бандерівських діячів Степан Ленкавський відстоював «індивідуальне трактування» деяких осіб єврейського походження – наприклад, цінюваних українською громадою фахівців і тих, хто був хрещений та пов'язаний родинними узами з українцями («чверть- і півкрови жидів»). Він також заявив: «Відносно жидів приймемо всі методи, які підуть їм на знищення»¹⁵. Незалежно від того, чи йшлося про фізичну ліквідацію, чи радше про вигнання, це висловлювання звучить страхотливо.

Між тим, вирішувалася доля уряду Стецька. 3 липня 1941 року німці зустрілися в Кракові з делегацією ОУН-Б, звинувативши українців у неузгодженості дій і вимагаючи скасування проголошеного Акта про незалежність. Коли Бандера і Стецько відмовилися, німці на початку липня посадили їх у Берліні під домашній арешт, а згодом відправили до концентраційного табору Заксенгаузен.

16 липня 1941 року Гітлер прийняв остаточне рішення стосовно долі

України. Він відкинув пропозицію про створення Української держави в будь-якій формі та включив Східну Галичину до Генерального губернаторства. Землі до річки Південний Буг були передані Румунії, а з решти теренів, у тому числі й Волині, утворено Райхскомісаріат Україна (далі – РКУ). 1 серпня 1941 року було офіційно повідомлено про включення Східної Галичини до Генерального губернаторства, що українці сприйняли за приєднання до Польщі. 5 вересня того ж року німці провели масові арешти членів ОУН-Б. Сотні осіб потрапили спершу до в'язниць, а відтак до концентраційних таборів. В Аушвіці опинилися й там загинули двоє рідних братів Бандери.

Новини про німецькі репресії та територіальні рішення стали відомі й батальйонам «Нахтіґаль» і «Роланд». «Нахтіґаль» 7 липня 1941 року покинув Львів і через Золочів й Тернопіль дістався до Вінниці (дорогою влаштувавши принаймні один єврейський погром). Німецькі рішення призвели до кризи в обох підрозділах. Тому їх зняли з фронту, перевели до Франкфурта-на-Одері та переформували в 201-й поліцейський батальйон. 1 грудня 1941 року вояки підписали річний контракт на подальшу службу під командуванням німців.

Репресії торкнулися також мельниківців. Тим часом, коли переможцями в перегонах за Львів стали прихильники Бандери, уже в Києві саме мельниківцям вдалося утворити Українську Національну Раду. Вона перебрала владу в місті, проте вже 17 листопада 1941 року німці її розпустили. На початку 1942 року частину членів УНРади, в тому числі поетесу Олену Теліґу, розстріляли в Бабиному Яру.

1942 рік західні українці, напевно, зустрічали у похмурому настрої. Розчарування діями німців було величезне, і щодня дедалі поглиблювалося. Як згадував кур'єр ОУН Євген Стахів, «серед неарештованих членів організації була страшна депресія»¹⁶. З іншого боку – німецька окупація Східної Галичини, порівняно з комуністичною, стала для місцевих українців справжнім перепочинком. Не дивно, отож, що чимало з них і далі схилилися до співпраці з Німеччиною.

Репресії, яких зазнали українські націоналісти, поляки, либонь, сприйняли з прихованим задоволенням і справжнім полегшенням. Побожування щодо української державності аж ніяк не були безпідставними. В польських дискусіях липень 1941 року фігурує переважно в контексті сумнівної – як уже йшлося – участі батальйону

«Нахтігаль» у страті польських професорів. Таким чином, ми залишаємо поза увагою значно важливішу справу: з відомих нині планів ОУН-Б можна зробити висновок, що уряд Ярослава Стецька, якби німці його визнали, ставився б до поляків так само брутально, як керівництво усташівської Хорватії до сербів.

Німецькі «порядки». Польське та українське підпілля (1941–1943)

Німецька окупація

На захопленій території України німці запровадили жорстокий окупаційний режим. У довгостроковій перспективі Гітлер передбачав колонізацію українських земель, тому навіть у діяльності партизанів убачав чудовий привід і виправдання для кривавих пацифікаційних заходів. Винищення якомога більшої частини населення ставило за мету полегшити далекосяжні колонізаційні наміри. Не дивно, отож, що основним методом німецьких протипартизанських операцій стало винищення цілих сіл.

На чолі Райхскомісаріату Україна, у складі якого опинилася Волинь, стояв Еріх Кох. Відповідно до інструкцій, отриманих від Гітлера, він провадив політику максимальної економічної експлуатації. Підвладні Коха твердою рукою витрушували контингенти харчів, а у відповідь на найменші ознаки опору застосовували терор. Одним із перших німецьких заходів стало цілковите винищення єврейського населення. На Волині восени 1941 року під час масових страт були вбиті близько 30 тисяч євреїв. Найбільше жертв – аж 21 тисяча – налічувалося в Рівному, оголошеному столицею РКУ. Велика бійня сталася після захоплення Києва, де в Бабиному Яру були розстріляні 33 тисячі євреїв. Улітку, 1942 року почалося «остаточне розв'язання». Євреїв виводили за межі гетто і розстрілювали. В цих стратах активну участь брала українська поліція, яка приводила євреїв на місце страти. А тих, хто намагався втекти, вбивали. Розстріляно було близько ста п'ятдесяти тисяч осіб. Ті, кому вдалося втекти, блукали лісами. Їх безугавно цькували й убивали, а на усіх, хто допомагав євреям, чигали жорстокі репресії.

Восени 1941 року знищення євреїв почалося також у Східній Галичині. Передусім розстріляли інтелігенцію й так звані «непродуктивні елементи» (котрих не заручали до праці). У березні 1942 року були організовані перші депортації до таборів смерті, переважно до Белжеця. Євреї також гинули в львівському таборі по вулиці Янівській, декілька транспортів доправили до Собібору. Частина загинула під час

масових страт. Більшість євреїв було вбито до кінця 1942 року, решту, зосереджених у так званих вторинних гетто, вбито до 23 червня 1943 року. В Галичині українська поліція також брала участь у Голокості.

Майже миттєве знищення вщент цілої національної групи, яка століттями була вписана в історію цієї землі, неминуче мусило відбитися на суспільній моралі. Голокост євреїв, як і попередні радянські депортації, засвідчила, що можна усувати значні групи людей, порушуючи фундаментальні моральні принципи. Ще одним чинником деморалізації стала легкість збагачення на Голокості. Для місцевої людності неабияку спокусу становило залишене євреями майно – з точки зору вбогих мешканців Кресів, присвоєні ними одяг і предмети повсякденного вжитку становили чималий зиск.

На початку 1942 року німці почали відправляти людей на роботу до Райху. Кожне село мусило забезпечити для вивезення певну квоту осіб у віці від вісімнадцяти до сорока п'яти років. У 1942 році лише з Волині було вивезено близько ста тисяч людей. Політика економічної експлуатації торкалася також, хоча й меншою мірою, Галичини. Це призвело до різкого спаду пронимецьких симпатій серед українців. У лісах з'явилися групи молоді, які переховувалися від вивезення, а на Волині – різні повстанські угруповання. Поруч із «дикими» загонами, не пов'язаними із жодною організацією, оперували й так звана перша УПА Тараса Бульби-Боровця та радянські партизанські загони, яких перекидали з Білорусі або – як групу полковника Дмитра Медведєва – десантували з парашутами.

Німці зреагували посиленням репресій. У Галичині на села, що чинили опір, накладали додаткові контрибуції, конфіскували господарства тих, хто уникав вивозу, траплялися випадки страт спійманих утікачів. Ще гірше було на Волині, де бойкот виїзду на роботи загрожував пацифікацією всього села. Таке саме покарання передбачалося за підтримку партизанського руху або переховування євреїв. У вересні 1942 року за надану партизанам допомогу та переховування євреїв німці спалили українські села Боркі, Забалацце, Барисовку та Кортеліси на сучасному українсько-білоруському прикордонні. Поляки також ставали жертвами пацифікацій, чинених німцями. 13 листопада 1942 року були замордовані кількадесят польських мешканців села Обірки. Хоча основу пацифікаційної експедиції складали українські поліцаї, вбивство тим разом було скоєне за наказом німецької окупаційної влади.

Німці використовували українську поліцію і для «умиротворення» сіл, де мешкали українці. Проте, в цьому випадку – на відміну від убивств євреїв – поліцаї неохоче виконували німецькі накази. Серед них почали зростати бунтівні настрої. Між тим, на початку 1943 року німці міркували про можливі зміни політики щодо українців. Губернаторові Дистрикту Галичина Отто фон Вехтерові вдалося переконати Гайнріха Гімлера створити галицьку дивізію СС. Інформацію про формування дивізії оприлюднили 28 квітня 1943 року, що зродило ентузіазм у середовищах українських германофілів.

Інакше точилися події в РКУ, де Еріх Кох категорично відкинув будь-які пропозиції щодо пом'якшення окупаційної політики. Тим часом становище німців на фронті погіршувалося щомісяця. В лютому 1943 року капітулювали їхні вояки, оточені у Сталінграді, а після перемоги в битві під Курськом радянські війська восени 1943 року підійшли до Києва. Падіння III Райху стало вже тільки питанням часу.

Польське підпілля супроти «українського питання»

У 1939–1941 роках радянським органам безпеки вдалося завдати польському підпіллю на південно-східних околицях II Республіки чимало влучних ударів, допровадивши його до цілковитого паралічу. Однак, після початку німецько-радянської війни слідом за німецькими окупантами на цих теренах з'явилися спеціальні групи Спілки Збройної Боротьби (далі – СЗБ) із завданням відновити зруйновану радянською владою конспірацію. В 1942 році польське підпілля мало вже міцні структури. На Волині діяла автономна Округа Армії Крайової (що прийшла на зміну СЗБ), натомість у Східній Галичині існував Львівський Район АК, який складався з трьох Округ: Львівської, Тернопільської та Станіславської. З даних за 1944 рік відомо, що у Волинській Окрузі лише в 27-й Волинській піхотній дивізії налічувалося близько семи тисяч вояків. У березні 1944 року Тернопільська Округа налічувала 12 340 вояків, друга за чисельністю Львівська Округа – 10 600 вояків, а в Станіславській Окрузі на той час було 3 840 вояків. Разом у всій Східній Галичині це давало би 26 780 осіб.

СЗБ-АК від самого початку свого існування готувалася до загального повстання. Воно мало спалахнути тієї миті, коли під ударами союзників виразно дасться взнаки розклад німецької армії, а ще

ліпше – держави. Основний збройний удар мав би бути завданий на центральних польських землях, де сили Армії Крайової (далі – АК) були найпотужнішими. Для польського підпілля на сході передбачалася допоміжна роль. Оскільки очікувалося повторення ситуації 1918 року – згідно з цією концепцією Німеччина мала б зазнати поразки на заході, а на сході до кінця утримувати військову перевагу, – загони АК на Кресах мусили в такому разі передусім заблокувати змогу перекидати німецькі війська зі Сходу на Захід, влаштовуючи диверсії на залізничних шляхах. Іншим важливим завданням був опір можливим «українським диверсіям», себто спробі створення Української держави в кордонах II Республіки.

Українців у польських планах розглядали як потенційного, небезпечного супротивника. У листопаді 1941 року вважалося, що для більшості з них поляки «є найближчим і найгрізнішим ворогом. Німці можуть піти – поляки зостануться»¹. Як писав генерал Стефан Ровецький «Грот»:

Зазнаючи краху, німці, якщо не укладуть союзу з Комінтерном, то нададуть допомогу українському самостійницькому рухові як своєму природному союзникові проти Польщі, а передовсім українці вчинять спробу створити свою незалежну державу, причому захочуть охопити нею Східну Малопольщу, Волинь і Полісся, загалом – до лінії Західного Бугу та Сяну².

Керівництво польського підпілля також непокоїлося тим, що польсько-український конфлікт може бути представлений «ворожою нам пропагандою, як нова «загарбницька війна»»³.

На думку Ровецького, у першій фазі повстання, коли поляки були би зв'язані боротьбою проти німців, українські сили мали б цілковиту перевагу над місцевими загонами АК, які б спіткали «труднощі» в «боротьбі за Львів». Априорі передбачалося, що оборона Львова мусила би потривати «довго, може навіть, кілька тижнів, перш ніж із Вітчизни вирушить підкріплення як організована військова операція»⁴. Підкріплення для АК у Львові мало, отож, надійти допіру після оволодіння повстанцями Великопольщею, Сілезією та Помор'ям. З базових позицій в околицях Ярослава, Перемишля та Сяніка у напрямку Львова планувався удар Підокруги АК Ряшів. З іншого боку, з району Томашіва Люблінського наступальні дії мали розпочати сили Люблінської Округи АК. Поляки також шукали союзників серед

угорців, зацікавлених, щоб Східна Галичина увійшла до складу Польщі. В Угорщині з інтернованих там польських солдатів планувалося утворити принаймні одну дивізію та перекинути її після початку повстання до Львова.

Плани повстанців також передбачали дії, покликані запобігти українській ірреденті. В інструкції за жовтень 1942 року читаємо:

З метою запобігання або затримки можливого виступу українців слід усіх їхніх провідників знешкодити або в будь-якому разі, ізолювати. Підрозділи з сільських місцевостей повинні доправити їх до міських центрів як заручників⁵.

При підготовці планів протинімецьких диверсій було рекомендовано здійснювати їх принаймні за п'ять кілометрів від людських поселень, особливо тих, де мешкали поляки. Диверсійні групи під час операцій були зобов'язані спілкуватися виключно українською мовою. Йшлося про те, щоб німці, переконані, ніби мають справу з українцями, спрямовували репресії проти них.

У січні 1943 року генерал Ровецький обмежив повстанську операцію Львовом і його околицями, бо вважав, що тільки там вона має реальні шанси на успіх. Якби трапився український виступ, Львів слід було опанувати силоміць. Рішення про початок повстання комендант Округи мав прийняти самостійно. Завдяки цьому зростали шанси випередити виступи українців. Проте Ровецький рекомендував розпочати боротьбу «навіть тоді, коли нам не вдасться випередити українців, і навіть тоді, коли через нестачу сил доведеться обмежитися частиною міста, а навіть кількома вулицями чи будинками»⁶. Пізніші оперативні плани передбачали опанування насамперед західної частини міста й терену в напрямку Львів–Перемішль, щоб полегшити прибуття підкріплення з Підокруги АК Ряшів. У другу чергу мала бути очищена дорога на Раву-Руську – Томашів Люблінський, якою могла прийти допомога з Люблінської Округи АК. Водночас солдати з Округ Тернопіль і Станіслав мали здійснювати диверсії з прикриття повстання та організовувати самооборону польського населення.

У квітні 1943 року були опрацьовані повстанські плани для Волинської Округи АК. Головні зусилля, з огляду на слабкість польських сил, слід було зосередити у західній частині Волинського воєводства.

Планувалося утворити кілька мостових плацдармів на Західному Бузі, щоб підтримувати зв'язок з Люблінською АК. Польські сили у східних повітах Волині мали завдання охороняти терен і захищати населення. У разі, якби не було змоги досягти поставлених цілей, тамтешні підрозділи АК мали відступити на визначені терени концентрації в західних повітах Волині.

Польське підпілля також не відмовлялося від політичних заходів. Генерал Ровецький був прибічником переговорів з українськими колами, сподіваючись здобути їхню підтримку. Він тиснув на польське керівництво у Лондоні, щоб воно вжило заходів для нормалізації польсько-українських відносин і таким чином полегшило ведення переговорів із українцями на Волині та в Галичині. Генерал вважав, що еміграційний уряд повинен виступити із заявою, де виразно йшлося би про зрівняння національних меншин у правах із іншими громадянами Республіки (читай: поляками) після здобуття незалежності.

Наприкінці 1943 року, після того, як СРСР розірвав дипломатичні відносини з польським урядом, і враховуючи перемоги, здобуті Червоною Армією, незалежно від плану повстання, був підготований проект посиленої диверсійної операції за кодовою назвою «Буря». Під час наближення фронту польські підрозділи мали розпочати напади на німців, опановуючи, наскільки це можливо, міста й значні ділянки території. Йшлося про те, щоб супроти наступаючих радянських військ виступити в ролі господаря. Таким чином еміграційний уряд прагнув продемонструвати свою силу, а на Кресах – ще й приналежність цих територій до Польщі.

Подем для поточного польсько-українського 'суперництва стала цивільна адміністрація, підпорядкована німецькій владі. З'ясувалося, що до створюваної німцями адміністрації можуть потрапити чимало поляків. Звіт підпілля з цього приводу повідомляв: «Брак [...] відповідної кількості фахових сил призводить до того, що поляків беруть на всі посади, на залізниці, в податкових органах, кримінальній поліції більшість посад заповнені поляками»⁷. Масштаби польської присутності на посадах у адміністрації були настільки значними, що «Biuletyn Informacyjny» № 44 за 29 листопада 1942 року задоволено констатував: «Сьогодні вже можна зафіксувати явище витискання українців польським елементом, який переважає їх фаховою підготовкою та спритністю»⁸.

«Не тільки поляки, а й німці почнуть боятися нас»

Після арешту Бандери ОУН-Б очолив як виконувач обов'язків провідника Микола Лебедь. Восени 1941 року йому вдалося організувати першу конференцію ОУН-Б (між II і III Зборами), покликану розробити нову стратегію дій. Учасники, мабуть, перебували під враженням від успіхів німецьких військ, які в той час наближалися до Москви. Переважала думка, що III Райх здобуде чергову перемогу. Було вирішено, що почати в цей момент боротьбу проти німців – означає лише знекровити ОУН, тому членам організації наказали знову перейти в підпілля та вести пропагандистсько-організаційну діяльність.

Особливе значення бандерівці надавали проникненню в допоміжну поліцію. Служба в ній давала шанс для військового вишколу значної кількості молодих людей. Уже тоді, либонь, виник намір «у відповідний момент» завдяки довіреним особам узяти її під контроль.

На початку 1942 року кур'єр Центрального Проводу Євген Стахів отримав від заарештованого Бандери листа, адресованого Лебедю. Бандера радив ОУН «не провадити ніяких акцій проти німців» і «якось направити українсько-німецькі стосунки»⁹. Важко сказати, чи той лист зміг вплинути на рішення другої конференції ОУН-Б на початку 1942 року. Під час тієї зустрічі було обрано новий склад Центрального Проводу ОУН-Б. Провідником Східної Галичини став Михайло Степаняк «Лекс», натомість керувати ОУН-Б на Волині та Поліссі було довірено Дмитрові Клячківському «Климові Савуру».

Порівняно з попередньою нарадою, істотно змінилася оцінка ситуації. Діячі ОУН тепер вважали, що німці далєбі переможуть на Сході, але програють війну із західними союзниками. В дискусії оунівці розглядали різні сценарії подій та можливої поведінки. Цікаво, що обговорювався також варіант, коли Німеччина, програючи союзникам, утворить Українську державу на чолі з Бандерою та Стецьком. У такій ситуації було вирішено «формально» відмежуватися від німців, щоб не ускладнювати потенційних контактів із англійцями.

У прийнятих і опублікованих ухвалах бандерівці висловилися «за злагіднення польсько-українських відносин»¹⁰. Утім, відзначено, що порозуміння можливе тільки «на платформі [...] визнання та панування права українського народу на Західно-Українських Землях» і заяв-

лено, що «одночасно продовжуємо боротьбу проти шовіністичних настроїв поляків», себто їхнього прагнення відновити довоєнний східний кордон. Зі сформульованого подібним чином тексту випливало, що кожен поляк, котрий не визнає визначеного ОУН польсько-українського кордону, автоматично стає «шовіністом», адже було відомо, що таке рішення одноставно відхиляють усі польські політичні партії.

ОУН-Б також оголосила боротьбу «проти антиукраїнських інтриг та спроб поляків опанувати важливі ділянки господарсько-адміністративного апарату Західно-Українських Земель коштом відсторонення українців»¹¹. Таке, здавалося б, тривіальне формулювання показує наскільки неприязно українське підпілля стежило за процесом переймання посад у німецькій адміністрації поляками. Тому ОУН вирішила влаштувати у Львові в 1942 році низку нападів на німецькі товарні склади таким чином, щоб відповідальність за це впала на поляків – під час цих нападів при зв'язаних вартових розмовляли лише польською мовою. Також нападники залишали листівки з гаслами польською мовою на зразок: «Ми теж люди, і теж хочемо жити!» чи: «Геть Гітлера, хай живе Польща!» 11 листопада 1942 року українці розкидали Львовом листівки польською мовою із закликом до повстання. Підпільники сподівалися, що внаслідок цієї та попередніх провокацій на поляків чекають німецькі репресії. Німці, однак, викрили справжніх авторів листівок, і від арештів постраждали українці.

Нацисти уважно стежили за діяльністю, як вони її називали, «Vandera-Gruppe». Їхньої уваги не міг оминати той вплив, який ОУН-Б користувалася в допоміжній поліції та адміністрації. У січні 1942 року в Клевані була заарештована група поліцаїв, пов'язаних із бандерівцями. У березні дванадцять бандерівців були заарештовані в Житомирі. 25 липня того ж року німці застрелили в Києві на вулиці Дмитра Мирона «Андрія». В листопаді 1942 року гестапо провело низку арештів у Німеччині, затримавши двісті десять бандерівців у Берліні, Ляйпцигу, Ганновері, Гамбурзі та Потсдамі. Того ж року був схоплений і закатований у в'язниці Іван Климів, котрий у 1941 році командував підрозділами ОУН-Б у Східній Галичині.

Попри арешти ОУН-Б продовжувала організаційну, пропагандистську та вишкільну працю, а до її лав вступили сотні нових членів і прихильників. Бандерівські агітатори працювали в багатьох селах на

Волині. Основним предметом занять було вивчення націоналістичного декалогу. Також тривала військова підготовка, проте бандерівці неохоче ставилися до створення партизанських підрозділів. Уважалось, що партизанський рух матиме для українців тільки криваві жертви, і ним скористаються виключно «агенти Сталіна й Сікорського». Провідник ОУН-Б на Волині Дмитро Клячківський («Охрім», «Клим Савур») видав у 1942 році інструкцію, в якій наказав внутрішньо консолідуватися й закликав не дати спровокувати себе до відкритої боротьби, – таким чином він намагався заспокоїти щоразу войовничіше налаштованих рядових бойовиків організації.

Однак восени 1942 року стало очевидно, що цього курсу не вдасться утримати. У терені дедалі частіше з'являлися групи радянських партизанів, водночас лісові загони створювали інші українські політичні угруповання. З-поміж останніх найважливішими були підрозділи Тараса Бульби-Боровця, пов'язаного з петлюрівським рухом. Боровець уже на межі 1941–1942 років офіційно вживав для іменування створених ним підрозділів назву УПА, безпосередньо апелюючи до антирадянського партизанського руху, що існував у двадцятих роках. Він хутко здобув популярність, так само, як і керована ним УПА. Мельниківці також почали створювати на Волині власні лісові загони. Українська молодь поривалася до відкритих збройних дій, тому підтримка бандерівців почала слабнути. Щоразу частіше пропагандистів ОУН-Б зневажливо називали «апостолами», тобто тими, хто вміють тільки балакати...

Тож не дивно, що на проведеній у Львові в жовтні 1942 року конференції військових референтів ОУН усі учасники погодилися, що слід утворювати власну армію. Під час обговорення поручник Василь Івахів («Сом», «Сонар») сказав: «Давайте створимо повстанчу армію! [...] Будуть збройні сили, тоді не тільки поляки, а й німці почнуть бояться нас»¹². Врешті-решт, під час наради було створено робочу групу, якій доручили підготувати докладні плани створення власних збройних сил і майбутніх повстанських дій. Ці плани були представлені на зустрічі у грудні. В опрацьованих сценаріях дій не виключалася й боротьба проти всіх ворогів одночасно, у тому числі СРСР, Польщі та Угорщини. Комісія також розмірковувала над тим, як у разі спалаху повстання слід поводитися з етнічними меншинами. Стосовно росіян було вирішено, що вони схильні до асиміляції, й тому варто

ліквідувати лишень комуністичних активістів. Гірша доля очікувала євреїв, котрих «не слід знищувати, але виселяти їх з України, давши їм змогу дещо вивезти з майна. Рахуватися з ними треба, бо вони мають великий вплив в Англії та Америці». Щодо поляків було вирішено «всіх виселити, давши їм змогу взяти з собою, що вони хочуть, позаяк їх також захищатимуть Англія та Америка. Тих же, котрі не схочуть виїжджати – знищувати». Бандерівці мали твердий намір ліквідувати за день до оголошення мобілізації так званих чинних поляків, себто осіб, пов'язаних із підпіллям, тих, хто мав значний суспільний авторитет, будучи природним лідером місцевих громад. Подібна доля мала спіткати вірмен, котрих слід було «трактувати так само, як і євреїв, беручи до уваги, що вони віддані люди Росії»¹³. Натомість, вирішено було залишити в спокої решту національних меншин, у тому числі угорців, чехів і румунів.

У результаті нарад бандерівці вирішили розпочати створення партизанських загонів, тобто Військових Відділів ОУН. У повстанських планах бандерівці завше брали до уваги батальйони «Нахтігаль» і «Роланд». Обидва підрозділи після переформування в 201 поліцейський батальйон були скеровані до Білорусі. Посади командирів рот у цьому батальйоні посіли Роман Шухевич і Василь Сидор. Українців використовували в антипартизанських операціях і, мабуть, також під час пацифікацій. Утім, терени діяльності батальйону були сильно насичені радянськими партизанами. 29 вересня 1942 року в засідку до них потрапив взвод Романа Кашубинського – загинули всі двадцять шість осіб. Після цієї поразки службовці 201 батальйону зрозуміли, що подальша служба на німецькому боці призведе лише до знекровлення в сутичках із радянськими партизанами.

У середовищі бандерівців наприкінці 1942 року виник задум вивести 201-й поліцейський батальйон на Волинь і власне на його базі розпочати створення партизанських загонів. Проте, незрозуміло, чому цього не трапилось. Микола Лебедь, щоправда, наказав батальйонові йти до лісу, але той наказ так і не був виконаний. Роман Шухевич пояснював, що наказ він отримав уже тоді, коли підрозділ був розформований. Цей випадок обтяжив стосунки між Лебедем і Шухевичем, оскільки перший не повірив такому поясненню. Схоже, не без підстав – керівництво партизанським рухом на Волині, звісно ж, не було

найбільшою мрією службовців батальйону, вихідців із Галичини, і безумовно завадило би Шухевичу в боротьбі за лідерство в організації.

Українці, замість дезертирувати до партизанів, після закінчення річного контракту просто гуртом відмовилися продовжити його. Не можна сказати, щоб через це їх спіткали якісь серйозні репресії. Німці відіслали їх групами до Галичини та відпустили додому. Натомість, офіцерів умістили під домашнім арештом та наказали регулярно відмічатися в гестапо. Отож, не дивно, що значна частина «легіонерів» – старшин і підстаршин – доволі хутко опинилася в підпіллі ОУН. Серед них були Роман Шухевич і Василь Сидор.

УПА Бандери – перша збройна операція

У грудні 1942 року провід ОУН-Б розпорядився створити на Волині партизанські загони. Цей наказ керівництво Волинської ОУН-Б сприйняло з полегшенням, адже ніхто не сумнівався, що ситуація вимагає рішучих дій. Від 1942 року діяльністю ОУН-Б на Волині керував Дмитро Клячківський «Клим Савур», виходець зі Східної Галичини. Він народився 1911 року в м. Збаражі, отож був типовим представником бандерівського покоління. Ще в часи Другої Республіки Клячківський став учасником націоналістичного підпілля, в роки радянської окупації керував «юнаками» (молодіжна структура ОУН) у Станіславському воеводстві. Був заарештований радянськими органами, засуджений до смертної кари, але після початку німецько-радянської війни зумів утекти з в'язниці в Бердичеві. Після хвилі арештів у ОУН, проведених гестапо в 1941 році, потрапив до вищого бандерівського керівництва.

Значний вплив на рішення «Клима» чинив Іван Литвинчук «Дубовий», провідник ОУН-Б на Північно-Східній Волині. Саме там на початку лютого з боївок ОУН була утворена сотня (еквівалент роти) Григорія Перегіняка, псевдо «Довбешка-Коробка». Сотня формально була Військовим Відділом ОУН (так бандерівці називали свої партизанські групи), і допіру після утвердження назви «Українська Повстанська Армія» щодо неї почали вживати цю номенклатуру. Та це не змінює того факту, що вона була першим партизанським загonom ОУН-Б, і власне тому в часописі УПА «До зброї» в липні 1943 року її було визнано першою сотнею УПА (підлеглої ОУН-Б).

Командир сотні Григорій Перегіняк народився 22 січня 1912 року в Угринові Старому Калуського повіту в бідній родині (після смерті батька його мати утримувала невелике господарство). Коли він виріс, працював наймитом, але з часом здобув ковальського фаху. В жовтні 1935 року за вбивство, скоєне за наказом ОУН, його засудили до довічного ув'язнення. Опинившись у в'язниці на Швентому Кшижі, Перегіняк познайомився там, зокрема, з Бандерою і Лебедем. Безумовно, йому імпонувало, що він сидить у тюрмі разом із сином греко-католицького священика зі свого села – Бандерою. Перегіняк відвідував організова-

ні Лебедем курси самоосвіти, де засвоїв матеріал середньої школи. Як згадував Микола Климишин: «Він втягав у себе, як губка, все, що йому було сказано»¹. У вересні 1939 року Перегіняк вийшов на волю і до червня 1941 року перебував у зоні німецької окупації, активно діючи в лавах бандерівців. Він служив у Werkschutz (охороні підприємств) у Стараховіцях, закінчив три військові курси ОУН: рекрутський, підстаршинський і старшинський. В 1941 році у складі маршових груп ОУН-Б потрапив на Волинь. Там його призначили заступником провідника Сарненського округу з організаційних справ. На межі 1942–1943 років за дорученням Литвинчука «Дубового» Перегіняк сформував першу сотню УПА. Діяч ОУН Роман Петренко стверджує, що вона була створена «для спеціальних завдань»².

Підрозділ «Довбешки-Коробки» постав, мабуть, унаслідок об'єднання кількох груп сільської самооборони, так званих Самооборонних Кушових Відділів (далі – СКВ). Об'єднані в самостійну сотню, загони СКВ на початку лютого 1943 року атакували Володимирець. То була перша операція бандерівських партизанів, скерована проти німців, і як таку її згадують у кожній серйозній монографії про УПА. Попри це, інформація про атаку доволі скупа. Безпосередньою її причиною начебто стало ув'язнення у Володимирці давнього діяча ОУН «Діброви» (NN). На звістку про це «на нараді теренового проводу ОУН з “Дубовим” було вирішено напасти на районний центр шуцполіції і визволити “Діброву”»³.

Атака на містечко відбулася в ніч із 7 на 8 (або з 8 на 9) лютого 1943 року. Нападники були непогано озброєні: нагани, карабіни, автомати, дехто мав лише піки. Багато з них, окрім вогнепальної зброї, мали ще застромлені за пояс ножі та сокири. В містечку дислокувалася дільниця допоміжної поліції, де служили козаки, колишні полонені червоноармійці, керовані німцями. Така дільниця могла вмістити близько десяти осіб, про що свідчать розміри будинку, де розташовувався пост поліції (і який, як стверджує меморіальна дошка на честь «першої акції УПА», зберігся донині), – він не зміг би вмістити понад півтора десятка поліцаїв.

Партизани без особливих труднощів захопили поліцейську дільницю. За офіційними даними УПА, загинули семеро осіб, у тому числі німецький комендант. Партизани здобули 20 карабінів, 65 ковдр і

боєприпаси. Сотня втратила одного вбитого, двоє були поранені. З іншого боку, за даними Владислава та Єви Семашків, українські партизани у Володимирці роззброїли німецьку дільницю, убивши німця й трьох козаків, а шістьох козаків силоміць забрали з собою⁴. Український історик Володимир Сергійчук оцінює цю атаку УПА таким чином: «Цією збройною акцією проти гітлерівських окупантів [...] було засвідчено, що революційна ОУН [тобто, фракція Бандери – Г.М.] вийшла на передову збройної боротьби з ворогом»⁵. Забравши з дільниці зброю і, мабуть, звільнивши «Діброву», «перша сотня» УПА відступила з Володимирця. Але то ще не був кінець операції, а допіру початок рейду. Відступивши з містечка, підлеглі Перегіняка вирушили в бік населеної поляками колонії Паросля І.

Паросля, розташована в Сарненському повіті, була досить заможним селом, де мешкали двадцять сім польських сімей. Це село було засноване в ХІХ столітті, його жителі займалися рільництвом і працювали в лісі. Вранці 8 або 9 лютого 1943 року сотня «Довбешки-Коробки» дісталася до села. Вони представилися загоном радянських партизанів і зажадали їжі. До кожного будинку зайшли кілька нападників. Керівництво підрозділу разом із бранцями розмістилося в помешканні Колодинських. Виставлена варта зупиняла всіх, хто випадково проїздив селом. Після обіду, пополудні, полонених у Володимирці козаків допитали, а потім убили їх сокирами. Водночас поляків поінформували про підготовку нападу на сусідню залізничну трасу і у зв'язку з цим запропонували, щоб ті дозволили себе зв'язати – це начебто мало захистити село від німецької помсти. Навіть якщо дехто з поляків і сумнівався щодо намірів «радянських партизанів», проте, залякані, вони були не в змозі чинити опору. Зв'язаних мешканців села нападники по черзі рубали сокирами. Не пощадили навіть дітей. В одному з будинків пізніше знайшли немовля, прибите до столу багнетом, а до рота йому був вкладений шматок недоїденого огірка.

Були замордовані щонайменше 155 осіб – мешканців Парослі та приїжджих, уціліли – дванадцять важко поранених. Вирушивши з Парослі в напрямку села Цепцевич, упівці на хуторі Топтинь/Туптин убили ще п'ятнадцять поляків. Частина бійців після нападу відпустили по домівках, решту – спрямували до лісового табору.

Ідентичність винуватців нападу на Парослю підтверджує пові-

домлення Вітольда Колодинського, тоді дванадцятирічного хлопчика, котрий вижив, попри удар обухом сокири по голові та проламаний череп⁶. Завдяки його свідченню, ми знаємо, що зловмисники привели з собою бранців, котрих допитали, а відтак убили в хаті його батьків. Їх могли полонити тільки під час нападу на Володимирець. Те, що це вчинили бандерівці, підтверджують також спогади Зоф'ї Гжесяк, єврейки, дружини поляка, яка переховувалася в селі Білятичах. Наступного дня після трагедії в Парослі вона пішла по молоко «до овдовілої сусідки, чий син теж пішов на вишкіл». Пані Зоф'я згадує:

Просто перед виходом з хати я зауважила щось, від чого мені волосся на голові стало дибки. На лавці біля стіни навпроти стояло кілька пар жіночих шнурованих чобітків, які носили мазурки. На коромислі висіло кілька чорних убрань, а діти лупцювали одне одного по голові нікельованими ложками. Загадка розв'язана. Трохим повернувся з кривавої виправи, а діти бавляться здобиччю. Я побігла як причинна додому [...] ті, хто був на вишколі, повбивали поляків⁷.

Натомість, зі слів Владислава Кобилянського відомо, що діючий в околицях загін Юзефа Собесяка «Макса» захопив у полон незабаром після побойща кількох упівців: «На допитах, які провадив «Макс», усі бандерівці визнали свою провину. То вони вимордували мешканців села Парослі»⁸. Варто також зазначити, що сучасні українці, мешканці тих околиць (із котрими автор спілкувався), не мають сумнівів, що напад вчинила УПА – хоча водночас його пояснюють прагненням помститися за начебто ліквідацію мешканцями Парослі патруля українських партизанів.

Після відходу упівців одним із перших до Парослі потрапив Александр Суліковський, котрий їхав на базар до Сарн. До села він заїхав, щоб відвідати сестру та двох тіток. На місці він «із жахом виявив, що в кожній хаті трупи, а в усьому селі жодної живої душі»⁹. Суліковський негайно поінформував про трагедію найближче німецьке відділення залізничної поліції, мабуть, у Антонівці. Незабаром у селі з'явилися й інші поляки.

12 лютого 1943 року в Парослі відбувся похорон жертв злочину. У братській могилі були поховані 137 тіл (частину тіл родичі поховали на інших кладовищах). У травні 1943 року там було насипано невеликий

курган і встановлено хрест із випаленим написом: «Тут спочивають мешканці колонії Паросля замордовані 9 лютого 1943 року».

30 липня 1943 року упівці спалили в Парослі покинуті будівлі. На місці колишнього села місцеві колгоспники посадили сосновий ліс. На щастя, вціліла сама могила, хоча встановлений на ній хрест розсипався в сімдесятих роках. Один із місцевих українців відзначився гідним поваги ставленням: він з власної ініціативи встановив новий хрест, а в 1995 році – невеликий обеліск, обгородив ту могилу, щоб захистити її від лісових тварин.

Звістка про скоєний злочин миттєво облетіла усю околицю: «Після Парослі ніхто не спав удома, а кожен ховався, де міг»¹⁰. Проте, якщо упівці прагнули залякати поляків, то досягли тільки половинчастого ефекту, адже вони мобілізували поляків до спонтанного облаштування самооборони в навколишніх селах. Владислав Кобилянський так про це згадував: «Це масове вбивство [...] стало пересторогою для всього польського населення Волині. Вирішено остерігатися та боронитися, а не сидіти, склавши руки. Відтоді ми почали організовувати самооборону»¹¹.

Події в Парослі мають велике значення, позаяк то було перше польське село, де УПА скоїла масове вбивство. Раніше ОУН-Б убивала лише окремих осіб або деякі сім'ї. В польській історіографії нерідко помилково початком діяльності бандерівців вважають пацифікацію села Обірки, влаштовану в листопаді 1942 року, під час якої загинули близько сорока осіб. Однак, то була німецька акція умиротворення, хоча, в цьому випадку вчинена з допомогою української міліції. Крім того, згідно принаймні з деякими свідченнями, саму екзекуцію вчинили німці, котрі командували пацифікацією.

Тим часом у випадку Парослі маємо справу з виразною зміною. Адже вбивство скоїли не підлеглі німецьким наказам поліцаї, а підрозділ автономного українського збройного формування. До рангу трагічного символу зростає той факт, що перша збройна операція УПА проти німців була тісно пов'язана з першим масовим убивством поляків, учиненим у рамках так званої антипольської акції.

Мабуть, не випадково, що напад на Володимирець і вбивство в Парослі співпали в часі з нарадою волинської ОУН, яку 15 лютого 1943 року провів Василь Івахів у селі Піддубці Луцького повіту. На цій на-

раді йшлося про можливість місцевої організації в разі потенційного збройного повстання. Можна з великою ймовірністю припустити, що на нараді було обговорено перебіг атаки «першої сотні» УПА на Володимирець і Парослю. Проте саму операцію найпевніше слід пов'язати з інспекцією Івахіва та бажанням перевірити бойову спроможність створюваних підрозділів. На нараді йшлося також про активізацію дій УПА проти радянських партизанів. Івахів, погодившись на збільшення числа партизанських загонів, водночас порадив підлеглим не афішувати своєї діяльності. Він також заявив: «...в центрі є переконання про несвоечасність організування збройного виступу... Питання збройної боротьби ще не визріло і з цим треба зачекати»¹².

Менш ніж через два тижні після різанини в Парослі, 22 лютого 1943 року, поблизу Висоцька німецька облава натрапила на «першу сотню» УПА. Після короткої сутички упівці відступили, проте в бою загинув сотенний «Довбешка-Коробка». Смерть Перегіняка не означала кінця підрозділу – командування ним перебрав Никон Семенюк «Ярема».

Виступ проти німців

III конференція ОУН-Б

17–23 лютого 1943 року поблизу Олеська відбулася III конференція ОУН-Б. У ній взяли участь, зокрема, Микола Лебедь, Роман Шухевич і Михайло Степаняк. Конференція, що важливо, відбулася після перемоги Червоної Армії під Сталінградом, але до її поразки в битві під Харковом у березні 1943 року. Отже, бандерівцям могло здаватися, що поразка Німеччини вже дуже близька. Вони були переконані, що остаточну битву за незалежність їм доведеться вести з СРСР або Польщею, а може, й обома ворогами водночас. Початок боротьби з німцями вважався тактичним ходом, спрямованим на зміцнення їхніх позиції у розмовах із західними союзниками.

Програмний виступ виголосив Михайло Степаняк, котрий застеріг, що СРСР може перемогти в війні. Він запропонував негайно розпочати повстання проти німців і звільнити Україну від окупації до приходу Червоної Армії. На його думку, створення українського уряду могло би сприяти збільшенню розбіжностей у поглядах між західними союзниками та СРСР, а відтак прискорити початок нової війни. Він також запропонував створити спільні збройні сили та надпартійне керівництво, в якому поруч із ОУН з'явилися би представники інших українських угруповань. Врешті, схоже, концепцію Степаняка було підтримано. Вирішено розпочати відкриту партизанську війну на Волині, хоча, не ясно, чи вже тоді було визначено точний час її початку. Новостворена партизанська армія мала називатися Українською Визвольною Армією (далі – УВА).

Цікаво, що був скасований обов'язок підносити праву руку як організаційне привітання. То був один із індикаторів настання ідеологічних змін. До членів ОУН, які потрапили до Східної України, місцеві мешканці поставилися з недовірою. Ідеї інтегрального націоналізму не користувалися популярністю серед жителів Сходу, а бандерівців вважали фашистами та німецькими союзниками. За цих обставин, а також, зважаючи на можливу перемогу демократичних Сполучених

Штатів і Великобританії, бандерівці вирішили відмовитися від скомпromетованих гасел і понять. З тієї ж причини незабаром після конференції Лебедь вирішив, що бандерівська ОУН буде відтепер називатися ОУН-СД – самостійників-державників, щоб пізніше перетворитися на ОСД – Організацію Самостійників-Державників. Утім, влітку 1943 року було вирішено, що й надалі вживатиметься стара назва ОУН-Б.

Політика, яку провадив виконувач обов'язків провідника Лебедь, викликала невдоволення частини керівництва ОУН. Його звинуватили в диктаторських нахилах, що виявлялося, зокрема, в обмеженні можливостей для свободи дій регіональних провідників. Невдоволення було особливо помітним серед офіцерів колишнього батальйону «Нахтігаль». На зустрічі керівництва ОУН-Б, яка тривала з 11 до 13 травня, дійшло до відвертого виступу його опонентів. Лебедь, заскочений критикою, покинув засідання, щоб таким чином його зірвати. Проте за його відсутності члени проводу позбавили Лебеда повноважень та утворили колегіальний керівний орган у вигляді триособового Бюро Проводу. Таким чином, контроль над ОУН перебрав триумвірат у складі Зиновія Матли, Дмитра Маївського та «першого серед рівних» Романа Шухевича.

А тим часом, коли в Галичині тривала боротьба за лідерство в ОУН-Б, на Волині Дмитро Клячківський «Клим Савур» заходився виконувати рекомендації III конференції ОУН-Б.

Український бунт

На початку 1943 року українська поліція в приналежному до РКУ комісаріаті Волинь-Поділля налічувала 11 870 осіб. Водночас у німецьких підрозділах (без урахування слабких військових частин) було 453 поліцаїв та 954 жандарми з поліції порядку. Поліція, безумовно, була важливим інструментом окупаційної політики, адже вона допомагала німцям контролювати опанований терен. Українське підпілля глибоко її інфільтрувало, адже провідники націоналістів від самого початку передбачали, що в належний момент члени цього формування перейдуть на їхню сторону.

Отож, збройний виступ ОУН-Б конче мусив бути пов'язаний із бунтом поліцаїв. Відтак не виключено, що бандерівське керівництво на Волині відразу після отримання інформації про підсумки III конфе-

ренції ОУН-Б віддало своїм людям наказ піти в партизани, а це дезертирство породило ланцюгову реакцію – спроби німецької протидії та в підсумку втечу решти поліцаїв. Втім, можливо, що й без того заплановане дезертирство було прискорене викриттям поліцаїв, пов'язаних із ОУН, і загрозою арешту з боку гестапо. Надзвичайно цікаву інформацію містить запис розмови, яка відбулася в липні 1943 року між командиром 1-ї партизанської бригади особливого призначення полковником Антоном Бринським, підпорядкованим військовій розвідці Червоної Армії, та майором Лівановим: «Шляхом провокації [Бринському на початку 1943 року. – Г.М.] вдалося [...] зробити так, що в чотирьох районах німці почали заарештовувати поліцаїв і розстрілювати їх. Тоді поліцаї втекли до лісу [...]. В результаті на Волині спалахнуло повстання проти німців»¹. Якщо вірити словам Бринського, радянські партизани, прагнучи сприяти дезертирству в поліції та послабити таким чином німців, не передбачили, що поліцаї, замість того, щоб іти до їхніх загонів, потраплять до націоналістів. Тож вони необачно прискорили активізацію дій бандерівського партизанського руху (з чого, звичайно, аж ніяк не випливає, наче то радянські партизани прагнули спровокувати націоналістів до кривавих розправ із польським населенням, що, цілком очевидно, було «авторським» задумом керівництва ОУН-Б). Сьогодні важко стверджувати, чи запропонована гіпотеза вірна – не виключено, що слова Бринського вводять в оману.

Дезертирства почалися на початку березня 1943 року. Поліцаї втікали не тільки з дільниць у невеликих містечках, а й у великих містах – Ковелі, Луцьку, Горохові. Як правило, вони при цьому звільняли в'язнів і ліквідували німецьке керівництво. Нерідко «принагідно» гинули також окремі поляки, котрі, либонь, перебували в чорному списку ОУН.

9 березня 1943 року боївка ОУН-Б під проводом Івана Климишина «Крука» напала на Бережці. Скориставшись сум'яттям, українські поліцаї атакували німців і вбили їх (усіх десятих). 18 березня 1943 року українські поліцаї прикінчили коменданта й утекли з поліцейської дільниці в Боремелі. Уночі 20 (або 22) березня 1943 року з Луцька з ініціативи Степана Коваля «Рубашенка» дезертирував господарський батальйон поліції, що налічував триста двадцять осіб. Разом із ним до партизанів перейшли охоронні підрозділи та районна поліція (близько 200 осіб). Перед відходом вони розтрощили в Луцьку табір для військовополо-

нених, звідки звільнили близько сорока осіб, і збірний пункт для примусових робітників. Батальйон відступив до околиць містечка Колки, де на його базі було утворено курінь УПА на чолі з «Рубашенком». У ніч з 25 на 26 березня 1943 року упівці обстріляли Мацеїв. У погоню за партизанами німці відправили 103-й поліцейський батальйон, який налічував близько двохсот двадцяти осіб. Одразу ж після виходу з містечка поліцаї дезертирували та утворили курінь УПА, який очолив ініціатор утечі – Іван Климчак «Лисий». 6 квітня 1943 року трапився бунт української поліції в Ковелі. В повідомленні радянських партизанів сказано: «Поліція убила 18 німців, звільнила арештованих з в'язниці та розпустила табори примусової праці»². Спроби дезертирства не завжди закінчувалися успіхом. У Здолбунові українські поліцаї відмовилися виконувати накази. Німці негайно їх роззброїли, дванадцятьох розстріляли, а решту відправили до Німеччини.

Загалом, у період між 15 березня та 10 квітня 1943 року з поліції дезертирували близько п'яти тисяч осіб, багато з яких залишилися в партизанських загонах. Керівниками партизанської боротьби стали Василь Івахів і Дмитро Клячківський. Коли 13 травня 1943 року в сутичці з німцями Івахів загинув, Клячківський набув необмеженої влади над усіма. Бандерівські партизани майже ніколи не вживали прийнятої на III конференції назви «Українська Визвольна Армія», бо замість неї з кінця квітня й початку травня 1943 року використовували спопуляризовану Боровцем назву «Українська Повстанська Армія» – УПА. Не без підстав було вирішено, що то найліпша з пропагандистської точки зору назва. Водночас до спільної боротьби намагалися залучити інші українські угруповання. УПА Тараса Бульби-Боровця відмовилася підкоритися бандерівцям, натомість їм вдалося скоординувати спільну діяльність із підрозділами партизанів-мельниківців.

Від часу дезертирства поліції, з березня 1943 року, на Волині почали зростати антинімецькі настрої. Вони часто були пов'язані з антипольськими чистками, себто, спрямовані і проти німців, і проти поляків, причому кількість польських жертв зазвичай у кілька разів перевищувала німецькі втрати. Варто відзначити, що німцям убивства поляків шкодили, оскільки дезорганізовували запілля фронту.

В першу чергу партизани вирішили завдати удару цивільній адміністрації окупанта, прагнучи запобігти стягуванню контингентів. Чимало атак були скеровані в адміністративні органи, де вбивали працівників

і палили документи. Водночас повстанці нищили молокозаводи, млини, лісопилки тощо. Підрозділи УПА також нападали на районні адміністративні центри та містечка, де німці влаштували так звані опорні пункти, громлячи слабші дільниці. Вони влаштовували засідки на дорогах, знищуючи невеликі групи німецьких поліцаїв. Також упівці чинили напади на деякі каральні експедиції, скеровані проти українського цивільного населення. Натомість вони рідко атакували залізничні шляхи, позаяк не були зацікавлені в послабленні сил Вермахту, який воював проти СРСР.

Успіхи бандерівських партизанів зумовили, що у травні 1943 року «Клим Савур» постановив, щоб УПА узяла на себе всю повноту влади на теренах, охоплених партизанськими діями. 20 травня 1943 року була оприлюднена заява, в якій проголошено боротьбу з будь-якою анархією. В червні 1943 року бандерівці відчували себе достатньо сильними, щоб постановити зламати опір бульбівців і мельниківців – упродовж кількох наступних тижнів вони змусили мельниківські партизанські групи підпорядкуватися командуванню «Клима Савура».

Ескалація партизанських дій на Волині захопила німецьку окупаційну владу зненацька. В травні 1943 року генеральний комісар Волині та Поділля Гайнріх Шене визнав: «те, що відбувається» слід розглядати як «повстання»³. На волинські події гітлерівці зреагували, з одного боку, посиленням репресій, а з іншого – залученням додаткових сил, покликаних замінити поліцаїв-дезертирів. Були зміцнені гарнізони в містечках, в міру змоги приділена охорона таким об'єктам, як гуральні, млини та лісопилки. Наприклад, у Ковелі гарнізон чисельністю близько трьохсот вояків після дезертирства поліції зріс до чотирьох тисяч. Через брак німецьких військ на Волинь було скеровано 25-ту дивізію угорської армії. Для захисту залізничних колій пригнали кілька панцирних потягів. Також наказано було вирубати ліси на відстані двохсот метрів від доріг.

У польському звіті ситуацію на Волині оцінювали наступним чином:

Німці [...] опублікували [...] відозву до дезертирів, щоб ті повернулися до підрозділів, а коли це не допомогло, німецька влада вирішила провести пацифікацію терену [...] був, звичайно, застосований принцип колективної відповідальності, зокрема, в тих випадках, де було завдано шкоди німецькій власності, або, де були вбиті

німці. Напр., за спалення маєтку Забороль [...] спалили українські села Забороль, Омеляник Великий і Омеляник Малий. Схоплених на місці жителів вимордували підрозділи СС. [...] На Волині серед української інтелігенції та діячів були проведені численні арешти. У в'язницях волинських міст чинилися масові розстріли схоплених членів українських банд. У неділю 27 червня 1943 році в Луцьку страчено кількадесят українців, а 60 – у Красному⁴.

16 березня 1943 року німецька карна експедиція замордувала близько шестисот мешканців села Ремель Олександрійського повіту. 10 квітня 1943 року близько півтора сотні німців, у тому числі вояки Grenzschutz (прикордонних військ), убили від 172 до 425 осіб у Княжому в районі Горохова. Легко переконалися, що німецькі репресивні заходи, спрямовані проти українців, були абсолютно нещадними.

Німці також вирішили скористатися польсько-українським антагонізмом. Українців-дезертирів із поліції частково замінили поляками. З місцевого польського населення – всупереч протидії підпілля – до різних поліцейських підрозділів (їх звали шуцманшафтами) були призвані загалом від півтора до двох тисяч осіб. Окрім того, з Генерального губернаторства був командирований укомплектований поляками 202-й поліцейський батальйон (202 Schutzmannschaftsbatallion) у складі 360 осіб і різні поліцейські підрозділи, в яких служили райхсдойчі з Великопольщі та Сілезії. І німецька цивільна адміністрація, і СД підтримали створення польської самооборони. Їй дали згоду на зберігання зброї, а деяким загонам її навіть надали. Водночас німці дивилися крізь пальці на те, що польські форпости мали більше зброї, ніж це дозволяли німецькі правила.

Німці намагалися діяти таким чином, щоб розпалювати польсько-український конфлікт. Польські звіти не залишають сумнівів щодо цього:

Спосіб ведення слідства має з боку німців характер взаємного цькування поляків і українців. Він полягає в тому, що від місцевих поляків збирають свідчення проти українців, а відтак, викликавши українців, їм зачитують ці свідчення, прагнучи витягнути взаємні звинувачення проти поляків⁵.

Поліцейський із 202-го батальйону так згадував виступ німця, командира його чоти: «Коротка промова лейтенанта одразу припала нам

до серця. Він каже: «Не стріляйте в невинних людей, але ж бачите, що на селі кожен українець – бандит, чи жінка, чи дитина». Усвідомлення злочинів, скоєних українськими націоналістами, та німецькі захоплення зумовлювали, що поліцаї часто брали участь у пацифікаціях. Покличмося знову на повідомлення про дії 202-го батальйону:

Село Підлужне оточене і спалене, населення перестріляли. Злазне – спалили до одної халупи. [...] Ми нападали з лісу зненацька на села і робили ґрунтовні чистки. [...] У кожному селі ми палимо насамперед млини і церкви, отож невдовзі у радіусі кільканадцяти кілометрів ніде немає млина, ані церкви, ані попа, так само нищимо пагорки-пам'ятники⁶.

Слід зазначити, однак, що хоча годі заперечити участь польської поліції в злочинах проти української людності, однак у багатьох публікаціях її дії представлені непропорційно до реального значення. Справді, в цьому регіоні вона коїла воєнні злочини, але не так часто, як стверджують українські автори, котрі нерідко пишуть про «польсько-німецьку окупацію Волині», так наче поляки та німці на цьому терені були рівноправними союзниками. Скажімо, польській поліції неслухно приписують пацифікацію села Ремель, де в березні 1943 року німці вбили кількасот українців. З іншого боку, в пацифікації Малина, в результаті якої загинули понад шістсот осіб, переважно чехів, польська поліція або взагалі не брала участь, або її участь була мінімальною. Натомість, поліцаї могли брати участь у пацифікації Дермані, під час якої 30 травня 1943 року спалили вісімдесят будівель, а сімдесят українців убили.

Слід також зазначити, що польська поліція з'явилася на Волині після початку мордування поляків, і тому так охоче вона вдавалася до насильства щодо українців. Тому не можна погодитися із твердженням, наче власне польська присутність у німецькій допоміжній поліції спровокувала УПА на початок убивств. Адже все свідчить про те, що послідовність подій була зворотною. Підтвердженням тому не лише польські звіти й документи, а й радянські рапорти. В одному з них, від 28 травня 1943 року, читаємо:

[...] націоналісти чинять масовий терор супроти польського населення і сіл, причому слід відзначити, що націоналісти не розстрілюють поляків, а ріжуть їх ножами і рубають сокирами, незалежно від віку

й статі. [...] Останнім часом поляки спільно з німцями стали чинити збройний опір націоналістам⁷.

Раптові напади, які здійснювали партизани, та обмеженість власних сил змушували німців покидати усе нові місцевості, в тому числі Деражне, Колки, Володимирець... До літа 1943 року українські партизани взяли під свій контроль частину території Волині та Полісся. Німці «замурувалися» в містах і опорних пунктах, пересуваючись тереном лише великими групами. Деякі місцевості опинилися у стані облоги. Ховаючись у гарнізонах, німці чинили раптові випадки з метою стягнення контингентів і проведення різних карних операцій. Проти партизанів вони спрямовували навіть авіацію, яка бомбардувала віддалені села.

Згідно з планом, прийнятим на III конференції, головні удари бандерівських партизанів мали скеровуватися проти німців, а операції проти поляків і радянських партизан розглядалися як другорядні завдання. Проте, хутко з'ясувалося, що німці, замкнені в опорних пунктах, є важким для подолання ворогом. А це, цілком очевидно, спонукало направити більшу частину сил проти слабших супротивників. Оцінюючи втілення рішень III конференції ОУН-Б, Михайло Степаняк заявив на допиті:

[...] пізніше [...] політика ОУН в питанні збройної боротьби відійшла від постанов конференції та пішла в напрямку, який на практиці застосовував на Волині командир УПА «Клим Савур» – тобто, боротьба проти червоних (радянських) партизанів і поляків⁸.

Іншими словами, будучи неспроможним досягти чогось більшого в операціях проти німців, бандерівське керівництво вирішило зосередитися переважно на польській людності, майже цілковито безборонній. Убивства цивільних осіб спершу виправдовували гаданою співпрацею поляків із ґестапо і радянськими партизанами. А саму операцію усунення поляків бандерівці найменували «антипольською акцією». Цей термін фігурував у звітах і був еквівалентом кодової назви.

Антипольська акція на Волині – початок (березень–червень 1943 року)

До 1939 року поляки на Волині складали близько 16% населення. Якщо вірити підсумкам загального перепису 1931 року, в цьому регіоні мешкали 346 тисяч поляків і 1418 тисяч українців. Враховуючи, що в 1939–1941 роках радянські репресії завдали польській громаді чималої шкоди, складно стверджувати, наче вона являла собою значну загрозу для українських самостійницьких прагнень. Тому на Волині не очікували серйозних антипольських виступів. Ще на межі 1942 і 1943 років польське підпілля позитивно оцінювало становище в цьому регіоні. Звіти, які надсилали до Лондона, радше були оптимістичними. В одному з них читаємо: «Настрої мас такі, що будь-які спроби екстремістських націоналістичних організацій, скажімо, ОУН, підняти їх на якесь безнадійне повстання, – не набудуть, як можна сподіватися, значних розмірів»¹. Щоправда, перші вбивства поляків траплялися вже в 1942 році, проте вони не мали масового характеру, й отже, не викликали занепокоєння широкої громадськості.

На початку 1943 року виразно зростає кількість убивств окремих осіб і сімей. Зі значною мірою ймовірності їх можна розглядати як прояв підготовки бандерівців до антипольської акції. Наприклад, 31 грудня 1942 року в Ситниці вбито власника млина, пана Сибільського з родиною (чотири жертви), а 16 січня 1943 року в селі Садові убито лісника та двох гайових. Обидва вбивства вчинили українці. Справжнім «полігоном» антипольської акції стало село Паросля. Убивство в цій місцевості переконало керівництво ОУН-Б, що підпорядковані йому підрозділи здатні на ліквідацію значних груп населення. Натомість реакція поляків продемонструвала бандерівцям, що шанси на виїзд поляків «тільки» під тиском погроз незначні. Коли в лютому 1943 року боївка ОУН напала на колонію Мар'янівка Костопільського повіту, тамтешня самооборона, маючи у своєму розпорядженні кілька гвинтівок, вчинила опір і відігнала здивованих зловмисників. У сутичці загинули троє поляків.

Спочатку поляків убивали переважно в Сарненському та Костопільському повітах, себто на терені, підпорядкованому Іванові Литвинчуку «Дубовому». У березні 1943 року хвиля вбивств поширилася на значно більший регіон, що було пов'язано з дезертирством української поліції. Поліцаї, покидаючи дільниці, убивали окремих поляків, часто разом із сім'ями. Ця операція створювала враження виконання розпоряджень крайової наради військових референтів ОУН-Б. У Дедеркалах Великих Кременецького повіту 18 березня 1943 року було вбито агронома та ще трьох поляків. Перша група нападників, прийшовши до будинку агронома й чекаючи на підмогу, грала з поляками в карти. І лише після прибуття решти упівців жертв розстріляли на лузі за селом. Дружину агронома не зачепили. У березні 1943 року впродовж тижня в Дедеркалах, Потуторові, Садках, Боложівці, Суражі та Антонівцях загинули шістьдесят чотири особи. В Луцькому повіті 3 березня 1943 року група упівців, які пришли зі сторони Колок, спалила Лопатки, місце літування князя Радзівіла. Загинули близько тридцяти осіб. 7 березня в колонії Тараж з пасовища викрали та вбили кількох польських дітей. У березні в колонії Познанка пропав священник Пйотр Вальчак і троє інших осіб, які перебували разом із ним на плебанії. Коментуючи ці та подібні події, один із командирів загонів УПА Макс Скорупський написав у спогадах: «Серед поляків почалася паніка. Збунтована українська поліція знищила десь кілька польських родин, що мали зв'язок з гестапо. Поляки почали або виїздити до міст під німецьку охорону, або просилися до советських партизанів»².

Коли на інших теренах жертвами ОУН ставали «вибрані» поляки, то на території, де командував Литвинчук, уже тоді почалася систематична й планова ліквідація всіх поляків. У березні 1943 року «Дубовий», схоже, узявся за послідовне «очищення» терену від польського населення. В Костопільському повіті в ніч з 9 на 10 березня в колонії Антонівка були вбиті близько двадцяти поляків, 12 березня в селі Білка – кільканадцять поляків, а 18 березня вчинено напад на колонію Борівка, де загинули двадцять дев'ять поляків. 20 березня кількадесят поляків стали метою нападу в Деражному. 25 березня була знищена колонія Полянівка, де загинули п'ятдесят поляків. Це лише деякі з відомих випадків убивств.

Українські напади призвели до того, що в селах почали організувати самооборону. Так сталося, зокрема, в колонії Липники. В ніч

із 18 на 19 березня самооборона цього села відіграла кількох нападників, а одного з них, колишнього поліцай, було схоплено, передано німцям і повішено в Березному. Як пише у своїх спогадах Владислав Гермашевський:

Стосунки з українцями через видачу схопленого бандерівця [...] загострилися до тієї міри, що ми виявилися повністю ізольованими від навколишнього світу [...]. Будь-яка спроба віддалитися від села, навіть удень, грозила смертю³.

У ніч із 26 на 27 березня підлеглі «Дубового», підсилені селянами, озброєними холодною зброєю, і спеціальні групи «паліїв» розпочали штурм колонії. Погано озброєна самооборона (кільканадцять гвинтівок і один ручний кулемет) була не в змозі зупинити нападників. Евеліна Гайдамович, мешканка Липників, так оповідала про те, що трапилося пізніше: «Люди почали тікати навсібіч. Їх страхітливо мордували. Вони гинули від куль, багнетів, сокир, в полум'ї палаючих будинків, куди людей вкидали крізь вікна, в колодязях»⁴. Група поляків сховалася у дренажній канаві, проте були там оточені й перебиті. Загалом загинули 179 поляків, 4 євреїв і росіянка. З пастки вирвалися близько п'ятисот осіб, серед вцілілих був півторарічний Мирослав Гермашевський, майбутній польський космонавт.

27 березня група колишніх поліцаїв напала на колонію Кадобище та зарубала сокирами дев'ятнадцять поляків. Уцілілі мешканці втекли. Того дня було спалено також колонії Дубрівку, Дебрицю Малу й Велику, Діброву Долину, Яменець, Мар'янівку і Перелисянку. Більшості жителів цих сіл вдалося втекти. На світанку 29 березня 1943 року упівці напали на села Пендики Малі й Великі та Пеньки. Ці населені пункти спочатку обстріляли, а потім атакували, вбиваючи тих, хто не встиг утекти. Загинули близько ста вісімдесяти поляків. Окрім того, у березні в польській колонії в селі Злазному були замордовані близько тридцяти осіб, а в Берестовці Старому – близько двадцяти.

Натомість 6 квітня 1943 року в селі Гранях упівці замордували щонайменше тридцять вісім поляків. Також на початку квітня вони напали на колонію Задубрав'я. Самооборона чинила відчайдушний опір, завдяки чому більшість мешканців утекли, та все ж загинули вісімнадцять осіб. На початку квітня напад було скоєно на колонію Березина – самообороні вдалося відбити нападників. Проте на світанку 8 квітня

1943 року УПА вдарила ще раз, оборонці не встигли навіть жодного разу вистрелити. Мордували переважно сокирами та вилами, стріляли тільки в утікачів. Загинули близько ста тридцяти осіб. Навесні 1943 року упівці ножами та багнетами вбили десятеро дітей, які пильнували худобу в осаді Клесів.

Ці вбивства були, однак, лише прелюдією до масової антипольської акції. Все свідчить про те, що керівництво ОУН-Б та УПА моментом концентрованого удару по скупченнях польської людності, тим разом у всій східній частині довоєнного Волинського воєводства, обрало Страсний тиждень 1943 року. Вже й раніше ходили чутки, що «Великдень почервоніє від крові поляків». То був відгомін приготувань українських партизанів. Напади почалися одразу на початку тижня, сягнувши апогею під час Великоднього тридення.

У Кременецькому повіті першим взявся за антипольські акції Іван Климишин «Крук». Уночі з 22 на 23 квітня 1943 року УПА оточила село Забара у гміні Шумськ. Напад почався після сигналу ракетою. Атакуючі підпалювали польські будинки, услід тікаючим мешканцям стріляли, або вбивали їх сокирами. Спійманих вкидали до палаючих будівель. У такий спосіб були замордовані близько сімдесяти осіб. Ті, кому вдалося врятуватися, знайшли притулок у Шумську. 24 квітня 1943 року – на Велику суботу – на хуторі Гута Антоновецька були замордовані близько п'ятдесят поляків, а в колонії Каменюха – п'ятдесят шість. У ніч з 25 на 26 квітня на хуторі Медведівка були вбиті вісім поляків, у Загірцях – тридцять два, в Веселівці – дев'ять, у Радошівці – кілька родин (понад 20 жертв).

Найкривавішу атаку УПА під час Страсного тижня 1943 року було організовано в Костопільському повіті на Янову Долину (нині Базальтове). Це містечко постало в 1928 році як сучасний житловий комплекс для робітників біля новозбудованої копальні базальту. З розташованим на віддалі 16 км Костоподем його зв'язувала залізнична лінія. В Яновій Долині до війни мешкали близько двох з половиною тисяч осіб, проте, на початку 1943 року це число збільшилося, позаяк до поселення прибули сотні біженців. Тут функціонував осередок СЗБ-АК, який мав кільканадцять рушниць та кілька пістолетів. В селищі квартирував німецький гарнізон чисельністю до роти, який зайняв колишній робітничий готель, так званий блок, додатково захищений дерев'яним частоколом і мішками з піском.

У ніч з 22 на 23 квітня (Страсна п'ятниця) підрозділи УПА зосередилися навколо Янової Долини. Залізничну колію між Яновою Долиною та Костоподем завалили стовбурами дерев. Атакою особисто командував Іван Литвинчук «Дубовий», а участь у ній узяла, зокрема, «перша сотня» УПА, яку після смерті Перегіняка очолив «Ярема», і сотня «Шавули». Українці вдарили близько опівночі, коли мешканці вже спали або вкладалися до сну. Селище обстріляли з ручної зброї та кулеметів. У міру просування спеціальні штурмові групи підпалювали наступні будинки, кидаючи в них пляшки з легкозаймистою рідиною та палаючими жаринами. В деякі будинки також вкидали гранати. У втікачів стріляли або забивали їх сокирами, можливо, також вилами. Чимало людей намагалися сховатися в кам'яних пивницях, які, однак, виявилися смертельною пасткою: більшість із них задихнулися димом або вчаділи. Українці також підпалили шпиталь, попередньо винісши звідти хворих українців. Трьох медиків, які обслуговували шпиталь, вивели назовні та зарубали сокирами. Хворі поляки загинули в полум'ї або, за іншою версією, їх витягли з будинку та повбивали.

Німецький гарнізон боронився в готелі, звідки відкрив вогонь через частокіл, не дозволяючи нікому наблизитися до своєї позиції. Натомість група поляків чинила опір у мурованих будинках кварталу «С» – були вбиті двоє нападників, а третій, працівник шахти, важко поранений (цілу ніч він лежав і стогнав на вулиці, аж нарешті вранці «роз'юшені люди добили його киями»⁵).

Близько 4 години ранку над Яновою Долиною з'явився німецький літак-розвідник, що змусило упівців відступити. Баланс тієї ночі був трагічним. Згоріли сто будинків, загинули близько шестисот поляків, більшість із них – у вогні. УПА здобула тонну вибухових матеріалів і пізніше власне прагненням здобути їх пояснювала мету атаки. Лунала також точка зору, що УПА була змушена реагувати, позаяк німці та польські поліцаї дошкуляли місцевій українській людині. Насправді ж польська поліція з'явилася в Яновій Долині лише після атаки українських партизанів.

Слід додати, що кільканадцять озброєних поляків вирушили за межі селища, щоб шукати помсти. Вони забили щонайменше п'ятеро українців (у тому числі дев'ятирічну дівчинку). Загинуло також російське подружжя, яке помилково залічили до українців. Уцілілих після напа-

ду мешканців селища німці вивезли потягом до Костополя. На місці залишилася тільки обслуга електростанції та водогону й залізничники.

Янова Долина знову стала об'єктом атаки УПА 15 травня. Поза досяжністю німецької оборони перебували електростанція, трансформаторна й насосна станції та чимало інших будівель, які згоріли. Ніхто не загинув. Допіру після цього нападу решту цивільних осіб вивезли, а до селища доправили польських поліцаїв із 202-го батальйону. Варто згадати, що навесні 2003 року в колишній Яновій Долині була відкрита меморіальна дошка на згадку про напад УПА із дивовижним написом:

Встановлено на честь 60-річчя Української Повстанчої Армії. Тут 21–22 квітня 1943 року сотнями [...] під командуванням полковника «Дубового» було ліквідовано одну з найбільших укріплених військових баз польсько-німецьких окупантів на Волині [...]. У результаті бою було знищено німецьку та польську залого, визволено з концтабору військовополонених та припинено терористичні акції проти навколишніх сіл, здійснювані польсько-німецькими загарбниками.

Тоді ж – у травні 1943 року – УПА провадила регулярне «очищення» терену від польського населення також у південно-східних повітах Волині. Тут командував Петро Олійник «Еней». У ніч із 2 на 3 травня 1943 року об'єднані підрозділи Івана Климишина «Крука» та Миколи Недвезького «Хрона» атакували Кути. Сільська самооборона захищалася в мурованих будівлях у центрі. Українські партизани увірвалися до будинків, розташованих за лінією оборони, вбиваючи мешканців, грабуючи та підпалюючи садиби. Водночас тривав інтенсивний обстріл центру села. Близько 3.30 ранку нападники відступили. Загинули щонайменше п'ятдесят три поляки. Відразу ж після нападу німці евакуювали це поселення, залишивши в ньому лише українців. Учасник нападу Макс Скорупський «Макс» написав: «Починаючи з нашої акції на Кути, день у день, як тільки заходило сонце, небо купалося в заграві пожеж. Це палали польські села»⁶.

На жаль, то була правда. 5 травня 1943 року в Шкроботівці були вбиті близько сімдесят поляків. 6 травня 1943 року внаслідок нападу на Клепачів у Луцькому повіті від холодної зброї загинули близько тридцяти осіб. У ніч із 7 на 8 травня 1943 року упівці напали на колонію Катеринівка, убивши понад тридцять поляків і осіб зі змішаних

родин. Водночас вони напали на Ольганівку, де місцева самооборона за підтримки добровольців із Єлисаветина відбила атаку, а також на Решнівку в Кременецькому повіті, де були вбиті близько десяти осіб. 8 травня 1943 року на дорозі з Кошова до Торчина упівці замордували сімнадцять осіб, які везли збіжжя до Торчина. У ніч з 14 на 15 травня 1943 року дубненський курінь УПА атакував і частково спалив зокрема колонії Кудзиволю (принаймні 15 жертв) і Золочівку (12 жертв). У ніч із 18 на 19 травня удару було завдано по колонії Адамівці (не менше 17 жертв), селі Бокіймі (27 жертв), колонії Березини (30 жертв), колонії Калинівці (близько 30 замордованих).

На території, розташованій далі на північ, напади продовжили партизанські підрозділи УПА, підлеглі «Дубовому». В звіті сотні «Шавули» за травень 1943 року під датами 3, 4, 15, 19, 23, 25 травня красномовно написано: «...ліквідовано кольонії, що співпрацюють з більшовиками та німцями, власних втрат не було»⁷. У звіті за той самий місяць сотня «Яреми» навіть не згадує дат проведення «ліквідації кольоній, сіл, що співпрацюють з німцями і більшовиками», хоча з контексту можна здогадатися, що операції були не менш численними⁸. З того ж звіту випливає, що сотня «Шавули» у травні 1943 року, окрім проведення антипольської акції, організувала ще дві засідки: одну проти німців, а другу – проти «польсько-більшовицьких» партизанів. Загін «Яреми» у той час мав дві сутички з німцями та одну з радянськими партизанами.

12 травня 1943 «перша сотня» УПА під командуванням «Яреми» вдарила на колонію Угли. Поселення спершу обстріляли запалювальними кулями, а відтак атакували. Хутко подолавши опір слабкої самооборони, упівці почали вбивати зустрічних людей. Поляки кинулися тікати. 3-поміж близько 320 мешканців села загинули понад сто осіб. Учасник нападу Василь Левкович «Вороний» у спогадах про цю подію коротко написав: «Ми очистили від поляків с. Угли»⁹.

Того ж дня українські партизани напали в Сарненському повіті на колонію Карчемку, убивши там щонайменше одну польську родину. В колонії Язвинках загинули кільканадцять поляків, а на хуторі Копищах – дев'ять. Незнана кількість осіб стали того дня жертвами нападів у Катеринівці, Малому Радежі та Остах, а також у Довгому, на хуторі Заломи та в колонії Хващовата. 12 травня були атаковані Костянтинівка, Радеж, Плоске, хутір Убереж і Янівка (в останньому випадку опір самооборони дозволив мешканцям утекти).

УПА 12 травня 1943 року напала на Стахівку, де також постала база самооборони. В селі були збудовані схрони й інші укріплення, але це не вберегло від втрат. Унаслідок атаки полягли понад сорок убитих. 15 травня українці повторили атаку, проте меншими силами. Загинули кілька людей, які пильнували худобу, в тому числі п'ятеро дітей. На допомогу захисникам прийшли самооборона з Парослі II та німці, які схопили трьох українських партизанів (пізніше їх повісили в Володимирці). У наступні дні українські патрулі вбили кількох мешканців села під час польових робіт.

21 травня 1943 року УПА напала на Олександрію в Сарненському повіті. Атака відбулася на світанку, коли мешканці повиходили з криївок. Загинули близько сорока осіб. Частина мешканців рятувалися втечею, попереджаючи про небезпеку поляків із села Рудня-Лева. Незабаром упівці добралися й до того села, і попри попередження, їм вдалося замордувати близько тридцяти мешканців. У Костопільському повіті в ніч із 26 на 27 травня у Малих Сідлищах були вбиті близько десяти поляків. Подібна кількість жертв полягла у Хвоянці. На світанку 26 або 27 травня було здійснено напад на село Немилію (Комарна-Яцковичі) та убито в ньому аж 126 поляків. Багато людей були поранені. Один із поляків, захищаючись, каже, заколов вилами чотирьох нападників.

2 червня 1943 року українські партизани атакували село Гурби (за рік поблизу цього села відбудеться битва УПА з радянськими військами, яку вважають найбільшою в історії цього військового формування). Послугуючись багнетами та сокирами, українці замордували близько 250 поляків. У наступні дні тривало полювання на окремих заблуканих осіб. У відозві до українців, оприлюдненій у червні 1943 року, «Клим Савур» визнав, що УПА «пустила з димом» польську колонію Гурби. Це мало стати «осторогою відплати» за пацифікацію польською поліцією села Дермані-Залужжя та покаранням за переховування радянських партизанів¹⁰.

13 червня сотня «Крука» (NN) втретє напала на Стахівку. Українську атаку підтримував вогонь із двох ручних кулеметів. Село охопило полум'я. На щастя для захисників, із Поради прибуло підкріплення. Підмога ліквідувала кулеметні гнізда й змусила упівців відступити. Вранці прибули німці та розстріляли п'ятьох захоплених самообороною полонених. Проте під час сутички колонія згоріла дощенту, а двадцять дві особи загинули. Утримання самооборони в цій місцевос-

ті втратило сенс, тому колонію евакуювали. Під час описаного нападу упівці зазнали винятково важких втрат – аж сімнадцять із них загинули, а п'ятеро були поранені.

Того ж дня, 13 червня, упівці напали на колонію Глибочанку Костопільського повіту, убивши близько тридцяти поляків. 16 червня в селі Дерманці УПА замордувала близько ста осіб. Відтак 29 червня упівці оточили колонію Застав'я та вогнепальною й холодною зброєю вбили вісімдесят трьох поляків. У Рівненському повіті того дня в осаді Костянтинів були вбиті двадцять вісім поляків, а в Миколаївці – чотирнадцять. У червні в Рівненському повіті були також спалені маєтки, зокрема: Гуменники, Юзефів, Кривичі, Воскодави й Пустомити. Після одного з таких нападів у звіті УПА читаємо: «24.VI зліквідовано цілковито польську кольонію, де не було жодних наших страт»¹¹.

Також 29 червня упівці напали на іншу колонію – Андріївку, де німці створили щуцманшафт. Населення ночувало в мурованій школі. Українці обстріляли будинок із малокаліберної гармати, ушкодивши його наріжник. Однак, після чотиригодинного бою три німці та поляки з щуцманшафту відбили атаку. Загинули десять поляків, які залишилися в себе вдома. У помсту німці разом із польськими щуцманами паціфікували село Красний Сад – там загинули від кільканадцяти до сотні українців.

Партизани з УПА нападали й на тих поляків, які після втечі поверталися на свої господарства, навіть просто приїздили, щоб забрати харчі та майно. В червні 1943 року упівці вбили п'ятнадцять поляків, які приїздили на власні поля в Дубовій Корчмі. Тоді вціліла семирічна дівчинка, мати якої вблагала упівця, щоб той дозволив малій утекти. 21 червня в Площі Ломановській (Луцький повіт) були вбиті сокирами дванадцять поляків, які їхали за власним майном.

. У червні 1943 року внаслідок блокади, запровадженої українськими партизанами, було евакуюване містечко Колки. Німці організували евакуаційні транспорти, якими звідти виїхала більшість поляків. Після відступу німецького гарнізону Колки відразу ж зайняв курінь УПА «Рубашенка». Один із упівців залишив спогади про ту подію: «Все населення вийшло на вулиці й нас вітало, жінки виносили на вулицю молоко й клунки з харчами. Я теж завважив, як багатьом котилися сльози. Це був плач з радощів»¹². Він, проте, не згадав, що парад супроводжувала розправа з польським населенням. Упівці зігнали решту поляків, які

залишилися в місті, до католицької церкви та підпалили її. Загинули близько сорока осіб. Колки незабаром набули статусу столиці невеликої упівської республіки, яка постала навколо того містечка.

Як впливає з підрахунків Владислава та Єви Семашків, від лютого до кінця червня 1943 року на Волині загинули близько дев'яти тисяч поляків¹³. Майже чотири тисячі з-поміж них були вбиті в Костопільському та Сарненському повітах підлеглими Івана Литвинчука «Дубового». Але то був лише початок антипольської акції УПА.

Український план «усунення» поляків

Попередні плани ОУН передбачали усунення з майбутньої Української держави поміщиків і тих поляків, які оселилися на Волині та в Східній Галичині після 1918 року. При цьому націоналісти недвозначно натякали, що не заперечуватимуть проти «спонтанних» селянських самосудів. Крах Польщі в 1939 році відсунув польське питання в політиці ОУН на другий план. Єдиною перешкодою на шляху до створення незалежної української держави був СРСР, тому поляки з «окупантів» стали «ворожою» меншиною. Засновки національної політики ОУН-Б зразка 1941 року, себто практично уряду Стецька, передбачали винищення польської інтелігенції, примусову асиміляцію сільського населення та виселення решти поляків. Легко зауважити, що ці плани опосередковано були інспіровані німцями. Бандерівці виразно прагнули для поляків, котрі мешкали в Східній Галичині та на Волині, а мабуть і на Замойщині та Перемищині, такої ж долі, яка спіткала польське населення на територіях, включених до Райху. Нагадаймо, що на межі 1939 і 1940 років німці замордували в Померанії та у Великопольщі кількадесят тисяч поляків (переважно представників інтелігенції), а далі кількасот тисяч вигнали з цих теренів до Генерального губернаторства, а частину з-поміж тих, хто залишився, змусили вписатися до німецького національного списку. Українські націоналісти прагнули скопіювати ці дії на «українських етнографічних землях».

Утім, арешти 1941 року та політика III Райху щодо українців дали діячам ОУН нагоду втямити, що ситуація значно складніша, ніж вони досі вважали. В 1942 році серед бандерівців почало зростати переконання, що Німеччина виграє війну на Сході, але програє на Заході. За таких обставин цілком реальним здавалося повторення сценарію 1918 року, себто початок наступної польсько-української війни за Львів, яку бандерівці не лише були готові розв'язати, а й прагнули перемогти в ній за будь-яку ціну. Про неприязнь до поляків, яка панувала в українському середовищі, свідчать бодай слова Василя Мудрого. 2 вересня 1939 року він як посол виголосив у Сеймі Польської Республіки декларацію про лояльність, натомість у 1943 році писав на сторінках бандерівського журналу «Ідея і чин»:

Коли б поляки бажали спільними силами відбудувати Польщу й Україну [...], тоді можна б з ними поважно на цю тему говорити. Але річ в тому, що таких поляків нема. [...] Вихід простий! Пактувати з поляками [...] тільки тоді, коли в наших руках є щонайменше така сила, як у них. Тільки тоді вони будуть поважати наше право на життя [у вільній державі – Г.М.]¹.

Установки, визначені бандерівцями в 1942 році, демонструють, на перший погляд, суперечливий образ намірів цієї групи. З одного боку, в ухвалах, прийнятих у квітні 1942 року на II конференції ОУН-Б, було заявлено про готовність до пошуку компромісу з поляками, а водночас оголошено, що вони конче мусять визнати українські права на Волинь і Галичину. З іншого боку, наприкінці 1942 року військові референти ОУН-б вирішили, що в момент початку «повстання» слід виселити (а властиво, вигнати) поляків і євреїв під загрозою смерті з усіх земель, які націоналісти вважали українськими. Здається, що позірна суперечливість цих двох документів означала лише намір провадити різноспрямовану політику. Керівництво ОУН-Б усвідомлювало, наскільки мало-ймовірним є те, що польський уряд погодиться на будь-які територіальні зміни, зокрема супроти тих українських верств, які не відігравали на міжнародній арені найменшої ролі. З польської точки зору, основну загрозу для східних земель Другої Республіки становили радянські претензії. Отже, слова про бажання порозумітися з Польщею слід сприймати, як пропагандистську гру, розраховану на створення позитивного враження у західній громадській думки. Звісно, планувалися переговори з польським підпіллям, але таким шляхом не сподівалися досягти чогось значного. Тому водночас було вирішено проводити політику доконаних фактів і заздалегідь «усунути» польське населення зі спірних територій, щоб напередодні потенційних мирних переговорів на міжнародній конференції терен був етнічно чистим. Націоналістичний символ віри, згідно з яким майбутня Україна мусить бути моноетнічною державою, лише утверджував бандерівців у цьому намірі.

«Виселенням» і фізичною ліквідацією «чинних» поляків, тобто осіб, наділених суспільним авторитетом, мала, в принципі, займатися жандармерія, а в окремих випадках – Служба Безпеки ОУН. Було заборонено використовувати для подібних заходів вояків новоствореної армії. Це може означати, що всю операцію трактували як суто поліцейську, а

не військову (врешті-решт, як відомо, цей замір виявився нереальним, і для проведення антипольської акції довелося масово залучити підрозділи УПА).

Перебіг перших операцій УПА у Володимирці та Парослі виразно відходив від принципів, затверджених на нараді крайових військових референтів ОУН-Б. Коли в березні 1943 року бандерівці згідно з ухвалами III конференції почали на Волині широкомасштабні партизанські операції, вони супроводжувалися численними вбивствами поляків. І якщо убивства, скоєні поліцаями-дезертирами, можна визнати згідними з інструкціями конференції військових референтів, то наступні напади на польські села в східних повітах Волинського воєводства – вже ні. Тим більше, що на Волині дуже рідко й лише на певних територіях з'являлися українські листівки, які б закликали поляків до виїзду. За словами Зенобіуша Яницького, їх розкидали, зокрема, в квітні 1943 року напередодні Великодня, на дорозі з Ківерців до Тростянца. Їх зміст Яницький цитує з пам'яті:

Постала Українська Повстанська Армія, яка боротиметься за волю України, а ви, ляхи, утікайте, поки широкі шляхи, на мазурські піски, а на святого Марка останеться поляків горстка².

За повідомленнями польського підпілля, один із командирів УПА так оцінював ситуацію:

1 березня 1943 року ми розпочинаємо збройне повстання. Це воєнна операція, і як така, вона спрямована проти окупанта. Проте нинішній окупант є тимчасовим, тому не слід марнувати сили в боротьбі з ним. Властивим окупантом є той, який надходить. Коли йдеться про польське питання, то це не військова проблема, а проблема меншини. Ми вирішимо його, як Гітлер єврейське питання. 'Хіба що, заберуться самі'³.

Ці слова, схоже, зміцнюють певність, що на волинське керівництво вплинув Голокост євреїв. Він показав (як і в попередні радянські депортації), що можна цілковито усувати цілі групи людей. «Розв'язання єврейського питання», мабуть, породжувало спокусу провести аналогічну акцію щодо польського населення. Тим більше, що членами ОУН-Б були багато поліцаїв, котрі брали участь у знищенні єврейського населення, а відтак «досвідчених» у проведенні етнічної чистки.

Тож, здається, власне під впливом Голокосту керівництво ОУН-Б на Волині вирішило з власної ініціативи «нагнути» і без того жорстокі доручення щодо примусового виселення поляків, і просто вимордувати усе польське населення, не «бавлячись» у поширення листівок із вимогою виїзду. Якщо ця гіпотеза вірна, то відповідне рішення було прийняте, найправдоподібніше, трьома особами: провідником Волинської ОУН-Б Дмитром Клячківським «Климом Савуром», військовим референтом ОУН-Б Василем Івахівим «Сомом» і командувачем силами ОУН-Б й УПА на Північно-Східній Волині Іваном Литвинчуком «Дубовим», в зоні відповідальності котрого й було зафіксовано перші масові вбивства польського населення. Про останнього Степан Янішевський, провідний діяч ОУН на Волині, сказав на допиті, що той був «одним з ініціаторів і найактивнішим організатором розправи з польським населенням», і «неодноразово нахвалявся своїми «заслугами» в винищенні поляків»⁴.

Волинські бандерівці спочатку мали намір слідувати вказівкам Центрального Проводу й попри все трактували антипольську акцію, як другорядну (це не змінює того факту, що від початку кількість нападів на поляків була більшою, ніж на німців). Поляків «виселяли» зі східних повітів Волині, трактуючи ці операції, як «поліцейські», або поєднуючи їх – як-от у Яновій Долині – з атаками на німців. Правдоподібно, що допіру після того, як німецькі сили були заганані до «опорних пунктів», виникла спокуса вчинити тотальну етнічну чистку на усій Волині. Якщо взагалі бандерівське керівництво мало спочатку бодай якісь сумніви щодо розширення антипольської акції, то їх розвіяли наслідки вчиненого. Трапилася парадоксальна ситуація: операції УПА змусили вціліле польське населення творити бази опору або тікати під опіку німецьких гарнізонів і радянських партизанів, а це породжувало в місцевих українців враження, буцім звинувачення в колаборації з німцями та радянськими партизанами на адресу поляків мають рацію. Тим паче, на місці дезертирів із української поліції з'явилася польська поліція, яку німці, як уже йшлося, використовували для проведення кривавих антиукраїнських операцій. Бандерівці намагалися скористатися цією ситуацією, щоб здобути повну підтримку української громади Волині для своїх планів деполонізації регіону. При цьому вони представляли себе в ролі захисників від «польського терору».

Важливим аргументом на користь спрямування більшості атак УПА

проти поляків міг стати брак зброї та досвіду бандерівських партизанів. Адже для винищення польського населення не потрібно значної кількості зброї та боеприпасів. Натомість, партизанські підрозділи здобували шанс насолодитися перемогою: жорстокою та кривавою, а однак перемогою. Крім того, антипольська акція могла сприяти бандерівцям у здобутті широкої суспільної підтримки, адже була пов'язана з привласненням майна. А подібні ситуації завжди визволяють у певній групі осіб жадобу легкої наживи та пограбування.

Якщо застосування досвіду винищення євреїв для дій проти поляків у Сарненському та Костопільському повітах було витвором колективного керівництва, то рішення завдати масового удару в польські скупчення на Західній Волині, де раніше масові вбивства майже не траплялися, прийняв уже самотужки Дмитро Клячківський «Клим Савур». У період між березнем і травнем 1943 року він із одного з-поміж кількох лідерів українського підпілля став раптом найважливішим партизанським командиром на Волині. Смерть Василя Івахова зумовила, що ніхто в бандерівській ієрархії на Волині не міг підважити його позиції. Труднощі зі зв'язком із керівництвом у Галичині (де, окрім того, власне тривала внутрішня боротьба за лідерство) давали йому, натомість, значну свободу в прийнятті рішень.

У червні 1943 року «Клим Савур» віддав командирам УПА у західних повітах Волині офіційний наказ стосовно долі поляків. Цей факт підтверджують зізнання одного з локальних командирів УПА Юрія Стельмашука «Рудого». Він, зокрема, сказав на допиті:

У [...] червні 1943 року в Колківському лісі зустрівся я з Климом Савуром, заступником голови ставки Головної команди Андрієнком. Савур дав мені наказ знищити всіх поляків Ковельської округи. [...] Не виконати наказ я не мав права, а виконувати не дозволяли особисті переконання. Я звернувся до Андрієнка. Андрієнко сказав мені, що це вказівки не з центру, що це перекручування на місцях [виділення моє – Г.М.]⁵.

Стельмашук у цій ситуації намагався апелювати безпосередньо до провідника ОУН-Б Миколи Лебеда. У спеціальному листі, датованому 24 червня 1943 року, читаємо:

Друже Рубан! Передаю до твого відома, що у червні 1943 р. представник центрального Проводу, командир УПА – Північ

«Клим Савур» передав мені таємну постанову у справі цілковитого, загального, фізичного знищення польського населення⁶.

Не відомо, чи Стельмащук отримав бодай якусь відповідь (це дуже сумнівно, адже Лебеда саме зняли з посади), але можна мати певність, що в кінцевому підсумку наказ він виконав.

18 травня 1943 року «Клим Савур» видав відозву до польського населення, в якій усю відповідальність за загострення міжетнічних взаємин на Волині поклав на поляків, звинувативши їх у вступі до підпорядкованої німцям поліції. Відозва містила такий заклик: «Поляки! Опам'ятайтеся! Повертайтеся додому. Ті, котрі зараз служать і допомагають німцям, ще можуть повернутися [на слухний шлях – Г.М.], але завтра буде пізно!»⁷.

На перший погляд, та відозва може свідчити, що бандерівці прийняли рішення про антипольську акцію допіру під впливом дій польської допоміжної поліції⁸. Проте, така інтерпретація відозви помилкова. В цій гіпотезі зовсім не беруться до уваги знані нам плани «виселення» поляків, підготовлені ОУН-Б задовго до появи на Волині формувань польської поліції. Крім того, не менш важливо, що вона не враховує вбивств польського населення в лютому–травні 1943 року, а отже, в період до оприлюднення відозви «Клима Савура».

Насправді ж, звернення Клячківського до поляків мало виключно пропагандистський характер. Ми можемо зі значною мірою ймовірності припустити, що день появи відозви – це момент, коли прийняте остаточне рішення про розширення сфери антипольських чисток. Відозва була покликана представити жертв винуватцями власних проблем, а злочинців, натомість, показати народними месниками, які запроваджують новий, справедливий лад.

Тут ми торкаємося ще одного проблемного питання. Іноді події на Волині намагаються представити як стихійний народний бунт, породжений багатолітнім польським пануванням. Промовисто це сформулював останній командувач УПА Василь Кук:

В початковий період то не УПА ініціювала антипольську акцію, ми мали справу зі спонтанними діями українського населення. [...] В першій фазі конфлікту на Волині мали місце не бойові операції партизанів, скеровані проти поляків, а дії часто озброєної сокирами,

косами, вилами української людності. То була селянська помста за роки образ і принижень. Коли з'ясувалося, що ми не забороняємо селянам подібних дій проти поляків, вони набули масового характеру⁹.

Однак аналіз подій не підтверджує цієї версії. Немає жодного сумніву, що вже перше масове вбивство польського населення в селі Парослі мало організований характер і було справою рук бандерівської ОУН. Подібним чином справа виглядає й у випадку всіх тих операцій, де ідентифіковано особи злочинців. Тим паче, дуже часто можна зауважити протилежну ситуацію, коли УПА мобілізувала місцеве населення до нападів на польські поселення. Наприклад, улітку 1943 року вояки УПА зібрали в селі Янівці чоловіків українського походження віком від шістнадцяти до шістдесяти років, відвели їх до села Гай і там наказали вбити зігнаних уже над ямою поляків, погрожуючи смертю за невиконання наказу. Чоловіки ті не мали вогнепальної зброї, їх єдиним озброєнням були сокири та вила. Злочини, скоєні селянами подібним чином, найбільше жахали поляків. Безумовно, вони також урухомлювали «локальні ініціативи», які проявлялися в убивствах тих, хто намагався втекти від смертельної загрози. Тому з часом ми можемо фактично спостерігати випадки убивства поляків українськими селянами з власної ініціативи. Мабуть, цього б не трапилося без присутності та «заохочення» з боку УПА. Схоже, що метою українського підпілля була якомога численніша участь місцевого українського населення в нападах. Адже без активної участі місцевих мешканців годі було говорити про вибух такої очікуваної ОУН-Б національної революції.

У червні 1943 року «Клим Савур» оприлюднив відозву до українців. Її слід розглядати як продовження пропагандистської підготовки липневої операції масового винищення поляків. Відозва починалася від пластичного змалювання перебігу пацифікації українського села Дермань-Залужжя у травні 1943 року, приписуваної польській поліції. Далі Клячківський звинувачував поляків у співучасті «у мордуванні і катуванні німцями українського населення» та співпраці з радянськими партизанами. В зверненні читаємо:

Тому, якщо на українських землях вибухне нова Гайдамаччина чи Коліївщина, то відповідальність за неї спадає цілковито й

виключно на ті крути, що завели польську визвольну політику в протиукраїнський табір московського та німецького імперіялізмів і діють сьогодні на українській території [...] проти українського народу. Але нехай не забувають прислужники Москви й Берліну, що український народ уміє дати відплату!¹⁰

Антипольська акція на Волині – апогей різанини

Перша реакція поляків

Одразу ж після перших убивств польське підпілля заходилося організовувати збройну самооборону. Було вирішено протистояти масовій втечі до міст шляхом створення сильних оборонних баз «із кільканадцяти сіл із великими скупченнями польського населення [...] з використанням укріплень, траншей і засіків із колючого дроту»¹. Проте польських конспіраторів послаблювали внутрішні суперечки. Однією стороною конфлікту було Представництво Уряду, на чолі якого стояв окружний представник Казімеж Банах «Ян Ліновський», а другою – Армія Крайова, якою на цій території командував полковник Казімеж Бомбінський «Любонь». Завдання Банаха полягало в організації Державного Корпусу Безпеки і цивільної варти, спираючись на мережу Представництва, причому, ця мережа мусила складатися з польських громадян і польської, і української національності. Створення етнічно змішаної варти було елементом відкритої національної політики, яку провадив «Ліновський», кінцевою метою котрого було політичне «роззброєння» волинських українців. Уже на межі 1942 і 1943 років Банах провів багато бесід із пропольськи налаштованими українськими діячами на Волині. Йому вдалося зібрати групу із приблизно шістдесяті осіб, котрі декларували бажання діяти на користь польсько-української співпраці. То, мабуть, з їхньої ініціативи постала відозва Волинського Українського Комітету, яка засуджувала вбивства поляків і була оприлюднена одразу після початку нападів.

Полковник Бомбінський, натомість, мусив передусім підготувати волинську АК (до якої він приймав, згідно з дорученням «Грота», виключно поляків) для втілення плану загального повстання, проте у своїй діяльності мусив зважати на політику Представництва Уряду стосовно українців. Відразу ж після початку антипольської акції між Представництвом і АК трапився гострий конфлікт. Важко сказати, яким був справжній перебіг суперечки, позаяк обидві сторони висували подібні звинувачення, себто, закидали навзаєм неефективність в обороні польського населення. Про емоційну температуру

свідчать зауваги офіцерів АК, які дозволяли собі заяви, що після війни «цивільних» повісять за зраду, а самого представника уряду називали «Фолькс-Бульбою». Банахові дорікали, що він творив підрозділи самооборони, підпорядковані народній (селянській) партії, тим самим послаблюючи єдність та ефективність дій АК. У свою чергу, представник уряду дорікав військовим, що замість зосередитися на захисті населення, вони громадають сили проти німців, думаючи тільки про виконання завдань, пов'язаних із повстанням у відповідності з загальнонаціональними планами, які погано пасували до ситуації, що виникла після початку акцій УПА.

Але цим суперечки не обмежувалися. Їх предметом були також чинені Банахом спроби досягнути порозуміння з українцями. В такий спосіб він втілював доручення генерала «Грота», котрий наказав шукати способи припинення польсько-українського конфлікту політичними методами. Від цих планів він не відмовився навіть після початку антипольської акції. Натомість, командування АК на Волині наполягало на силовому протистоянні з українцями, оскільки після першої хвили вбивств не вірило в жодне порозуміння.

Слід, однак, визнати, що в червні 1943 року навіть на Волині можна було тішити себе ілюзіями щодо подальшого розвитку подій. Найгірше, як могло здаватися, для поляків уже минулося. Вони втекли з теренів, охоплених вогнем і смертю, до міст або на бази самооборони, що давало їм почуття відносної безпеки. В західних повітах Волині – Володимирському, Горохівському, Ковельському та Любомльському – антипольські виступи були досі порівняно нечисленними. Крім того, в березні 1943 року в Домінополі упівці порозумілися з поляками, завдяки чому постав партизанський загін Станіслава (або Целестина) Домбровського, учителя зі Свійчева, котрий підтримував безпосередні контакти з УПА. Можна було собі уявити, що подальші переговори зупинять хвилю злочинів. Саме в цьому ключі слід, мабуть, трактувати розпочаті 7 липня 1943 року попередні переговори між УПА та Представництвом Уряду. Зустріч відбулася в околицях Свинарина, і її перебіг нічим не віщував трагедії, яка трапиться невдовзі. Переговори тривали до 10 липня. Польську сторону представляли: уповноважений Округного Представництва Уряду, а водночас командир Селянської Варти на Волині Зигмунт Румель «Кшиштоф Поремба» і представник Волинської Округи АК Кшиштоф Маркевич «Чорт». Їх супроводжував

провідник і візник Вітольд Добровольський. Бандерівців, однак, переговори вже більше не цікавили. Тож вони 10 липня 1943 року замордували польських представників у селі Кустичах (Ковельського повіту). За непідтвердженою, але вірогідною версією, ті загинули в муках (їх начебто розірвали кіньми). Наступний день, як пізніше з'ясувалося, став для поляків одним із найтрагічніших у роки Другої світової війни.

11–12 липня 1943 року

Операція ОУН-Б та УПА в західних повітах Волині мала охопити водночас – щоб заскочити поляків і запобігти можливим спробам опору – значно більше місць, у порівнянні з тим, що діялося раніше в східній частині регіону. Упродовж кількох останніх місяців підрозділи УПА на цій території зміцнили та набули значно більшого бойового потенціалу, ніж загони «Дубового» в березні–травні. УПА могла тепер також скористатися досвідом, набутим дезертирами з поліції. Дату виступу було призначено на неділю 11 липня, щоб «охопити» побільше поляків, масово присутніх на богослужіннях.

Згідно з планом, сотні УПА після мордування мешканців певного села мусили хутко пересуватися до наступного, щоб влаштувати чергову різанину. Завдяки цьому планувалося досягнути максимального шоку від несподіванки та звести до мінімуму шанси втечі. На місці побоїща залишалися тільки українські групи самооборони, покликані «зачистити» терен. Полякам, котрі намагалися уникнути смерті, не сприяла пора року. Хоча літні температури далекі дозволяли ночувати поза домом, але коротка липнева ніч не залишала полякам, буквально перетвореним на ловецьку дичину, надто багато часу, щоб втекти і сховатися під покровом темряви.

Підрозділи УПА вдарили, як і планувалося, 11 липня 1943 року. Як усталили Владислав і Єва Семашки, вони атакували водночас дев'яносто шість населених пунктів у Горохівському та Володимирському й три в Ковельському повітах. Наступного дня, 12 липня, та ж доля спіткала ще п'ятдесят містечок і сіл Горохівського та Володимирського повітів². Одним із перших зазнав нападу Домінополь, в якому дислокувався вже згадуваний польський підрозділ, який підтримував контакти з УПА. 11 липня цей підрозділ ліквідували, радше за все, партизани із загону (полку) «Січ» Порфирія Антонюка, за підтримки боївки

Служби Безпеки ОУН. Один із членів СБ ОУН приблизно так описав цю операцію Данилові Шумуку: «Постукали в двері. Поручник [...] відчинив нам. От тут же, на порозі, я його й пристрелив. Капітана застрелив у постелі, а машиністка вискочила у вікно, і там її застрілили наші хлопці. [...] Ось тоді [...] хлопці з СБ й пішли гуляти по всьому селу. До ранку не залишилось ані одного живого ляха»³. Були вбиті близько двісті двадцять поляків. Села не палили, позаяк польські господарства привласнили українці.

На колонію Гурів напали в ніч із 10 на 11 липня близько 2.30. Мешканців перебили в окремих будинках холодною та вогнепальною зброєю. Там замордували близько двохсот поляків. О 3-й годині ранку упівці атакували колонію Вигранку. Її мешканців розбудив відгомін звуків, які долинали з Гурова, і частина з них кинулися до схронів, або рятувалися втечею, дехто намагався боронитися. Однак, усе одно жертвами УПА впали близько півтори сотні поляків. О 5-й годині ранку трагедія розігралася в селі та на фільварку Замличах – тут були вбиті сто вісімнадцять осіб, а о 8-й годині ранку в колонії Новини загинули близько вісімдесяти поляків.

У Порицьку підрозділи УПА вдарили, коли поляки зібралися в місцевій латинській церкві на святкове богослужіння, яке починалося об 11-й годині. Нападники стріляли й кидали гранати в вікна та двері церкви. Ядвіга Краєвська так згадує цей напад:

Під час «Глорії» перші постріли поцілили в отця Болеслава Шавловського та віруючих [...]. У церкві я була з сестрою [...]. Почувши, що вбивці ходять по церкві та кажуть: «О, той ще живий», я квапливо схопила чийсь шапку, змочену в гарячій липкій крові, й потерла нею обличчя собі та сестрі, й ми вдавали убитих. [...] Дим був дуже задушливий, тож люди намагалися тікати з церкви, але черги з кулемета уривали їхні страждання у дверях церкви. [...] Українці кричали «вихаді хто живий», а тих, хто виходив, убивали в дверях [...] намагалися підірвати церкву, але ми тільки почули жакхливий струс, і все змовкло⁴.

У той час, коли тривала різанина в латинській церкві, інші групи партизанів убивали поляків, які залишалися вдома. Учасник нападу Іван Гринь пізніше свідчив, що тіла «до 200» убитих «поховали [...]» поруч із польським костелом. На це мобілізували місцевих мешканців,

[які – Г.М.] викопали велику яму з західного боку костелу, і туди зносили з костелу трупи. Їх там закопували всього на відстані від костелу до 25–30 метрів»⁵.

Упівці напали на поляків, які зібралися в латинській церкві, також у Хринові. Храм оточили кордоном, який не випускав тих, хто виходили з богослужіння о 9-й годині. Натомість, дозволяли увійти усім, хто йшов на богослужіння об 11-й годині. Коли настала ця година, по натовпу відкрили вогонь із кулеметів. Коли обстріляні попадали на землю, упівці відступили, завдяки чому дехто з лежачих врятувалися. Водночас патрулі УПА вбивали поляків у будинках. Загинули близько ста п'ятдесяти осіб. В Заблотті теж напали на поляків у латинській церкві. Там замордували сімдесят шість чоловік.

Події в Киселині Аделя Прайс (уроджена Зюлковська) згадує так:

[...] після Служби Божої, близько 13 год., бандерівці увірвалися до церкви [...] і вбивали людей. Малих дітей розбивали об стіну. Частина віруючих сховалися на плебанії, в тому числі – я, мій батько і брат Станіслав. Ми піднялися на другий поверх. Партер підпалили. Нападники діставалися до нас драбинами. Ми поціляли їх цеглинами, які отримували від розбирання печей і стін. [...] Мій брат [...] загинув від кулі, яка влучила йому просто в серце. Її вистрелив упівець, котрий сидів на даху сусідньої стодоли⁶.

Близько 22-ї години упівці відступили з Киселина, результат їхньої операції – вбиті майже дев'яносто поляків. Більшість тих, хто боронилися на плебанії, вижили.

В Здолбунівському повіті трагічна доля спіткала Гуту Майданську. Навесні 1943 року жителі цього села заявили про свою лояльність до українського підпілля і в обмін на гарантії безпеки постачали УПА харчі (яйця, молоко, зерно, м'ясо). Тим не менше, 12 липня українські підрозділи вимордували більшість мешканців. Загинули 184 особи (в тому числі одна українка). Врятувалися одинадцять поляків. У селі Загаях упівці замордували близько 260 поляків, у селі Линові – близько 70, у колонії та селі Пустомитах близько 90. Поляки гинули в ті дні також у колонії Стасин, Милятині, Михайлівці, Пелагині, Романівці, Самоволі, Смолівій, Риковичах, Щенятині Великому та Малому, Волиці, Топилищі, Жашковичах Старих і Нових і багатьох, багатьох інших місцях.

У ніч із 15 на 16 липня та 16 липня накопилася друга хвиля нападів. У селі Пільганах був убитий сто один поляк, а в колонії Широке – близько п'ятдесят (більшість добровільно пішли на галявину попід лісом, щоб там сховатися від вигаданої німецької пацифікації, перед якою поляків остерегли українці, і там були розстріляні). Опівдні УПА напала на село Куповальці, яке мало добрі стосунки з місцевими українцями, й навіть постачало продовольство УПА. Упівці в'їхали до села на підводах із кількох боків одночасно. Поляків убивали в будинках, садах, на полях «прочесали» збіжжя, шукаючи втікачів. Загалом тоді загинули близько півтори сотні осіб. Того ж дня в колонії Люлівка Венгерщина загинули щонайменше 87 поляків.

На межі липня й серпня підрозділи УПА на цих теренах лише зрідка атакували польські поселення. Можна припустити, що таким чином вони хотіли приспати чуйність поляків, що дозволило би завдати наступного концентрованого удару. Цьому також служила відозва штабу загону «Січ» Антонюка, в якій тільки-но вчинену різанину пояснювали потребою покарати поляків «із суворістю військово-революційних вимог» за співпрацю з німцями. Водночас було гарантовано «повну безпеку» тій частині польського населення, яка не пішла на співпрацю з німцями. Поляків закликали «не піддаватися ворожій агітації і не покидати своїх осель»⁷.

Подальші напади підрозділів «Дубового»

У липні 1943 року антипольські акції в північно-східних районах Волинського воєводства чинили також підрозділи, підпорядковані «Дубовому». В тому регіоні сотні УПА продовжували напади на польські села, намагаючись цілковито «очистити» терен. Поляки переважно згуртувалися на базах самооборони. Бази не тільки давали притулок населенню, а й водночас перешкоджали УПА вільно пересуватися територією. Самооборони нерідко влаштовували реквізиції в довколишніх українських селах, у такий спосіб підважуючи (хоча це зовсім не було метою подібних акцій) авторитет УПА в її власному середовищі. Ще й тому польські осередки стали головною мішенню нападів українців.

Однією з найважливіших польських баз була Гута Степанська, яка співпрацювала з розташованою за шість кілометрів від неї на північ Виркою. Разом вони охороняли навколишні менші польські поселен-

ня, жителі яких мали в небезпечній ситуації тікати на головні бази. Поляки також співпрацювали з радянськими партизанами, влаштовуючи з ними рейди проти УПА. Наприкінці березня вони напали на Мельницю Малу, а в квітні 1943 року разом атакували Бутейки. На початку липня 1943 року самооборона в Гуті налічувала п'ятсот осіб, але диспонувала тільки вісімдесятьма одиницями вогнепальної зброї, в тому числі шістьма ручними кулеметами. Ми не знаємо кількості захисників Вирки. Під опікою цих двох осередків перебували близько п'яти тисяч осіб.

Для ліквідації польських баз самооборони «Дубовий» визначив десять підрозділів УПА і СКВ, з яких було створено дві потужні бойові групи. До складу угруповання також входила «перша сотня» УПА на чолі з «Яремою». 16 липня близько 23 години українські підрозділи одночасно пішли в наступ.

Перша бойова група УПА знищила по черзі Переспу, Ужани, Сошники, Гали, Тур й інші населені пункти. Польські будинки палили, а схоплених мешканців убивали. О 3.25 ранку упівці атакували Вирку з трьох сторін. Поляки намагалися боронитися в латинській церкві та розташованих навколо мурованих будинках, але після двогодинного бою змушені були відступити до Гути Степанської. Решту навколишніх польських поселень було знищено наступного дня.

Тим часом друга група УПА знищила Борок, Ляди та Курорти, а відтак почала безпосередню атаку на Гуту Степанську. Її мешканка Яніна Франусь-Влощинська пізніше згадувала: «Напали на наше село. Оточили й почали палити. Дзвони вдарили на сполох. Усі, хто живий, кинулися тікати до мурованої двоповерхової школи. То була наша фортеця. Вони йшли на нас кількома лавами й гукали: «гурра взять ляхів!» Собаки вили. Бій тривав три дні»⁸. Найсильнішого удару Гута зазнала 18 липня о 1-й годині ночі. Одній із штурмових груп вдалося увірватися до села, підпалити кілька будинків і вбити близько сотні поляків. Після цілоденного бою польське командування вирішило евакуювати Гуту. Поляки утворили багатокілометрову колону возів, яку прикривала самооборона. Скориставшись туманом, більшість мешканців Гути відступили в напрямку Антонівки. Проте, частину людей охопила паника, вони відірвалися від основної групи та впали жертвою бандерівців. 19 липня вранці українці увійшли до Гути Степанської й спалили всі будинки (муровані висадили в повітря).

З української точки зору, операція закінчилася успішно. Власні втрати УПА становили 18 убитих і 17 поранених, але зате був ліквідований сильний осередок самооборони, убиті (за українськими даними) понад п'ятсот поляків. У бою також загинули кілька, а може, навіть кільканадцять німців із патруля, який натрапив на стежі УПА.

Наступною метою підрозділів, підлеглих «Дубовому», були польські поселення, розташовані поблизу залізничних колій поблизу Сарн, які раніше вважали порівняно безпечними через близькість німецьких гарнізонів. Концентрованого українського удару було завдано 30 липня 1943 року, зокрема, по Копачівці, Крушеву, Парослі II, Переспі, Теребуні, Ковбані, Красній Гірці тощо. Українські партизани обстріляли польські поселення, а відтак вдерлися поміж садиб, вбиваючи кожного, хто не встиг утекти. Поляки бігли в напрямку залізничної станції в Антонівці, де містився німецький пост. Група втікачів неподалік від станції потрапила в засідку – загинули 28 осіб. Проте не скрізь УПА досягла цілковитого успіху. У Видимирі самооборона всю ніч відбивала атаки. Нападники відступили близько полудня, залишивши тіла десятих убитих. Подібне сталося в Хоромцях та Пораді. В останній місцевості упівці відступили на світанку під тиском німців. Загалом 30 липня 1943 року УПА вбила близько сотні поляків.

Володимирець упівці атакували, мабуть, 8 серпня. Василь Левкович «Вороний» згадує, що «пошарпали ми також німецький гарнізон», змусивши його залишити містечко⁹, проте він не уточнює при цьому, що той гарнізон налічував усього лише шість солдатів, які забарикадувалися в мурованій школі. Тридцять українських поліцаїв, котрі дислокувалися в містечку, одразу ж, як почалася атака, перейшли на бік партизанів. Головне вістря атаки було спрямоване проти поляків, котрі, отримавши попередження від зичливих українців, встигли сховатися в мурованій латинській церкві св. Юзефа, де боронилися чотирма гвинтівками і... соляною кислотою (нею облили нападників, котрі намагалися вибити двері). Упівці, не зумівши взяти приступом головного входу, підірвали задню стіну церкви – й убили при тому двох польок. На щастя для поляків, у той момент до Володимирця прибула німецька підмога, що змусило УПА відмовитися від подальшого штурму й відступити. Відразу ж після нападу німці евакуювали з міста своїх вояків і польське населення. Допомогу, яку надавала полякам німецька влада на Волині, з огляду на брутальність

політики, що її німці проводили в окупованій Польщі, можна вважати одним із парадоксів тогочасної ситуації. Не слід, однак, конче робити з цього факту далекосяжні висновки. Німці вважали поляків просто певною протиположністю для УПА. Окрім того, не слід забувати, що, згідно з міжнародним правом, обов'язком окупаційної влади є турбота про безпеку цивільного населення.

Серпневі побоїща

Наприкінці серпня відбувся ще один масований удар УПА у західних повітах Волині. У Володимирському повіті 29 серпня 1943 року підрозділ «Зуха» з куреня «Лисого» перебив сокирами і вилами мешканців села Землиці (близько дев'яносто жертв). Того ж дня близько півсотні партизанів за підтримки озброєних холодною зброєю селян напали на колонію Владиславівку і вбили близько 160 поляків. Подібним чином у колонії Грабині загинуло 150 поляків, у колонії Ясенівці – 140, в колонії Словиківці – близько 100, в колонії Соколівці – близько 200, в колонії Сорочині – близько 140, а в Могильному – 69.

У ніч із 29 на 30 серпня упівці з куреня «Лисого» оточили село Кути, мордуючи в окремих господарствах їх мешканців. Були вбиті, за різними джерелами, від 180 до 213 осіб. Потім бандерівці напали на село Янківці, де загинули 86–87 поляків. Після вбивства поляків у обох поселеннях курінь «Лисого» ще того ж дня прибув до Острівків. Оточивши село, групи партизанів, ідучи від садиби до садиби, забирали польські сім'ї до школи й на шкільний майданчик. Пізніше частину з них – переважно жінок і дітей – скерували до латинської церкви. Партизани поводитися спокійно, переконуючи людей, що тим нічого не загрожує. На місці вбивали тільки тих, хто чинив опір. Щоб заспокоїти зібраних на шкільному майданчику, одній з поранених польок навіть зробили перев'язку. Зібравши усіх поляків, українці насамперед зажадали віддати коштовності та годинники, а потім стали по черзі виводити чоловіків. Їх мордували в трьох різних місцях, завдаючи сокирою або дрючком ударів у потилицю. Убитих складали в спеціально викопаних для цього ямах. Експеримент, здійснений в 1993 році завдяки зусиллям історика Леона Попека, підтвердила, що більшість жертв загинули від ударів тупим знаряддям. Близько полудня в околицях з'явилися німецькі солдати, що змусило українців зігнати решту живих поляків неподалік

кладовища. Там їх продовжували вбивати десятками. Чеслав Васюк згадував: «Разом із мамою я опинився в останній, неповній десятці. [...] Я бачив як загинула перша особа, в другу стріляв інший, а той, хто вбив першу, йшов убити третю. Я був четвертим. Мені спало на думку вда-ти трупа. Я закрив лице й очі руками, щоб не поколоти обличчя стер-нею, і впав, як падали вбиті. [...] Я боявся, що українці зауважать, що я живий, і доб'ють, як інших. За мить я зомлів. [...] Очунявши, я встав і утік»¹⁰. Усього в Острівках загинуло від 476 до 520 осіб.

Інший підрозділ УПА 30 серпня о 8-й годині ранку увійшов до Волі Островецької. Так само й тут партизани поводитися дуже гречно, на-магаючись приспати увагу поляків, скажімо, дітей частували цукер-ками. Мешканців зібрали на шкільному майданчику, де близько 10-ї години перед ними було виголошено промову із закликом до спільної боротьби проти німців. Відтак всіх замкнули в школі, звідки, в свою чергу, групами від п'яти до десяти осіб почали виводити чоловіків, спрямовуючи їх до стодоли, де убивали сокирами, молотами й іншими тупими знаряддями. Опівдні школу обклали соломною, облили бензи-ном і підпалили, вкинувши досередини кілька гранат. У будинку тоді перебували 150–200 жінок і дітей. Загалом були вбиті від 572 до 620 осіб. Того ж дня подібну кількість людей – близько 600 – упівці замор-дували в колоніях Новий і Старий Гай.

Місцевий командир УПА Юрій Стельмащук так пізніше описував перебіг здійснюваної ним операції:

Робимо ми це таким чином: зігнавши всуціль усе польське населення в одне місце, оточимо їх і починаємо різанину. Після того, коли вже не залишилося жодної живої людини, викопували великі ями, скидали туди всі трупи, засипали землею і, щоб приховати сліди цієї страшної могили, запалювалися над нею великі вогнища та йшли далі. Так ми переходили від села до села [...]. Всю худобу, цінні речі, майно та продукти ми забирали, а забудову та решту майна спалювали¹¹.

А так ці події представляв один із партизанів Степан Редеша:

Ми оточили 5 польських сіл і впродовж ночі й наступного дня спалили ці села, і всіх мешканців від старого до малого вирізали – загалом понад дві тисячі осіб. [...] Багатьох поляків – чоловіків, жінок, стариків і дітей – ми кидали живцем у колодязі, а потім добивали

їх пострілами з вогнепальної зброї. Решту заколювали багнетами, вбивали сокирами та розстрілювали. Все це діялося під гаслом «знищуй польську шляхту, яка напливає на українські землі»¹².

Це, звісно, не всі випадки вбивства поляків. Улітку 1943 року на Волині шаліло нещадне полювання на всіх, у кого можна було відшукати польське коріння. В етнічно змішаних сім'ях траплялося так, що людей змушували вбивати найближчих. Партизани мордували усю сім'ю, якщо її український член відмовлявся. Боївки СБ ОУН іноді ліквідували навіть тих, хто настільки глибоко вріс в українське середовище, що їхні сусіди дивувалися, довідавшись про польське коріння цих людей. Поляки могли чутися в безпеці тільки в містах і на базах самооборони, натомість, повсюди там, де сягали впливи ОУН-Б і УПА, їх чигала смерть.

Загалом у липні-серпні 1943 року, як довідуємося з підрахунків Владислава та Єви Семашків, були атаковані близько восьмисот населених пунктів, загинуло близько 20 тисяч поляків¹³. У перебігу деяких антипольських ліквідаційних акцій можна зауважити схожість із попередніми антиєврейськими акціями, включно з використанням психологічних маніпуляцій (згадане частування цукерками дітей із польських сімей, скликаних на «збори»). Чимало жертв загинули від рук так званих сокирників, себто мобілізованих селян, озброєних сокирами й піками. Сокирами та багнетами також часто були оснащені підрозділи УПА та боївки Служби Безпеки ОУН. Жертв убивали подібним чином переважно через брак вогнепальної зброї та бажання заощадити амуніцію, але ще й для того, щоб приховати намір убивства, завдяки чому можна було під час нападу вразити більше людей. Часто траплялися випадки звірячої жорстокості та садистських страт, у багатьох повідомленнях йдеться, наприклад, про настромлювання малих дітей на штахети (наче на палі), відрізання жертвам грудей, носів, язиків і кінцівок, а також перетинання пилою. Тіла залишали на полях, вкидали до колодязів, у гноївку, закопували в спеціально викопаних ямах. Іноді понівечені рештки виставляли на загальний огляд.

Єжи Красовський згадує:

У першому обійсті ми натрапили на вражаючу картину насадженого на гострий стовп біля хвіртки кількарічного хлопчика. На паркані

був напис «Літак Сікорського». На порозі будинку лежали жорстоко порубані сокирою трупи чоловіків і двох жінок¹⁴.

А у спогадах Вінцентія Романовського читаємо:

В одному із сіл поблизу Деражного після погрому в хаті ми знайшли малу дитину з вийнятими нутроцями. Кишечник був розвішаний на стіні якимсь нерегулярним чином, а на одному з цвяхів висіла картка з написом «Польща від моря до моря»¹⁵.

Можна тільки припускати, що ці й подібні пекельні «образи» були вжиті для того, аби викликати переляк серед решти живих поляків і витіснити тамовані роками почуття приниження, гніву й ненависті. Можливо, в такий жадливий спосіб бандерівці також хотіли переконати українських селян у беспорядності Польської держави, еміграційний уряд якої – хоча й визнаний на міжнародному рівні – нічим не міг допомогти своїм громадянам.

Польська оборона та помста

Масова різанина польського населення призвела до того, що навіть найбільш прихильно налаштовані до українських прагнень волинські поляки перестали вірити в можливість порозуміння. Це добре ілюструють спогади Вінцентія Романовського, котрий писав:

Серед українців я мав багатьох справжніх приятелів, однак переживання та спостереження упродовж [...] 1943 року сформували в мені переконання, що нікому не можна вірити. Я вирішив жодному [українцеві] не подавати руки. Адже кожен міг мати на сумлінні життя та кров моїх братів¹.

Бійня 11 липня 1943 року переконала Казімежа Банаха та підполковника Казімежа Бомбінського в потребі взаємної співпраці. 19 липня вони спільно віддали наказ про об'єднання Державного Корпусу Безпеки й цивільної адміністрації з військом. Наступного дня командування АК вирішило негайно створити партизанські загони, які мали досягнути бойову готовність до 28 липня. Згідно з відданим наказом, було створено дев'ять партизанських підрозділів АК, які налічували приблизно тисячу осіб. Завдяки високій мобільності вони могли у критичні моменти підтримувати бази самооборони, а водночас зненацька атакувати українців і завдавати їм дошкульних ударів.

28 липня 1943 року окружний представник уряду Казімеж Банах звернувся до мешканців Волині зі зверненням, у якому закликав поляків до «розумного мислення та опанованої дії», оскільки «триває боротьба [...] не за те, хто з нас загине, або врятує життя – триває боротьба за цілісність і велич Республіки, про загрозу тут [...] для багатовікового польського доробку». Він апелював до всіх поляків, і жінок, і чоловіків, вступати до лав самооборони. Банах закликав до самопомоги та бойкоту організованих окупаційною владою виїздів на роботу до Райху. Він звинуватив у відозві німців і радянський режим у провокуванні братовбивчої боротьби. Крім того, представник уряду категорично заявив:

За жодних обставин не вільно співпрацювати з німцем. Вступ до німецької міліції [sic!] та жандармерії є найважчим злочином проти Польської Нації. Міліціонери-поляки, котрі братимуть участь у

знищенні господарств або вбивстві українських жінок і дітей, будуть викреслені з лав Польської Нації та суворо покарані. [...] Співпраця з більшовиком є таким самим злочином, як і співпраця з німцем. Вступ до радянських партизанських підрозділів є злочином. Жоден поляк не може там опинитися².

Однак ситуація була настільки драматичною, що польська людність не могла серйозно трактувати жодних подібних закликів. Єдиним раціональним виходом здавалася втеча або організація самооборони в порозумінні з будь-ким, хто лише міг дати зброю. Знаючи про трагічне становище мешканців Волині, Банах запропонував постачати їм зброю й амуніцію з Центральної Польщі та перекинути сюди кільканадцять партизанських рот, добре оснащених кулеметами. Проте керівництво Підпільної Польської Держави було не в змозі задовольнити запити представника уряду. На Волині лише з'явилася група офіцерів, а в березні 1944 року – одна рота, так звана варшавська, у складі кількадесяти осіб.

Польське підпілля станом на 1 вересня 1943 року (тобто, після найбільшої хвилі вбивств) оцінювало кількість польського населення в 170 тисяч осіб, зосереджених у 11 повітових містах і на 25 оборонних базах. Останні особливо часто зазнавали безугавних атак українських націоналістів. Найбільшою польською базою самооборони на Волині, безсумнівно, було Пребраже, яке в 1938 році налічувало 1150 мешканців. Уже від березня 1943 року місцева громада виставляла нічну варту; вона також отримала дозвіл крайсляндвірта (районний керівник сільського господарства) Ківерців Єске на створення самооборони. Проте у квітні та травні 1943 року упівці вбили у засідці під Островом вісімнадцять безборонних мешканців Пребражого, котрі їхали за покупками.

20 квітня 1943 року керівництво самообороною обійняв Генрик Цибульський «Гаррі», що виявилось найкращим вибором із усіх можливих. Лісник за освітою, він був депортований углиб СРСР у 1940 році, проте втік, описавши свою мандрівку таким чином:

Погожого липневого вечора я попрощався з колегами. Обдарований ними кількома скибками хліба, озброєний ножом, я занурився у тайгу. [...] За полярним колом орієнтація за сонцем і зірками стала ненадійною та непридатною. Вирішальним залишався інстинкт. [...] Я йшов [...] долаючи щодня від п'ятдесяти до шістдесяти кілометрів.

[...] Мене мучив голод. Брак певності, що я йду в правильному напрямку [...]. Я дуже хотів спіткати людей, і боявся їх. [...] Аж ось, після восьми тижнів гігантського маршу, я стояв опівночі у рідному селі³.

Цибульський після початку німецько-радянської війни повернувся на посаду лісника, водночас встановивши контакти з підпіллям. Відразу ж після перших нападів він перебрався до рідного Пребражого, де завдяки його ініціативі польські сили оборони хутко зросли до чотирьох рот (близько п'ятисот осіб). Під їхню опіку потягнулися тисячі польських біженців. Загалом у Пребражому знайшли притулок близько десяти тисяч людей. Самооборона підтримувала контакти із навколишніми польськими селами, зокрема Рафалівкою, Германівкою і Комарівкою.

Оборонці Пребражого проводили також наступальні операції, влаштовуючи напади на довколишні українські села, де групувалися підрозділи УПА. 5 червня було атаковане Омельне, а незабаром – щоб підтримати самооборону в Рафалівці, якій загрожувала УПА, село Гавчиці, де «значна частина банди була розбита, а решта відступили в навколишні ліси»⁴. Відтак, щоб здобути ліки, був організований напад на аптеку в Тростянці.

Командування УПА вирішило атакувати Пребраже на початку липня 1943 року. Можливо, що спершу воно прагнуло знищити польські скупчення навколо Пребражого, а потім одразу ліквідувати саму базу самооборони. 4 і 5 липня в околицях Пребражого спалахнули заграви пожеж. Підрозділи УПА, прямуючи до Пребражого, убили в Човниці Новій 24 поляків, у Дерманці – 61, в Мар'янівці – понад 20. В атакованій Вільці Котівській відчайдушні дії учасників самооборони дали частині мешканців змогу втекти, проте й так загинули понад сорок осіб. Польські господарства були спалені також у колоніях Адамів I і II, Балярці, Добрій, Хмелівці, Творимері та Загайнику. Натомість, самооборонам у Рафалівці та Комарівці вдалося тієї ночі відбити українські атаки. Загалом навколо Пребражого згоріли близько двадцяти сіл і колоній, загинули 550 поляків. З українського боку дві особи загинули й шість були поранені.

5 липня близько 11-ї години увічці розпочали бій із самообороною Пребражого. Село обстріляли мінометним вогнем. Сутички тривали до полудня. Загинули десять поляків, на українському боці поліг один

упівець, а другий був важко поранений. Не виключено, що цією операцією особисто командував «Клим Савур».

12 липня поляки ударили на Тростянець, розгромивши в цьому поселенні підстаршинську школу УПА. Село почасти спалили, а його українським мешканцям наказали переселитися кудись подалі. 31 липня знову відбулася сутичка, цього разу українці напали на поляків, які жниували на довколишніх (у тому числі українських) ланах. Після кількогодинної перестрілки упівці відступили.

Наступного разу УПА атакувала Пребраже 31 серпня, згромадивши значні сили, щоб знищити село. На щастя для захисників, їм вчасно прийшов на допомогу підрозділ АК під командуванням Зигмунда Кульчицького «Ольгерда» та група радянських партизанів Миколи Прокоп'юка. Завдяки їм українці зазнали поразки.

2 жовтня 1943 року двісті членів самооборони Пребражого спільно з радянськими партизанами завдали удару в напрямку села Омельного. Спершу вони обстріляли його із кулеметів і мінометів, спричинивши численні пожежі, а потім пішли на приступ. Загинули щонайменше десять українців, а з села забрали кільканадцять голів великої рогатої худоби. В ніч проти 15 жовтня 1943 року УПА востаннє напала на Пребраже, але ця атака виявилася неефективною. Натомість 25 листопада самооборона Пребражого здійснила вдалий напад на українське село Журавичі, щоб здобути борошно, збіжжя та худобу.

Іншою сильною базою самооборони була Панська Долина. Згоду на створення самооборони в цьому селі дав крайсландвірт Вільгельм Шнайдер. Вперше УПА атакувала Панську Долину 22 червня 1943 року, але полякам вдалося відбити удар. 5 серпня українці вчинили наступну спробу здобути село: його оточив курінь УПА, підтриманий трьома гарматами калібру 75 мм. «Ми в уяві, – згадує один із командирів УПА Максим Скорупський, – вже бачили руїни польських будинків»⁵. На щастя для оборонців, вистреливши кілька разів, українські гармати замовкли: важко сказати, чи то через поганий технічний стан, чи то через некваліфіковану обслугу. Без підтримки артилерії УПА була не в змозі прорвати польську оборону. «Панська Долина дійсно була «твердинею»»⁶, – констатує Скорупський. Попри це 22 вересня 1943 року українські підрозділи раптово напали на село в передобідні години, сподіваючись на ефект несподіванки. Самооборона однак відбила атаку.

Іноді польські бази рятував щасливий випадок. На початку вересня 1943 року УПА вирішила атакувати значними силами самооборону в Засмиках. У процесі концентрації українські підрозділи натрапили на німців, що призвело до битви під Радовичами. І українці, й німці зазнали в ній важких втрат. УПА мусила відмовитися від нападу та відступити.

Варто згадати ще про базу в Гуті Старій. Навколо цього села навесні 1943 року постала самооборона в кількох польських населених пунктах на Заслуччі. В липні радянські партизани вбили командира бази поручника Осецького, змушуючи самооборону перетворитися на радянський загін ім. Фелікса Дзержинського. 15 серпня 1943 року оборону бази зміцнило прибуття підрозділу АК під командуванням капітана Владислава Коханського «Бомби». На середину листопада 1943 року «Дубовий» запланував значну операцію проти бази в Гуті Старій. Коли упівці атакували її 16 листопада, то натрапили на сильний опір польської самооборони, а всі їхні спроби здобути село, зазнали невдачі під кулеметним вогнем. До бою включився також загін радянських партизанів під командуванням Котлярева – тоді УПА почала відступ. То був один із найбільших польських успіхів у протистоянні з УПА. Поляки втратили усього кілька людей, натомість на українському боці було аж 54 загиблих і понад 40 поранених. Додаймо, що відступаючі упівці в помсту убили в Більчаківській колонії п'ятнадцять поляків.

Після бою капітан Коханський повівся дуже шляхетно, наказавши перев'язати одинадцять поранених упівців, а відтак відправив їх на возах до села Губкова понад Случем, мешканці якого співпрацювали з бандерівцями. За словами Вінцентія Романовського, «то був єдиний відомий випадок вияву поваги бандерівців до доброї волі поляків: колона безперешкодно повернулася на базу»⁷.

Подібні бази самооборони постали і з великою рішучістю відбивали атаки українських партизанів, зокрема в Берестечку, Рибчій, Рожищах, Ружині, Трускотах, Острозі, Рафалівці та інших місцях. Результати їхньої діяльності командувач АК генерал Тадеуш Коморовський оцінив таким чином: «Здійснювана інтенсивна акція самооборони дала [...] позитивні результати. Ворожа діяльність українських банд, а передусім підрозділів УПА, дещо припинилася. Завдяки енергійним та організованим діям населення та акції самооборони – не було допущено до знищення польського елемента в Окрузі Волинь, створюючи завдяки цьому підстави для виконання засадничих бойових завдань Округи»⁸.

Партизанські загони АК, які підтримували боротьбу підрозділів самооборони, часто вдавалися до наступальних дій. У районі Купичів-Засмики підрозділ під командуванням поручника Владислава Чермінського «Яструба» атакував 31 серпня Грушівку, забивши близько двадцяти українців, власні втрати поляків становили одну особу. Коли у вересні упівці вбили у селі Рівному Любомльського повіту близько тридцяти поляків, підрозділ поручника Казімежа Філіповича «Корда» спалив у помсту українську частину села. 7 вересня в колонії Бовтуни той самий підрозділ перемиг сотню «Ворона». Були вбиті сімнадцять українців, у тому числі командир сотні. Врешті, 5 жовтня об'єднані підрозділи «Корда» та «Яструба» спалили села Полапи та Сокіл. Були й інші атаки на українські села, здійснені в той час цими ж підрозділами: нападів зазнали Опалин, Лисняки, Осічник і Висоцьк.

Поляки також чинили багато окремих страт українців, яких підозрювали у сприянні націоналістам, причому до таких дій АК вдавалася й у містах. Як повідомляє офіцер особливого диверсійно-десантного підрозділу АК майор Вацлав Копісто, в Луцьку «вироки виконано щодо: шефа української поліції Редька [...] адвоката Черевка перед його віллою по вулиці Тринітарській [...] заступника бурмістра Скоробогатова, котрий, попри серйозні поранення, вижив. Від виконання вироку щодо архієрея Полікарпа [Сікорського, православною архієпископа. – Г.М.] відмовилися з гуманних міркувань через його старечий вік»⁹.

Тут ми торкаємося делікатного питання про ставлення польських підрозділів до українського цивільного населення. Владислав і Єва Семашки у знаній праці на тему волинського геноциду, в якій з великою ретельністю відтворюють втрати польського населення, рішуче стверджують, що помста була чимось рідкісним (у їхній праці фігурують лише 113 убитих за цих обставин українців), а її жертвами «були переважно упівці, тобто учасники нападів на поляків»¹⁰. На думку дослідників, накази польського командування дозволяли вбивати тільки вояків УПА. Однак у світлі доступних джерел, подану ними кількість українських жертв слід розглядати як безумовно неповну – і самі автори, схоже, це усвідомлювали. Вони згадують, наприклад, що самооборона з Рожищ спалила українське село Звози у відповідь на чинені звідти атаки, проте одразу додають: «Не відомо, чи були якісь жертви серед українців»¹¹. Між тим, зі свідчень учасника польської самооборони, ми дізнаємося про дещо інше:

І я, і всі інші, не зважали в той час, хто був перед нами – жінки чи чоловіки. Ми бачили, що з с[ела] Звози, і розстрілювали, не роздумуючи. Ми мстилися. [...] Окрім 26 осіб жінок і чоловіків, яких ми убили під час нападу на с[ело] Звози, нами, нападниками, були спалені близько 60 хат. В цілому в тому селі було пересічно може зо 100 хат. Ми забрали усе господарство й майно з підпалених хат – корів, коней, свиней, збіжжя і т. д. Все це пішло для німецької жандармерії в м. Рожище¹².

У січні 1944 року самооборона з Рожищ спалила наступне село, Тростянку, убивши близько тридцяти українців.

Також, за словами вояка АК Леона Карловича, на Волині прийнято було «від початку правило, що воюємо ми тільки з бандерівцями, озброєними рушницями чи іншими знаряддями злочину [виділення моє – Г.М.]»¹³. Ось як він розповідає про реквізиційну операцію в Ловищах:

Запалала одна, друга стодола. Бухнуло полум'я. [...] Завдяки не надто щільній забудові вогонь не перекинувся на все село. [...] Бандам націоналістів і убивць «завдячують» [...] мирні мешканці Ловищ те, що оце зараз діється. Шкода було людей, які тікали зі злиденним майном до лісу, шкода невинних дітей, що мерзли на дворі, проте оту жорстку реальність створили не поляки. А скільки ж із-поміж тих, хто реквізували в цю мить свиней, нещодавно втратили все¹⁴.

В іншій своїй книжці Карлович описує страту, і цей опис засвідчує, що не завжди вбивали тільки озброєних людей:

Коли ми наближалися до українських сіл, то нам було суворо заборонено розмовляти польською мовою. Ми вдавали їхній підрозділ. [...] Одного разу, коли ми проходили повз населене українцями село [...] підійшов до нас український підліток років п'ятнадцяти, і почав наполегливо просити, щоб ми взяли його з собою. Він хоче вступити до УПА. [...] Поручник «Яструб» [...] поглянув з ненавистю на підлітка, і коли [...] хлопчина не перестав вимагати зброю, поговорив хутко з іншими офіцерами, а відтак кивнув «Штахеті» і, мабуть, «Крукові» [...] котрі схопили невдаху-різуна за комір і штовхнули вперед.

– Ходи! Отримаєш те, що заслужив! – гукнув хтось із них.

Я відвів погляд, побачивши жах, який застиг на обличчі україн-

ського хлопця. [...] Його відвели в глибокі лози. Незабаром мені здавалося, що пролунало щось таке, наче плескання в долоні. [...] В будь-якому разі ті, хто його відпровадили, невдовзі повернулися, коли ми вже були на марші, але без добровольця. Він не пішов з нами «різати ляхів»¹⁵.

Надзвичайно цінну інформацію в цьому відношенні подають спогади іншого вояка АК Ольгерда Ковальського, в яких читаємо:

Відплату ми мали здійснити на селі Ключьку, де слід було розстріляти всіх зустрічних чоловіків у віці від 16 до 60 років. Сам факт помсти терором за терор здавався мені цілком виправданим і доцільним [...]. У порівнянні з тваринною жорстокістю українських націоналістів і нещадністю репресій, чинених німцями, плановані санкції, хоча й драконівські, були нами підтримані, а зрештою, ніхто не питав про нашу думку¹⁶.

У самому селі Ключьку, щоправда, не було виконано жодних страт, оскільки його мешканці втекли, але зі спогадів Ковальського виразно впливає, що той наказ залишався в силі до самого кінця бойових дій. Проте деякі солдати його ігнорували, про що свідчить опис атаки аківців на село Ставки в березні 1944 року: «Коли нас обстріляли з того села, я одним із перших підійшов до найближчої хати [...] закликав мешканців покинути приміщення. Вийшли дві жінки. Я втішився, що не чоловіки [...]. Зненацька до «моїх» жінок підбіг «J» і впритул повбивав їх пострілами в голову. Я відчував себе співвинним у цій марній смерті»¹⁷. Інформацію Ковальського опосередковано підтверджує Вінцентій Романовський (також вояк АК), котрий визнає, що «не щадили й чоловіків, схоплених без зброї». Він також заявляє: «На різанину, розбій та грабежі [ми] відповідали збройною відплатою, вбивствами, реквізиціями, грабунками. Вбивство вважали чеснотою. Юнаки, які втратили всю свою сім'ю, насічками на прикладах гвинтівок реєстрували своїх жертв. Людська справедливість опускалася до межі тваринної помсти. Під впливом всезагальної пожежі навколо тільки офіцери не втрачали гідності»¹⁸. Ще неабияким свідченням є один зі звітів Казімежа Банаха. Ми можемо довідатися з нього про спалення українських сіл Кличковичі та Туровичі та про вбивства випадкових українців.

Польські історики, які пишуть у цьому контексті про гуманні методи ведення бойових дій і категоричну заборону помсти цивільному

населенню, покликаються на наказ командувача Округи полковника «Любоня». У ньому йдеться:

Доручаю вести боротьбу з українськими групами з усією нещадністю і суворістю, а особливо під час акцій відплати за вирізування цілих польських сімей. Для убивць жінок і дітей немає милосердя та поблажливості. [...] Ми не мстимося у боротьбі вбивствами українських жінок і дітей. Найбільш категорично повторюю розпорядження та накази, віддані усно під час нарад інспекторам і командирам партизанських підрозділів, щоб вони не допускали в бою або після його завершення кривдження української жінки та дитини [виділення моє – Г.М.]. З усією суворістю будуть притягнуті до відповідальності командири і солдати, які наважилися б на такі негідні діяння. Встановлюючи ці правила боротьби, керуюся не лише гуманними міркуваннями, а й найвищим благом підтримання бойового духу наших підрозділів, нашого вояка¹⁹.

У процитованому наказі, як легко зауважити, немає й слова про гуманне ставлення до неозброєних чоловіків. У ньому лунає заклик лише (чи, може, враховуючи масштаби злочинів УПА, радше – аж) залишити в спокої жінок і дітей. Це свідчить про правдивість слів Ковальського, коли той згадує накази – принаймні в деяких підрозділах – про вбивство чоловіків. Інша річ, що коли так воно насправді й було, то польське керівництво постало тоді перед дилемою, яку годі було безпомилково розв'язати. Польське населення зазнало жорстокого терору, і прагнення помсти мусило здаватися багатьом нормальним і очевидним. Після жадливих злочинів, свідками яких були вояки, обмеження їхнього прагнення помститися лише особам, які потенційно користуються зброєю, могло здаватися з психологічної точки зору єдино можливим прийнятним шляхом. Ці накази, мабуть, також були з розумінням сприйняті вояками. Траплялися, щоправда, поодинокі вбивства жінок, але теж слід підкреслити, – іноді відпускали чоловіків, яких визнавали нешкідливими для партизанів, або, принаймні, не обтяженими провинною за злочини, вчинені проти польського населення.

Окремою проблемою залишаються реквізиції в українських селах, повсюдно акцептовані поляками. Їх просто вважали поверненням майна, раніше пограбованого в польського населення. Напад на Солотвин, метою якого була реквізиція, а отже, здобуття спорядження, описав Роман Кухарський:

Одна за одною спалахують від куль стріхи халуп і стодол, і за чверть години горить уже все село. Цивільному населенню ми дозволяємо покинути село, а схоплених зі зброєю в руках розстрілює карна чота. Ми ловимо коней, організовуємо запряги, навантажуюмо на них уже забитих свиней, корів і знайдені в коморах запаси борошна, круп, солі та іншого продовольства, необхідного на нашій кухні. «Хто сильніший, той не голодний». А й справді...²⁰

А Ольгерд Ковальський так описав реквізицію початку січня 1944 року:

Конфісковано все. Солдати постріляли в хлівах свиней і повитягували їх на дорогу. Спеціальні робочі (цивільні) бригади вантажили їх на вози. Зрештою, вантажили все, збіжжя, борошно, сіль, кашу, що під руку потрапило. За обозом гнали стада корів. Мене вражала «офіційна» та приватна жадібність. Підсвідомо я відчував, що щось тут не гаразд. [...] Запущена спіраль кривд розкручувалася й далі²¹.

Червоні партизани

Досвід війни 1812 року з Наполеоном Бонапартом, а також громадянської війни в Росії 1917–1921 років, продемонстрував комуністам, що партизанські дії є ефективною формою боротьби. Тому одразу ж після нападу Німеччини на СРСР вони заходилися організовувати на теренах, окупованих Вермахтом, партизанські групи. У травні 1942 року був створений Центральний штаб партизанського руху (далі – ЦШПР), якому підпорядковані партизанські штаби окремих республік. Штаб очолив Пантелеймон Пономаренко, Перший секретар Комуністичної партії (більшовиків) Білорусії. Йому, зокрема, був підпорядкований Український штаб партизанського руху (УШПР) на чолі з генералом НКВС Тимофієм Строкачем. Варто відзначити, що ЦШПР і його штабам не підпорядковувалися розвідувальні групи військової розвідки та підрозділи НКВС, що виконували спеціальні завдання.

На Волині та в Східній Галичині умови діяльності для радянських партизан були особливо складними. Занадто свіжою залишалася в пам'яті людей окупація 1939–1941 років, щоб комуністи могли здобути в суспільстві значну підтримку. Одним із перших радянських партизанських загонів на Волині стала скинута 20 червня 1942 року в рівненських лісах група НКВС полковника Дмитра Медведєва. Вона підпорядковувалася безпосередньо напряду московському центрові. Окрім організації розвідувальної мережі, група влаштувала чимало замахів на німецьких бонз. Безпосереднім виконавцем їх був Микола Кузнецов, котрий вдавав німецького офіцера (загинув у 1944 році в сутичці з УПА).

На межі 1942 і 1943 років на Волині з'явилися численні радянські партизанські загоони, в тому числі потужне з'єднання Сидора Ковпака. В болотистих районах на Поліссі та на півночі Волині партизани утворювали партизанські республіки, де ліквідували адміністрацію окупантів і створили свою власну. Водночас, спершу посилені патрулі, а відтак щоразу численніші підрозділи проникали все далі на південь і захід, розпізнаючи терен і ведучи диверсійно-розвідувальну діяльність. СРСР передусім був зацікавлений у розгортанні партизанської війни з німцями, і саме проти них була спрямована більшість їхніх бойових операцій. Особлива увага приділялася диверсіям на залізниці. Шукаючи

союзників у боротьбі з німцями, радянські партизани контактували і з поляками, і з українцями. Проте, водночас комуністи вважали і польських, і українських «націоналістів» своїми ворогами, а тому, зокрема, укладали списки осіб, які підтримують німців, членів СЗБ-АК чи ОУН і УПА – для подальшого використання НКВС.

Тут варто розглянути проблему радянської провокації, яка нібито призвела до різанини польського населення на східних землях II Республіки. Згідно з цією теорією, польсько-український конфлікт начебто розбурхали радянські партизани, котрі, вдаючи вояків УПА, скоїли перші вбивства польського населення. Ці гадані радянські починання буцім зумовили польську відплату, вона, в свою чергу, змусила УПА реагувати. Така гіпотеза, на яку свого часу часто покликалися українські автори, не знаходить жодного підтвердження у джерелах, і тому слід її рішуче відкинути. Серед сотень нападів на польські поселення не знайдено жодного, який би можна було приписати радянським партизанам. Зате в кожному випадку (див. вбивство в Парослі), де вдалося ідентифікувати злочинців, ними виявилися бандерівці.

У лютому 1943 року почалася партизанська і пропагандистська війна між УПА та радянськими партизанами. На зайнятих УПА теренах радянські партизани могли пересуватися або у складі потужних угруповань, або з найбільшою обережністю. Обидві сторони ставилися одна до одної з усією нещадністю. У період від 20 травня до 1 серпня 1943 року угруповання Івана Фьодорова провело два рейди територією Волині, «зараженою» УПА, з метою «ліквідації націоналістичних центрів»¹, убивши тоді 163 українських націоналістів. Але подібні ліквідації осіб, звинувачуваних у націоналістичних симпатіях, траплялися значно частіше. В поіменному списку розстріляних серед звинувачень на адресу жертв ми можемо знайти такі визначення, як «розвідник», «поширювач націоналістичної літератури», «учасник боїв із партизанами», чи просто «активний націоналіст». Радянська влада, мабуть, сама усвідомлювала, на яких ефемерних підставах засновані виконані вироки, позаяк «після визволення» вимагала їх протокольного обґрунтування, перш ніж внести сім'ю цих жертв до списку визначених для депортації.

УПА жорстоко вбивала схоплених радянських партизанів, але й полонені упівці не могли сподіватися на милосердя. Один із командирів радянських партизанських загонів, поляк за походженням, Миколай Куніцький так описав долю схопленої групи націоналістів: «Після до-

питу [...] взводного я засудив до тортур і смертної кари, а решту до смертної кари через повішення»². В іншому місці своїх спогадів він каже: «Бомби, які не вибухнули [...] ми зносили [...] на середину галявини, узлісся обставляли партизанами, а на галявину посилали полонених із банд УПА, які з тих бомб викручували запали»³. Інший свідок доби, Фанні Солом'ян-Лоц, яка працювала в партизанському лазареті, згадувала: «Українці були моїми «кроликами», на яких я проводила мої перші в житті операції з галузі малої хірургії [...] Діяв закон: полоненого вилікувати, потім убити»⁴.

Більшість активних операцій, спрямованих проти «націоналістів», підпорядковані УШПР підрозділи адресували в 1943 році українському підпіллю, але не забували й про польських конспіраторів. Неприязне ставлення радянських партизан до поляків особливо виразно було помітне на північно-східних теренах Другої Республіки. Наприкінці лютого того року Пантелеймон Пономаренко наказав тамтешнім партизанам провадити діяльність, яка б забезпечувала включення Західної Білорусі до СРСР. У результаті в квітні й травні почалися напади на польських підпільників у районі Новогрудка. В наступні місяці в цих околицях спалахнула своєрідна польсько-радянська партизанська війна.

Інакше справи виглядали на Волині. Уже в 1942 році польські комуністи, в тому числі Юзеф Собесяк, Ян Бужинський і Роберт Сатановський, почали створювати в цьому регіоні прокомуністичне підпілля та партизанські загони. Після появи радянських підрозділів групи Собесяка та Бужинського влилися до їхніх лав. На межі 1942 і 1943 років Сатановський висунув ідею створити на Волині підрозділ польських комуністичних партизанів.

Задум польських комуністів викликав значний опір у радянського керівництва, але на початку 1943 року Пономаренко запропонував сформуванню польські партизанські загони та перекинути їх на територію Генерального губернаторства. Там вони мали розв'язати антинімецьку партизанську війну, яка, як писав Пономаренко, «окрім військового ефекту, призведе [...], що полякам не вдасться повністю зберегти свої сили [для боротьби проти СРСР. – Г.М.]»⁵.

Як наслідок, у лютому 1943 року виник загін ім. Тадеуша Костюшка під командуванням Роберта Сатановського. Як випливає з листа, написаного Сатановським, сенс діяльності групи мав полягати в «залученні польських мас до активної боротьби з окупантами пліч-о-пліч із

радянськими партизанськими підрозділами». Командир також обіцяв «діставатися до націоналістичних організацій [тобто, АК. – Г.М.] з метою викриття їхніх намірів і діяльності та розкладу їхніх лав. Червоний польський партизанський загін буде надійним агентурно-розвідувальним підрозділом на території Польщі»⁶. Політичний характер підрозділу добре ілюструє *Відозва до всього польського народу*, прийнята на мітингу польського партизанського підрозділу 1 травня 1943 року та оприлюднена у зв'язку з розривом дипломатичних стосунків між польським урядом у Лондоні та СРСР і підписана командуванням групи на чолі з Сатановським. У відозві звинувачення радянської влади у вбивстві польських офіцерів у Катині назване вигадкою та провокацією, а уряд Сікорського поймає названий «фашистським». У відозві читаємо:

В той час, коли наші героїчні російські брати обливаються кров'ю на полях боїв, уряд Сікорського [...] перейшов у табір спільного ворога – фашизму [...] і не є завдяки цьому урядом польського народу – навпаки: уряд Сікорського є ворогом польського народу⁷.

Підрозділ Сатановського спочатку не мав великої популярності серед місцевих поляків. До 1 травня 1943 року в загін вступили загалом сорок три особи. Партизани діяли переважно в Столинському та Сарненському повітах, беручись за дрібні бойові завдання. Допіру після того, як УПА почала антипольську акцію, кількість поляків у комуністичному партизанському русі почала раптово зростати, щоб врешті сягнути лічби в п'ять-сім тисяч осіб. 15 серпня 1943 року постало угруповання №3, яке складалося з чотирьох підрозділів: ім. Тадеуша Костюшка, «Смерть фашизму», ім. Ванди Василевської та ім. Ромуальда Траугута. Два останні загоны склалися з утікачів із Гути Степанської, знищеної УПА в липні 1943 року. У вересні того ж року «польське» угруповання вчинило – як це від самого початку планувалося – спробу перебратися до Генерального губернаторства, однак цьому завадила епідемія тифу, що спалахнула серед партизанів.

Поляки пристали й до інших комуністичних партизанських підрозділів. В угрупованні Івана Шитова було сформовано польський загін ім. Фелікса Держинського. До його складу увійшли групи самооборони з Костопільського повіту. Ще один загін (також названий на честь Тадеуша Костюшка) виник у Камінь-Каширському повіті. Він діяв у

складі бригади Івана Шубігідзе, пов'язаної з Білоруським штабом партизанського руху.

Всі ці підрозділи залишалися до 1944 року на Волині та Поліссі, влаштовуючи у цей період більші чи менші сутички з УПА та німцями. Вони ефективно захищали місцеве польське населення, але також (бодай іноді) організовували відплатні операції проти українців. Наприклад, у відповідь на вбивство кількох партизанів 18 грудня 1943 року підрозділ ім. Т. Костюшка (з бригади Шубігідзе) за підтримки радянських партизанів напав на Лахвичі. Місцева боївка ОУН, відстрілюючись із ручної зброї, відступила з села. В українському звіті читаємо: «Червоні сильно пограбували селян, спалили пів села, забили 25 осіб, ранили 15, 10 забрали з собою»⁸. Це підтверджують спогади Фанні Солом'ян-Лоц, учасниці операції: «Ми виїхали на реквізованих возах, повних військових трофеїв: полотна, простирал, рушників, сорочок тощо. Ми хутко вивели усю худобу та коней»⁹.

Людей, які перебували в підпорядкованих радянським партизанам загонах, піддавали ідеологічній обробці. В одному з польських звітів ситуацію було оцінено так: «Поляків партизани охоче беруть до себе, а опікуватися ними береться політрук. Натомість, вони безжально вбивають тих поляків, котрих вважають так званими націоналістами Сікорського. До останніх зараховують усю інтелігенцію»¹⁰. Від рук радянських партизанів загинув, наприклад, командир партизанського підрозділу АК поручник Ян Рерутко «Джазга». Вони ж, щоб змусити самооборону Старої Гути трансформуватися у вже згадуваний загін ім. Фелікса Дзержинського, вбили в липні 1943 року командира бази поручника Осецького. А в грудні радянські партизани з групи капітана Івана Шитова підступно розтрощили підрозділ АК під командуванням капітана Владислава Коханського. Його самого разом із кільканадцятьма людьми запросили на вечерю, проте лише для того, щоб роззброїти та ув'язнити. Відтак одинадцять аківців розстріляли, а «Бомбу» з кількома іншими перевезли через лінію фронту та віддали до рук НКВС.

При оцінці діяльності радянських партизанів варто пам'ятати, що комуністи, борючись у рамках «класової боротьби» із «польськими націоналістами», водночас критично ставилися до етнічних чисток, які провадила УПА. Власне тому радянські партизани допомогли вистояти самооборонам у Пребражому та Старій Гуті, тим самим рятуючи багатьох поляків від смерті з рук українських націоналістів.

В міру переможного просування Червоної Армії, значні радянські партизанські з'єднання почали заглиблюватися в досі недоступні для них райони. Першим навесні 1943 року до Східної Галичини вирушило з'єднання Ковпака. Хоча воно дійшло аж до Карпат, однак там було розбите, і партизани невеликими групами повернулися на Волинь. І лише на початку 1944 року до Галичини скерували нові підрозділи. Загалом у подібні рейди до Галичини УШПР відправив 134 загони, які налічували майже 26 тисяч осіб. Рейди провадили великі з'єднання, добре озброєні, в тому числі артилерією, які могли сподіватися на поповнення запасів зброї та боєприпасів завдяки постачанню повітряним шляхом. Підрозділи УПА рідко могли протистояти їм у відкритому бою, тому вели з ними партизанську війну, ліквідуючи патрулі. Націоналісти обстрілювали маршові колони, а потім блискавично відходили. Вони намагалися боронити українські села від реквізицій і грабежів, але саме це завдання було найскладнішим для виконання – слабкі загони самооборони не мали шансів у сутичках із добре озброєними радянськими партизанами. Від початку жовтня 1943 року щоразу частіше жертвами радянських партизанів ставали не окремі особи, які симпатизували ОУН, а цілі села. 13 жовтня 1943 року така доля спіткала Стару Рафалівку, в якій були вбиті від 47 до 60 чоловік. 31 жовтня 1943 року радянські партизани спалили три українських села: Борове, Карпилівку і Дерть. У самій лише Карпилівці загинули 183 селян. Коли 21 березня 1944 року з'єднання ім. Михайлова обстріляла самооборона села Велика Мощаниця Мізоцького району, село оточили та обстріляли з гармат і мінометів. Після семигодинного бою опір УПА зламали, зайнявши доценту спалене село. «Націоналісти», на думку радянських партизанів, втратили 224 особи, серед полеглих мусила бути значна кількість цивільних. Радянські втрати склали чотирьох убитих і восьмеро поранених.

На початку 1944 року радянські партизанські підрозділи з Волині почали переходити на Люблінщину. Першою потрапила туди сформована на базі угруповання Ковпака 1-ша Українська партизанська дивізія під командуванням Петра Вершигори – дорогою, за погодженням із АК радянські партизани зайняли свинаринські ліси, знищивши знамениту базу УПА «Січ», розбивши загін ім. Богуна та ліквідувавши старшинську школу «Лісових чортів». Крім того, на Люблінщину, а звідтіля в Бещади вирушив загін ім. Йосипа Сталіна на чолі з поляком Міколаєм Куніцьким «Мухою» (в Бещадах він і надалі часто влаштовував сутички з УПА).

Після того, як Червона Армія зайняла Волинь, польські «червоні» підрозділи у травні 1944 року були підпорядковані Польському партизанському штабові. Частина партизанів улітку того року остаточно перекинули на Люблінщину. Натомість у випадку радянських партизанів керівництво НКВС вирішило скористатися їхнім досвідом у боротьбі з УПА. Тому більшу частину підрозділів було кинуте на операції проти повстанців, і тільки після кількох місяців « нової служби » почалася їх поступова демобілізація. Характер цих операцій добре відображають звіти Миколая Куніцького, котрий після того, як фронт покотився далі, заходився боротися з українським підпіллям у Дрогобицькому регіоні: « 11.X.1944 р. в селі Мости затримані сім націоналістів, знищені 18 бандерівських господарств. При арешті бандерівських сімей знайдено зброю, гвинтівки, гранати та амуніцію. 13.X.1944 р. в селах Монастирець і Горшаки вбиті 15 націоналістів і спалені вищезгадані села. [...] Вранці 12.XI село Вербиця було оточене [радянськими] партизанами, в будинках, де загинув [попереднього дня від ударів сокири. – Г.М.] партизан Михайло, нікого не було, пошуки бандитів не дали позитивних результатів. Загін арештував як заручників 8 сімей бандитів, конфіскував їхнє майно та спалив будинки »¹¹.

«Все розривати, розносити в прах»

Командування УПА залюбки сприйняло результати літніх антипольських акцій. У звіті підрозділу «Крука» читаємо таку оцінку: «Після чистки поляків в терені рідко можна зустрінути якогось ляха [поляка – Г.М.]. Вони, як і німці, згуртувались в більші окружні міста та по районних центрах і тільки час від часу роблять напади в теренах»¹.

Наприкінці літа 1943 року УПА зайняла вже значні простори Волині, створюючи повстанські республіки, в яких уся повнота влади належала партизанам. У вересні «Клим Савур» чувся вже настільки впевнено, що наказав провести на підконтрольній йому території парцеляцію поміщицьких маєтків і покинутих польських господарств, а також організувати вибори органів місцевого самоврядування та налагодити українську освіту на рівні початкової школи. Водночас творилися нові партизанські загони, які часто складалися вже не з добровольців, а з примусово вербованих новобранців. У багатьох українських селах виникла самооборона. Задум полягав у тому, щоб кожне українське село стало неприступною фортецею, а всі українці – прихильниками УПА. Тому бандерівці із задоволенням фіксували випадки спонтанних антипольських виступів українських селян, які подекуди траплялися. В звіті з Людвипільського району (Костопільський повіт) за 1 листопада 1943 року читаємо:

Дня 30.X.43 р. українське населення, озброєне в коси та вили, напало на ляхів в українському селі Балашівці та забило 8 ляхів, а трьох зловили живцем – дві ляхки та одного ляха, котри грабували церкву.

Дня 31.X.43 о год. 21.00 ці само люде напали знову на польську колонію Поталиця та спалили дощенту всі ляські забудовання².

На межі 1943–1944 років дедалі частіше з'являлися ознаки неминучої поразки Німеччини. Червона Армія йшла від перемоги до перемоги, стрімко наближаючись до довоєнних східних кордонів Польщі. Німецька окупаційна влада звертала щоразу менше уваги на діяльність українських націоналістів, займаючись підготовкою до евакуації. Отож командування УПА вирішило скористатися сум'яттям, викликаним переміщенням лінії фронту, для ліквідації польського населення. План

полягав у тому, щоб атакувати ті місцевості, звідки вже відступили німецькі та угорські війська, але ще не увійшли радянські.

Прологом до українського «наступу» став напад 22 листопада 1943 року на населене чехами село Купичів, яке відверто підтримувало польську сторону, виставивши чоту вояків на підтримку дислокованого в селі гарнізону АК. Нападники мали «танк» (трактор, обшитий панциром і споряджений малокаліберною гарматою). На щастя для оборонців, «танк» під час атаки зламався, а поява підрозділу «Яструба» остаточно змусила українців відступити.

В ніч із 6 на 7 грудня УПА атакувала села Будки Боровські, Довгань і Окопи в Сарненському повіті, скориставшись тим, що загін радянських партизанів, який досі їх захищав, передислокувався для проведення антинімецьких диверсій. Імовірно, тоді загалом були убиті понад сто поляків. Того ж дня у Володимир-Волинському повіті в селі та колонії Стенжаричі бандерівці після відступу німецького гарнізону убили на одному з обійсть сорок двох поляків. У середині грудня упівці напали на хутір Дуброва (Сарненський повіт), убивши кільканадцять поляків і кількох українців. А в Ковелі 15 грудня вони навіть підійшли на околицю міста та закидали гранатами деякі будинки. Загинули кілька осіб.

Найбільше нападів трапилося під час Різдвяних свят. Про це писав генерал Тадеуш Коморовський «Бір»: «Сильні загони УПА, озброєні кулеметами й гарматами, раптом атакували наші оборонні бази. Українські підрозділи підтримувала значна кількість місцевої української черні, озброєної сокирами, вилами й косами»³. 22 грудня курінь «Птаха» ударив на Бортницю біля Дубна. Загинули 26 поляків (за іншими даними, 8 поляків і 3 євреїв). Польсько-єврейська самооборона врятувала людину від повного винищення. УПА втратила одного вояка. У Ковельському повіті 23 грудня упівці напали на Стару й Нову Діброву. В критичний момент на порятунок слабким самооборонам прийшов загін АК «Яструба». Атака УПА була відбита.

24 грудня упівці напали на польські будинки на передмісті Олики. Вони зарубали сокирами сорок двох поляків, значна частина яких власне посідали до різдвяного столу. Того ж дня упівці штурмували передмістя Луцька – Гнідави, Барбарівщину, Красне, Вульку та вулицю Рівненську. Були вбиті понад сто чоловік. На Різдво 25 грудня удару упівців зазнали водночас п'ять польських поселень: Янівка, Радомлі, Станіславівка, Батинь і Люблятин. До Станіславівки загін УПА в'їхав

на підводах, удаючи німців. Партизани, які сиділи попереду, мали на собі німецькі мундири, а решта ховалися на підводах у соломі. Самооборону заскочили зненацька, що дозволило упівцям вдертися до села. Вчасний прихід на допомогу чоти АК з Купичева урятував ситуацію. Близько полудня українці відступили. В Янівці замордували понад сорок поляків, стільки ж у Радомлях, і дев'ять у Батині. В бою загинули ще дванадцять.

УПА також вчинила спробу ліквідувати село Вітольдівка після відходу на місце формування 27-ї Волинської піхотної дивізії АК підрозділу поручника Францішека Пукацького «Гзимса». В ніч із 26 на 27 грудня курінь «Ясеня» напав на село. Хоча загинули кільканадцять поляків, самооборона відбила атаку. Втрати упівців становили четверо загиблих і двоє поранених. 3 січня 1944 року мешканці Вітольдівки евакуювалися до Острога.

30 грудня 1943 року сотня УПА Скорупського «Макса» за підтримки трьох гармат калібру 76 мм атакувала польських поліцаїв у маєтку Нарічин, змусивши їх відступити до сусіднього Берестечка. Тоді упівці оточили Берестечко і обстріляли його з гармат і кулеметів, убивши кілька мешканців. Через день вони атакували фабричне селище Оржів. Не бачачи змоги боронитися далі, керівництво самооборони вирішило відступити до розташованої на відстані шести кілометрів Клевані. Загинули близько тридцяти поляків. Того ж місяця в колонії Стрілецькій Володимирського повіту були замордовані сорок сім поляків, а на залізничній станції та в маєтку Оженин Здолбунівського повіту – близько десяти. В Луцькому повіті грудневі атаки на поляків у Замогилах і Несвічі виявилися невдалими.

2 січня 1944 року після атаки радянських партизанів німецькі та угорські підрозділи залишили Острог, а місто ненадовго зайняли радянські партизани. Наступного дня, 3 січня, в Острозі з'явилася УПА, замордувавши тридцять вісім поляків і спаливши запаси соломи, нагромадженої німцями. Більшість поляків схоронилися в місцевому монастирі та в'язниці, яких УПА не здужала захопити. Поляки змогли дочекатися приходу Червоної Армії. 3 січня 1944 року німці залишили Олику. Та перш ніж 13 січня до міста дісталася підкріплення з Пребражого, тут від рук упівців загинули тридцять сім поляків. Решту вцілілих мешканців міста доправили до Пребражого.

Ще 2 лютого 1944 року німці виїхали з Ланівців, забравши з собою

більшість поляків. Біженці рухалися дорогою до Вишнівця, коли між Великими Кусківцями та Снігурівкою на них напали. Українці оточили ар'єргард колони і, здолавши слабкий опір шуцманшафту, забили «камінням і дрючками» 129 поляків⁴. У Ланівцях залишилися тільки три польські родини, які забарикадувалися в мурованій латинській церкві. 4 лютого 1944 року упівці висадили двері з боку ризниці та замордували одинадцять із дванадцяти схованих там поляків – вижила одна людина, яка сховалася за прочиненим дверним полотном. На початку 1944 року після відступу німців упівці атакували також Клесів, який відчайдушно боронила самооборона та двадцятиособовий підрозділ АК під командуванням Чеслава Врублевського. Полякам усе ж вдалося протриматися до приходу радянського війська. На самооборону в Ворчині Володимирського повіту упівці напали 6 січня 1944 року. Та відбила атаку, втративши чотирьох чоловік. Менше пощастило жителям села Бірки в Любомльському повіті, де 10 січня 1944 року упівці замордували п'ятдесят п'ять поляків. На початку 1944 року до села Ворокомлого поблизу Каменя-Каширського «увірвалася українська банда на конях, по черзі розстрілюючи поляків, а їхні будинки спалили та зрівняли з землею»⁵.

Після початку антипольської акції багато людей переховувалися в монастирі кармелітів босих у Вишневі, який кілька разів атакували в 1943 році. Оборону тримав шуцманшафт, що складався із близько двадцяти поляків. У січні 1944 року місто покинули спершу німці, потім угорці, котрі прихопили з собою частину населення, в тому числі польський шуцманшафт. У монастирі переховувалися від трьохсот до чотирьохсот осіб. Поляки сподівалися, що відразу після відступу німців прийдуть радянські війська, але першими з'явилися українські партизани. В лютому 1944 року під монастир підійшла група з СБ ОУН, яка вдавала радянських партизанів (за іншою версією, бандерівці вдавали польських біженців). Вдершись за мури монастиря, українці почали різанину. Спалахнула паніка. Люди намагалися втекти з монастиря, ховалися в будівлях і в різних закомарках. Ірена Сандецька так описала цю подію: «Всіх замордували, а найгірше знущалися з жінок, які попередньо служили в німців, їх вішали на мотузках і палили живцем у церкві»⁶. Не пощадили навіть ченців, яких повісили, – в бійні вцілів лише один. Отож, загинули, може, й триста осіб. Деяких молодих жінок члени СБ ОУН викрали. Член ОУН-Б Лука Павлишин згадував:

СБ встигла погосподарювати у Вишневці та його околицях, про що свідчили пожежі. [...] На снях плакали, благаючи пощади, дві жінки, одна з них зовсім молода, й троє дітей віком до семи років. [...] Гроза повідомив, що йде ліквідація ворогів України. Але ж суду не було...⁷

Водночас у Вишневці Старому були замордовані сто тридцять вісім осіб. У наступні дні українські партизани розпочали «полювання» на тих, хто сховався у заприязнених сусідів-українців. 27 лютого були вбиті сокирами три знайдені польські сім'ї.

Цікаво, що в березні того року місцевий командир СБ на Волині «Беркут» (NN) наказав своїм підлеглим спостерігати та повідомляти про діяльність поляків проти українців. Він також доручив інформувати радянських партизанів про будь-які випадки співпраці поляків із німцями. «Річ у тому, – пояснював «Беркут», – щоб викликати [...] непорозуміння між поляками та більшовиками і відвернути увагу партизанів від українського населення й скерувати її на польську національну меншину»⁸.

Водночас було вирішено цілковито знищити будь-які сліди перебування поляків на Волині. У рівненському надрайоні ОУН 9 жовтня 1943 року був відданий наказ, у якому читаємо:

В терені, де знаходяться польські пам'ятники, костели і т.ін. польські фігури, все розривати, розносити в прах, не лишити навіть місця. Цю акцію виконати з дня 10-го на 11-го.Х.43 р. вночі⁹.

В іншому наказі доручалося:

Ліквідувати польські сліди:

- а) Знищувати всі стіни від костелів й інші польські молитовні будинки.
- б) Знищувати присадибні дерева так, щоб не залишилось і ознак, що там міг коли-небудь хто жити (Не знищувати фруктових дерев при дорогах).
- в) До 25.ІІ.44 р. знищити всі польські хати, в яких раніше жили поляки (якщо в цих хатах живуть українці – хати слід розібрати і зробити з них землянки); якщо цього не буде зроблено, то будинки будуть спалені, і люди, котрі в них живуть, не матимуть де перезимувати. Звертається увага ще раз на те, що коли залишиться що-небудь польське, то поляки матимуть претензію до наших земель¹⁰.

Польський повстанський порив. 27 Волинська піхотна дивізія АК

У ніч із 3 на 4 січня 1944 року Червона Армія перетнула довоєнний східний кордон Польщі в районі Рокитного. Попри відчайдушну оборону німців, радянські війська 2 лютого зайняли Рівне й продовжували наступати в напрямку важливого залізничного вузла, яким був Ковель. Проте німці вирішили за будь-яку ціну утримати це місто у своїх руках.

Звістки про становище на фронті електризували польське підпілля. Не можна було виключати, що радянські війська незабаром дістануться до Західного Бугу. За цих обставин командувач Округи АК Волинь полковник Казімеж Бомбінський «Любонь» 15 січня 1944 року наказав розпочати втілення плану «Буря». Згідно з наказом про мобілізацію, всі вояки АК мали вирушити в райони зосередження між Ковелем і Володимиром-Волинським. Місцями збору підрозділів було визначено бази самооборони в Засмиках (на південь від Ковеля) та Білині (на північ від Володимира-Волинського). У цих околицях групувалися прибуваючі з усієї Волині партизанські загони, численні групи підпільників із міст, врешті, дезертири з лав польської допоміжної поліції. З Мацеїва вдалося вночі з 20 на 21 січня 1944 року вивести 107-й поліцейський батальйон – чотириста п'ятдесят осіб, порівняно добре озброєних (разом із гарнізонами поліцейських дільниць до АК зголосилися близько сімсот поліцейських).

Концентрація не обійшлася без ускладнень. Деяким партизанським підрозділам зі східної частини Волині довелося пробиватися крізь околиці, опановані УПА. Чимало боїв із українцями мусили провести загони поручника Зигмунда Кульчицького «Ольгерда» і поручника Францішека Пукацького «Гзимса». Вояків «Гзимса» УПА оточила 11 січня 1944 року в Малих Садах, але вночі ті вдало вирвалися з оточення. До мети дісталася лише частина підрозділу Коханського «Бомби», інших роззброїли радянські спецслужби. Мобілізацію додатково ускладнював той факт, що рішення про делегування частини сил для проведення операції «Буря» в низах сприймали неохоче, адже найважливішим завданням польських партизанів тут вважали захист населення. Тож нічого дивного, що в деяких місцях, наприклад, у Пребра-

жому, наказ фактично бойкотували. У цій місцевості усіма шанованого командувача самооборони Генрика Цибульського «Гаррі» достоту посадили під домашній арешт, щоб він не зміг виконати наказу (але в разі нападу УПА він мусив негайно повернутися на командирський пост).

У Ковелі відхід із міста законспірованих вояків АК, які вирушили на згурпування в 27 ВПД АК, викликав паніку в Представництві Уряду. Діячі Представництва були занепокоєні тим, що після відступу німців мешканці міста залишаться цілком беззахисними. Хоча для їх оборони командування АК залишило в Зеленій неподалік Ковеля чоту, а пізніше навіть посилений батальйон вояків, проте й далі існувала загроза, що в критичний момент підмога може прийти занадто пізно. Загальне розчарування викликали також дії окружного представника уряду Казімежа Банаха, котрий у лютому 1944 року ненадовго з'явився в Ковелі й одразу ж після того виїхав, попередньо віддавши наказ населенню залишатися на місці. За цих обставин і без того не найкращі стосунки між Представництвом і АК зіпсувалися до такої міри, що керівництво Польської Підпільної Держави, щоб врегулювати ситуацію, вирішило відкликати з посад і полковника Бомбінського, і самого Банаха. Командувачем АК на Волині було призначено майора Яна Войцеха Ківерського «Оливу» (під час тих подій його підвищено у званні до підполковника), обов'язки представника уряду перейняв капітан Юліан Козловський «Вуй».

Незважаючи на ці проблеми, внаслідок концентрації виникли два сильні з'єднання – «Громада» та «Основа», на базі яких у лютому 1944 року почала формуватися 27-ма Волинська піхотна дивізія АК. Упродовж кількох тижнів була створена регулярна військова частина зі справно функціонуючим штабом, поділена на полки й батальйони, з підрозділами зв'язку, саперів, постачання та санітарним. Дивізія налічувала близько шести з половиною тисяч вояків. Планувалося, що в рамках втілення «Бурі» вона чинитиме антинімецькі диверсії на комунікаційних шляхах, була також думка про те, щоб оволодіти Ковелем і Володимиром-Волинським. Участь АК у визволенні Волині мала засвідчити польськість цього регіону. Будь-які воєнні успіхи 27 ВПД АК Головнокомандувач АК та еміграційний уряд прагнули перетворити на політичні аргументи в переговорах із СРСР. Варто особливо підкреслити: утворення Волинської дивізії АК було зумовлене не потребою ефективнішої боротьби з українцями (таке завдання могли б і далі вті-

лювати партизанські підрозділи та бази самооборони), а прагненням визволити Волинь від німецьких окупантів.

Окрема проблема полягала в тому, що офіцерські кадри дивізії (частину з них становили офіцери особливого диверсійно-десантного підрозділу АК) мусили у зв'язку з задекларованою метою створення дивізії проводити відповідну виховну роботу серед простих вояків, котрі сильно постраждали від різанини УПА. Про настрої в новопосталій дивізії начальник її штабу Тадеуш Штумберк-Рихтер писав таке:

Солдат був молодий і недосвідчений. Він спершу взяв до рук зброю суто з мотивів особистого захисту, захисту себе та своїх близьких, і допіру пізніше дозрів до патріотичної мотивації своєї діяльності [...]. Нічого, отож, дивного, що істотним і головним ворогом, дії якого він відчув на дотик, цей солдат вважав українців [...]. Він виробив собі переконання, що бити німців [...] це завдання інших, натомість мета польських підрозділів мусить полягати виключно в боротьбі з УПА. Ця ситуація змушувала командні кадри провадити гігантську пояснюючу роботу¹.

У районі формування 27 ВПД АК постала своєрідна республіка, зона, вільна від присутності ворога, де про безпеку польського цивільного населення дбали вояки АК. Опанований поляками терен – територія розміром 80 на 40 км – включав у себе кільканадцять великих і малих сіл. Вперше від початку війни там відкрито висіли польські національні прапори, судочинство відбувалося за польським законодавством, влаштували військові паради та польові богослужіння. В Засмиках, які називали Засмицькою Річчю Посполитою, постало інтендантське замілля 27-ї Волинської ПД: млини, бойні, майстерні, склади. В цій ситуації складно вважати аківську дивізію всього лише партизанським підрозділом. По суті, якщо, окрім учасників Варшавського повстання, ми взагалі можемо ще про когось сказати, що той узяв участь у повстанському пориві, то передусім, гадаю, це має стосуватися власне вояків 27-ї ВПД АК.

Сутички з німцями почалися вже наприкінці січня 1944 року. 15 лютого кавалерія дивізії в погоні за ними прискакала аж до передмістя Володимира-Волинського. Однак у перші тижні існування в боях проти німців дивізія обмежувалася операціями прикриття та розвідкою, щоб не поставити під загрозу безпеку цивільного населення.

Натомість було проведено кільканадцять наступальних операцій проти підрозділів УПА, які опанували свинаринські та мосурські ліси, а також ліси, розташовані на лівому березі річки Стохід. На півдні українські сили були розміщені в перетворених на фортеці селах Овадному, Гнійному, Осьмиговичах, Озютичах і Твердинях. Завдяки такій зручній позиції УПА будь-якої миті могла завдати удару по польських підрозділах. Це змусило керівництво дивізії вдатися до превентивних операцій, у яких були задіяні відносно численні та добре озброєні сили.

19 січня з'єднання «Основа» після відміни наказу про атаку на Володимир-Волинський, отримавши інформацію про планований УПА напад на Білин, вдарило на Гнійне. Поляки, втім, не змогли подолати сильну оборону неприятеля, і вночі відступили до Білина і Селиська. 25 січня загін УПА з Гнійного, підбадьорений досягнутим успіхом, спробував здобути Білин. Українці тимчасово оволоділи Геленівкою, Стефанівкою, Андресівкою і Білозовщиною, дійшовши до залізничного шляху Володимир-Волинський – Ковель. Увечері атаку було відбито, але упівці вбили багато цивільних мешканців. У наступні дні АК двома раптовими атаками захопила села Баб'є і Щурин на східному березі річки Стохід і Будище під Ковелем.

Наприкінці січня 1944 року 1-ша Українська партизанська дивізія Петра Вершигори увійшла в контакт із керівництвом 27 ВПД АК. Було вирішено спільно захопити район свинаринських лісів, де дислокувався загін УПА «Січ». Зважаючи на потенціал супротивника, українці не чинили серйозних спроб опору та покинули земляні укріплення. Завдяки цій операції було встановлено контроль за свинаринськими лісами й прилеглими до них селами. Із опанованих українських сіл було вигнано українське населення, щоб таким чином захиститися від можливих диверсій. За словами українського краєзнавця Ярослава Царука, вояки 27-ї ВПД АК скоїли тоді в деяких селах вбивства українських цивільних осіб. У селі Охнівка, де жертв було найбільше, 12 лютого 1944 року начебто були вбиті 166 українців. Цю інформацію, втім, не підтверджують польські праці про дивізію, а додаткові сумніви може породжувати той факт, що Царук у своїй книжці приписує полякам злочини, цілком очевидно скоєні німцями². Це питання вимагає подальшого вивчення і ретельної перевірки кожного окремого випадку.

8 лютого підрозділи «Основи» надали допомогу самообороні в Едвардполі, при чому були здобуті українські опорні пункти у Ворчині

та Пузові. Відтак 20 лютого поляки захопили Стенжаричі. Тим часом поразкою закінчився влаштований 16 лютого напад на Осьмиговичі; пізніше виявилось, що там помилково був атакований підрозділ радянських партизанів, який здобув село за два дні до того.

Натомість 29 лютого три батальйони АК пішли на приступ бази УПА в Озютичах. Наступ захлинувся під кулеметним вогнем (зокрема, двох великокаліберних кулеметів, які стріляли з вежі латинського храму та млина) і мінометів. Поляків до того ж обстріляли три німецькі літаки, які прилетіли, мабуть, щоб розвідати ситуацію, і включилися в сутичку – загинули аж двадцять вояків, а ще двадцять були поранені. На полі бою, згідно з українськими джерелами, залишилися десять тіл. Упівці захопили двох полонених. «На допиті вони сказали», якими були їхні завдання³. Після бою за Озютичі, який закінчився кривавою поразкою польських підрозділів, аківці відступили до Домінополя. На дорозі, як пише Ковальський, «на втопаному снігу залишилися лежати два трупи зустрінутих українських жінок, яких зненацька застрелив «Жбік». «Мур» різко розкритикував цей жахливий вибрик»⁴.

Значно успішнішим був того дня удар поручника Казімежа Філіповича «Корда» на Перикірку. Село було здобуте, а українські підрозділи змушені до втечі. На початку березня підрозділ підпоручника Єжи Красовського «Леха» здобув перемогу під час розвідувальної операції під Гайками. Вдало також закінчилися бої вояків «Громади» за Коритницю 12 березня (там начебто були вбиті 33 українців) і 18 березня за Запілля. Упродовж двох місяців, від 11 січня до 18 березня 1944 року вояки 27-ї ВПД АК провели шістнадцять великих боїв із українцями. Операції проти УПА слід визнати успішними. Завдяки їм було розширено оперативний простір дивізії, забезпечено польські сили від раптового нападу українців. А ще солдатам не бракувало порівняно доброго харчування, бо в покинутих українських селах інтенданти знаходили багато їжі. Саме такою побачив Волинь лікар дивізії Гжегож Федоровський:

По [...] полях блукають цілі стада худоби. Паші мають доволі. Бо це і сіно в копицях, і всі стодоли стоять настіж. [...] В столах хазяйнують хмаровиння курей, розкормлених на волинській пшениці. [...] А посеред вулиці, голосно рохкаючи, щокроку трапляється сполохана льоха, ведучи за собою часто вже добряче вгодованих поросят⁵.

У наступні дні головним супротивником дивізії стали німецькі підрозділи. На початку березня 1944 року воякам АК вдалося встановити контакт з підрозділами Червоної Армії. 17 березня майор Ян Шатовський «Коваль» зустрівся з генералом Сергеевим, командиром радянських військ, які наступали на Ковель. Під час зустрічі, що відбулася в дружній атмосфері, Шатовський розповів радянському командирові про становище польської дивізії та висловив готовність співпрацювати в боях із німцями, що було радо сприйнято. Встановлення контактів із радянськими військами вплинуло на ставлення вояків дивізії до українського населення. Читаємо:

Після прибуття на Волинь регулярних советських військ практично припинилися будь-які реквізиції – «бамбьошки» та акції помсти. Здавалося, що присутність советських військ вплинула на ці зміни. Мабуть, так само, як совети, ми теж демонстрували, що українці є нашими повноправними громадянами. Ми не могли створювати прецедентів для втручання советів, які б мусили захищати наших громадян. Тепер знайшлися гроші, щоб купувати харчі для війська від українців, чи тих же советів.

20 березня в межах узгодженої з Червоною Армією операції підрозділи АК опанували Турійськ. Інформація про зайняття цього невеликого селища була переказана по радіо до Лондона і негайно з'явилася в офіційних повідомленнях союзників. Це викликало лють радянського керівництва. Відразу ж після появи цієї інформації Перший секретар ЦК Компартії України Микита Хрущов став наполягати офіційно її спростувати (що й було вчинено), доводячи, наче єдиними польськими військами, які воюють проти німців, є лише групи, цілковито підпорядковані радянським військам.

Не дивно, що за цих обставин наступна зустріч із радянським керівництвом 26 березня почалася з виразного конфлікту. Коли підполковник Ківерський «Олива», вітаючись із генералом Сергеевим, згадав, що вони зустрічаються на польській землі, радянський командир негайно заявив: «Тут українська земля, а Польща починається допіру за Бугом»⁷. Під час зустрічі аківців переконували підпорядкувати дивізію структурам Війська Польського в СРСР, на що Ківерський відповів відмовою. Проте поляки в оперативному сенсі підпорядкувалися Червоній Армії та разом із нею взяли в найближчі дні участь у битві за Ковель.

Хоча місто було оточене, німці завдали низку ударів, покликаних його розблокувати. Частина атак припала на позиції 27-ї ВПД АК в мосурських лісах. Аківці через брак важкого озброєння ледве трималися, а тим часом німцям не тільки вдалося відновити зв'язок із ковельським гарнізоном, а й створити для польських підрозділів загрозу оточення. В ніч із 12 на 13 квітня підполковник Ківерський на зустрічі з генералом Громовим попросив дозволу відвести дивізію за лінію річки Турія, але отримав категоричну відмову. Громов доручив йому, незважаючи на втрати, боронити позиції в мосурських лісах. Слухняне виконання цього наказу означало би знищення всієї дивізії, і не виключено, що радянські спецслужби саме цього й прагли.

18 квітня німці замкнули кільце оточення, до того ж у бою загинув командир дивізії. За наказом майора Тадеуша Штумберг-Рихтера «Жеготи», котрий заступив «Оливу», в ніч із 20 на 21 квітня аківці прорвалися на Полісся. Там, постійно ведучи бої з німцями, вони були повторно оточені в середині травня у шацьких лісах. У зв'язку з важким становищем дивізії «Жегота» вирішив прориватися за радянську лінію фронту. Під час маршу на вихідні для атаки позиції був отриманий наказ Головного Командування АК про те, щоб прориватися на Люблінщину. Більшість підрозділів повернули на захід, проте група капітана Казімежа Жаняка «Гарди» не отримала нового наказу, і його загін у складі шестисот вояків пробився за ріку Прип'ять, втративши під пекельним вогнем 120 осіб.

Решта дивізії, маневруючи між німецькими підрозділами, дісталася до Західного Бугу і 9 червня переправилася на Люблінщину. 20–21 липня 1944 року солдати дивізії знову взяли участь у операції «Буря», визволяючи Коцьк і Любартів. Незабаром після приходу радянських військ дивізія була роззброєна, а відтак перестала існувати.

Солдати 27 Волинської ПД АК безумовно хотіли включення Волині до складу післявоєнної Польщі. Однак, основна мета усієї операції «Буря» полягала в тому, щоб показати світові прагнення польського суспільства жити у вільній державі, незалежній і від Німеччини, і від СРСР. Отже, це була операція, у військовому сенсі скерована проти Німеччини, але в політичному сенсі – супроти СРСР. Таким чином, реалізуючи план «Бурі», чи то на Волині, чи у Варшаві, повстанці АК воювали передусім за вільну, незалежну Польщу, а в другу чергу – за таку, чи інакшу лінію кордону.

Капітан Міхал Фіялка «Сокіл», учасник польської кампанії 1939 і французької 1940 року, офіцер особливого диверсійно-десантного підрозділу АК, скинутий на парашуті 1 вересня 1942 року над Польщею, в 1944 році командував одним із батальйонів Волинської дивізії. Через багато років поспіль він писав:

я бачив багато різних армій і націй, із якими воював пліч-о-пліч. Проте ніде й ніколи я не зустрічав таких хоробрих, жертвних і здатних усе віддати на службі Батьківщині солдатів, як вояки 27-ї Волинської піхотної дивізії⁸.

«В Східній Малопольщі ми маємо війну»

Ще до початку антипольської чистки на Волині в цивільних структурах польського підпілля міркували, яку політику відроджена Польська Республіка має провадити стосовно української меншості. Серед конспіративних політичних угруповань щодо цього питання окреслилися три напрямки політичного мислення. Перший, репрезентований такими націоналістичними середовищами, як Національна партія та «Шанець», узагалі заперечував існування «українського питання», твердо наполягаючи на національній асиміляції. В цьому колі лунали ідеї про те, щоб після війни переселити частину українців углиб країни та розселити у значному розсіянні (по дві-три сім'ї в суто польських селах), завдяки чому вони легко би полонізувалися. «Непокірних» українців мали намір вигнати за Збруч – до СРСР. Автори внутрішнього звіту Бюро інформації та пропаганди АК оцінювали:

НП не лише повністю підтримує свою довоєнну вбивчу політику в цьому питанні, а й помітно її радикалізує. Адже НП домагається, щоб на терені південно-східних воєводств було застосовано практику масового переміщення населення з метою усунення з території даної держави чужих або ворожих їй елементів¹.

Слід відзначити, що НП опрацювала свою національну концепцію ще до початку антипольських етнічних чисток на Волині.

Інакше бачення майбутньої національної політики пропонували такі угруповання, як Народна партія, Трудова партія та Свобода – Рівність – Незалежність (себто Польська Соціалістична Партія) тощо. Прихильники цих угруповань підтримували надання українській меншості повних громадянських прав у відповідності з принципом «рівні обов'язки – рівні права» та заперечували проти планів масових депортацій. На думку соціалістів – як читаємо в тексті 1942 року – «переселення кількох мільйонів українців за Збруч, чи майже 2 млн. за Сян [...] було б [...] варварством, яке цілковито розсварило би поляків і українців»².

Врешті, третій керунок – «національної автономії», як його окреслили автори звіту – підтримували Демократична партія та Польські соціалісти. Ці угруповання виступали за надання українській меншині територіальної автономії, причому ДП представила докладний проект «утворення окремого польського та українського кантону»³.

Розбіжності в середовищі польського підпілля стали особливо помітними після прийняття 31 березня 1943 року Урядом Республіки Польща в Лондоні тез у справі української політики. Уряд вирішив не лише гарантувати українському населенню «повну, юридичну та фактичну рівноправність», а й поширити на землі, населені українцями, «широко розбудоване місцеве самоврядуванням, включно з воеводським управлінням». У наступних пунктах українцям обіцяли, зокрема, створення національного університету у Львові (чого ті домагалися упродовж усього міжвоєнного двадцятиліття), гарантування усіх свобод Греко-католицькій і Православній Церквам, проведення справедливої земельної реформи, включення до Національної ради трьох представників українського населення та прийняття певної кількості українців на роботу в державний апарат. У відповідь від українців очікували зміни позиції у пресі на більш примирливу щодо Польщі, створення спільного фронту проти Німеччини та оприлюднення заяви, яка б відкидала радянські претензії.

Урядова ухвала була передана до Польщі по радіо і викликала палкі дискусії в середовищі польського підпілля, які навіть призвели до змін у командуванні Львівської АК. Вкрай критично до цього документа поставилися, що зовсім не дивує, прихильники ендеків, котрі відкидали будь-які поступки на користь українців. Урешті-решт, опонентам урядових тез вдалося заблокувати їх публікацію в країні, в чому важливу роль відіграв арешт прихильників відкритої національної політики: Командувача АК генерала Стефана Ровецького «Грота» 30 червня 1943 року і дещо раніше, 19 лютого 1943 року, Представника Уряду в Краї Яна Пекалкевича.

30 липня 1943 року Крайове Політичне Представництво (ця структура громадила представників основних політичних сил Підпільної Польщі), замість опублікувати позицію уряду, оприлюднило свою власну *Відозву до Української Нації*. Вона містила, зокрема, наступні твердження:

Польща [...] разом із Союзниками братиме участь у відбудові нового кращого світу. Українське суспільство [...] значною мірою пішло іншим шляхом, ніж поляки: шляхом співпраці з окупантом. [...] Акти подальшої співпраці з німцями, акти жорстокості й насильства, вчинені останнім часом українцями щодо польського населення на східних землях Республіки за намовою окупантів, а часто і з власної ініціативи, продовжують поглиблювати прірву між Польською та Українською Націями [...]. На дзигарі історії наближається велика історична година – година остаточної перемоги справедливості. Хто не зможе її відчутти, той сам собі винесе вирок. [...] Ми розуміємо та цінуємо прагнення Української Нації до створення Незалежної України. Проте заявляємо, що не відмовимося від східних земель Республіки, в південній частині яких упродовж століть поруч із українцями мешкають поляки, на яких Польська Нація протягом століть зробила величезний цивілізаційний і економічний внесок. [...] Отож ми гарантуємо на тих землях повний і вільний розвиток українського населення на засадах свободи та рівності прав і громадянських обов'язків⁴.

12 вересня 1943 року плакати з відозвою КНР були розвішані у Львові. 1200 примірників відозви розіслали найважливішим представникам української інтелігенції.

Мабуть, найвлучніше оцінила цю відозву ДП у спеціальному виданні за 30 серпня. В короткому й лаконічному тексті були вказані всі її слабкості та слушно зауважено, що «відозва не гарантує українцям у кордонах Республіки жодних конкретних прав. Усе зводиться до загальних фраз, які в нинішній ситуації, безумовно, будуть розглядатися як порожні банальності, що тим більше розминатимуться з метою, оскільки деякі звороти [...] будуть оцінені як провокаційні супроти національної гідності українців»⁵.

Публікація ухвали польського уряду не змінила би перебігу подій. Вона була запізнілою і не могла задовольнити українських середовищ. Проте це упущення слід визнати серйозною помилкою. Оприлюднення позиції польського керівництва мало би тоді важливе значення, адже продемонструвало би добру волю Польщі та готовність вирішити накопичені польсько-українські протиріччя демократичним шляхом. А тим часом уся ця справа стала радше виявом антиукраїнських упереджень і неприязні.

Не можна, однак, не відзначити, що на позицію польських політиків вплинули антиукраїнські настрої польського суспільства. В одному зі звітів польського підпілля вони охарактеризовані так: «Немає жодної дискусії на тему політичного лібералізму в ставленні до українців [...]. Той, хто захоче зайняти іншу позицію, програє в тутешньому суспільстві, навіть якщо би був найпопулярнішою особою»⁶.

Звістки про вбивства поляків на Волині спонукали командування АК в Східній Галичині до негайних дій. 17 травня 1943 року був виданий Наказ №269, яким були визначені засади створення самооборони. Польське підпілля в Галичині було значно сильнішим, ніж на Волині, отож, вирішило продемонструвати українцям рішучу позицію. В радіограмі, відправленій до Лондона, пропонувалося:

Ми розуміємо той ваш примирливий тон щодо українців, а проте їм слід погрожувати. Існує побоювання, що вбивства перейдуть із Волині до Малопольщі. [...] Українське питання витісняє там на другий план німецьке. Ненависть до українців страшна⁷.

Почалася також операція з ліквідації українців, звинувачених у сприянні націоналістам, – зокрема, у квітні в Старуні та Маняві у Станіславському воєводстві. За звітами Українського Центрального Комітету (далі – УЦК) до кінця 1943 року в результаті подібних заходів загинули 103 українці, а до середини 1944 року число убитих зросло до 521. Водночас тільки до середини листопада 1943 року були вбиті 300 поляків.

12 вересня 1943 року підрозділ АК, який прибув із Варшави, застрелив – либонь, помилково – українського професора Андрія Ластовецького. Його смерть викликала величезний резонанс у всьому місті. Незабаром ОУН помстилася, вбивши польського професора Болеслава Ялового. З'явилася реальна небезпека, що почнеться взаємна бійня. Це спонукало польське підпілля запропонувати ОУН-Б укласти неформальну угоду, щоб спіраль терору не зачіпала людей із львівського культурного та наукового середовища. Обидві сторони погодилися на це.

У той час тривали не лише ці польсько-українські переговори. Перші контакти між ОУН-Б і представниками польського підпілля відбулися вже в 1941-1942 роках. Проте вони закінчилися тим, що німці заарештували польських делегатів (можливо, внаслідок доносу конкуруючої з бандерівцями фракції ОУН-М). У 1943 році знову почалися

переговори між представниками польського та українського підпілля. З польського боку їх вели представники II відділу Штабу Округу (розвідка) та Представництва Уряду, в тому числі Генрик Погоський «Валерій» та Збігнев Заленський «Ян Гнатовський». З українського боку виступали представники реферату закордонних справ ЦП ОУН, означеного криптонімом «Р-33», у тому числі Михайло Степаняк і Євген Врецьона. Починаючи переговори, поляки усвідомлювали двозначність власної ситуації. Адже, з одного боку, вони мусили вести переговори тільки з українцями, лояльними до Польської держави, але з іншого – власне ОУН втішалася підтримкою значної частини українського суспільства.

Від самого початку обидві сторони зіткнулися з практично нерозв'язною проблемою кордонів. Польське підпілля наполягало на непорушності східних кордонів Польщі, натомість українське прагнуло незалежної України, до складу якої увійшли би Волинь і Східна Галичина. Обидві сторони запевняли одна одну, що в разі підтримки своїх претензій на спірні землі забезпечать цілковиту повагу до громадянських прав меншин, які там живуть. Поляки у представлених ними пропозиціях намагалися добитися оголошення публічної заяви про те, що українці, які мешкали в II Польській Республіці, хочуть залишитися польськими громадянами. Передбачалося, що українська сторона, якщо створення незалежної держави виявиться неможливим, оприлюднить таку відозву, побоюючись приєднання до СРСР. Згідно з планом-мінімум, поляки сподівалися на затримку вибуху «українського бунту» в Східній Галичині. Тому під час переговорів пропонувалося, що якби з'явилася можливість для створення української держави, кордони між нею та Польщею мирним шляхом узгодили би уряди обох майбутніх держав.

У свою чергу, українська делегація хотіла передусім увійти в контакт спершу з польським еміграційним урядом, а відтак, за його посередництвом, із західними союзниками. Пізніше на допиті в НКВС представник Центрального Проводу ОУН Олександр Луцький свідчив: «Це була головна мета переговорів з поляками, ретельно від них маскована»⁸. Крім того, члени ОУН хотіли добитися офіційної відмови польського уряду від спірних земель, визнання ОУН «єдиним законним представником на її [Самостійної України. – Г.М.] управління», а також початку широкомасштабної військової співпраці, скерованої проти радянських військ. Слід припускати, що реально досяжним вони вважали тільки налагодження контактів із союзниками.

Переговори (загалом відбулося кільканадцять зустрічей) між польським і українським підпіллям не дали – бо й не могли дати – жодних результатів. Як влучно зазначив Ришард Тожецький: «Сторони не могли запропонувати одна одній нічого, на що можна було би пристати, і що могло би істотно змінити тогочасну або майбутню ситуацію»⁹. Ані поляки, ані українці не були тоді готові до будь-яких територіальних поступок. Окрім того, не без підстав, адже вони підозрювали одні одних у подвійній грі. Мабуть, єдиним відчутним результатом цих контактів стало обмеження негативних наслідків убивства Кедивом (диверсійним підрозділом АК) у Львові професора Ластовецького.

Переговори жодним чином не вплинули на реалізацію бандерівських планів. Масова антипольська акція УПА у Східній Галичині почалася напровесні 1944 року, хутко охоплюючи всі повіти регіону. Командування АК інформувало, що внаслідок українських атак гине уся людність. Воно також без ілюзій оцінювало, що підрозділи УПА «прагнуть таким чином до винищення польського елемента з цих теренів»¹⁰.

Як повідомляв командувач АК генерал Коморовський «Бір»:

Щоб протистояти нищівній українській акції, командування Округу наказало негайно створити на усьому терені самооборони та пацифікувати у відповідь. [...] Польську людність із невеликих населених пунктів слід згрупувати в більших скупченнях, які становитимуть бази оборони. У разі посилення убивств наказано вдатися до помсти в рамках акції пацифікації українських поселень¹¹.

Організовані акції помсти часто поціляли в людей, непричетних до нападів. Наприклад, 8 березня 1944 року після нападу на село Блищоводи були застрелені кільканадцять українців, які поверталися з базару в Жовкві. Того ж місяця вояки львівського Кедиву застрелили в Сороках поблизу Старого Села сімнадцять осіб і місцевого греко-католицького священика разом із його сім'єю, в розташованій неподалік лісничівці убили шість осіб, а в Гнилій – дев'ять. Згодом у Лопушній були замордовані сорок вісім українських фірманів із Поршної та Підтемного, котрі їхали за деревиною. Українцям неодноразово підкидали листівки з вимогою виїзду, зразком для яких служили поширювані відозви УПА. В одній з польських листівок читаємо:

Українці! Вбивства і напади Ваших банд [...] чинять неможливим наше співжиття [...]. Наказую, отожд, українському населенню упродовж 48 годин покинути поселення, де мешкають поляки. Недотримання наказу каратиметься смертю¹².

І ще одна цитата, яка добре, гадаю, показує тогочасну трагічну дійсність: «13.VI в Антонівці був застрелений поляк. Полякам вдалося спіймати одного українця, котрого зарубали»¹³.

В самому Львові у відповідь на вбивства молодих поляків, які чинила українська поліція, була розпочата операція «Вечірня» («Nieszpogry»). 9 та 12 березня 1944 року патрулі АК вийшли на вулиці міста, маючи завдання убити кожного зустрічного поліцейського. В результаті вдалої операції були застрелені одинадцять поліцаїв, ще двоє були поранені. Поляки втратили двох чоловік, але досягли мети – вбивства у Львові припинилися.

Проте дії польського підпілля були нездатні забезпечити безпеку польського населення. Українські акції так само, як на Волині, призвели до хвилі втеч у міста, й далі, на Захід. Евакуацію організували німці за підтримки Головної Опікунської Ради, яка надавала допомогу біженцям. Польське підпілля з неабияким занепокоєнням спостерігало за втечею земляків, вбачаючи в ній передусім загрозу для утримання цих територій у складі Польщі. «Повіти, – читаємо в Звіті зі східних земель, – які найбільше постраждали від української різанини, вже або остаточно спорожніли від польського населення, або рештки тих, хто залишилися, думають про якнайшвидший від'їзд»¹⁴. Креси тоді покинули, мабуть, близько трьохсот тисяч осіб.

Перед польським підпіллям у Галичині постала величезна дилема: з ким боротися – з німцями, чи з українцями? Готуватися до збройного повстання, чи організувати самооборону? Командування АК було сповнене рішучості здійснити операцію «Буря», навіть якщо це фактично послабить можливості самооборони польських сіл перед УПА. Панувала певність, що згода на ведення необмеженої війни проти українців послабить польські шанси залишити Креси у складі Польщі. Істотні аргументи на користь такого рішення представив полковник Ян Жепецький. Під час однієї з дискусій він заявив, що «надання потрібної Кресам зброї, якої бракує навіть у центрі, розбурхало би вогонь бороть-

би до неймовірних розмірів, а світова громадська думка отримали би аргумент, що боротьба за кордони вересня 1939 року була політичною помилкою»¹⁵. З цієї причини було вирішено, що окрім обмежених операцій самооборони, не слід вести занадто інтенсивних дій проти УПА, позаяк СРСР може скористатися цим із політичною метою, звинувачуючи поляків, що ті уникали боротьби проти німців.

Тому більшість сил Львівської АК поляки намагалися зберегти для боротьби проти Гітлера, що мала розпочатися в момент наближення Червоної Армії. Для підтримки баз самооборони, наприклад, у Ганачеві, в терен посилали тільки окремі оперативні групи. Керівництво ризикувало життям поляків, вважаючи, що з точки зору інтересів Польської держави це може бути корисним. При цьому, воно усвідомлювало, що втілення операції «Буря» посилить німецькі репресії. Адже німці одразу після створення 27 Волинської дивізії АК взялися за роззброєння польських баз самооборони в Галичині, вбачаючи в них потенційну загрозу. Ймовірно, саме цим можна пояснити паціфікацію згаданого Ганачева або «пошищення» УПА поляків, які сховалися в монастирі в Підкамені. Певною втіхою для польського командування в цій ситуації могло стати хіба усвідомлення того, що відправка в терен львівських підрозділів АК поставила би під загрозу життя самих львів'ян. Однак, не можна було виключати спроб захоплення міста українцями, особливо, якби УПА здобула підтримку дивізії СС «Галичина».

Дії АК дуже критично оцінювали польські націоналісти. В одному з їхніх документів читаємо:

АК не виконала покладених на неї сподівань. Вона не охопила польську людність рамками більш ефективної самооборони. Не дозволяла в початковій фазі вдаватися до помсти [...], не чинила істотного доозброєння польського населення, внаслідок чого в багатьох випадках банди УПА [...] не зустріли жодного опору з боку атакованих поляків. [...] Військова невідповідність терену призвела до того, що накази залишатися на місці стали нереальними¹⁶.

Натомість у іншому документі написано:

В Східній Малопольщі ми маємо війну. Війну безжалісну, жорстоку та неминучу для нас. Ми маємо її незалежно від того, чи хоче

її політична Варшава, яка плекала українську ідеологію Волині [...]. Сьогодні нещодавні її улюбленці йдуть на нас із ножами в зубах, і кинуться, не церемонячись, на своїх покровителів і захисників [...]. Бо війну цю ми маємо незалежно від того, чи ми взагалі хочемо битися, чи до цієї війни готові, незалежно від того, чи ми взагалі здатні боронитися, а чи на нас чекають якісь нові Жовті Води. [...] Саме час твердо назавше затямити, що [...] НІЧОГО не вплине вже на зміну настроїв у українському суспільстві стосовно нас і Польщі. Вони хочуть нас холоднокровно вирізати! Це мусить стати наріжним каменем нашого погляду на дійсність і підставою кожної нашої дії, як політичної, так і військової, в майбутньому¹⁷.

Ендеки були переконані, що належить зосередитися на боротьбі з українцями тут і тепер. На їхню думку, слід було відмовитися від операції «Буря» та кинути всі можливі сили на захист поляків, не відмовляючись також і від допомоги німців. В умовах страхітливих злочинів, чинених українськими націоналістами, в польському суспільстві дедалі меншала підтримка концепцій, які намагалися випрацювати бодай якусь модель співіснування з українцями в майбутній державі. У статті *Волинь нас об'єднала*, опублікованій наприкінці 1943 року, читаємо:

Волинь зробила більше, ніж ціла бібліотека праць на польсько-українську тематику [...]. Українці не можуть мати в Польщі жодних політичних прав. Належні умови для економічного та культурного розвитку, але жодної участі в управлінні державою. [...] Навіть українська інтелігенція та священники не мають нічого спільного з цивілізованістю, а загал опанований найбільш неконтрольованими та дикими інстинктами, які пом'якшають хіба допіру після багатьох століть виховання у відповідній культурній атмосфері¹⁸.

Висловлюючись за помсту українській спільноті, її обґрунтовували просто: «Бо психіка укр[аїнців] є психікою людей мерзенних, підступних і боягузливих. Цим пояснюються їхні вичини проти беззахисних і слабших людей»¹⁹. В іншому дослідженні невідомий автор після опису різних злочинів українських націоналістів закінчив свій текст висновком: «Поштивий народець руський» гідний, щоб поставитися до нього так, як англійці поставилися в себе до... вовків»²⁰.

Тим часом Львівське Представництво Уряду оцінювало:

Наша східна політика має вибір: або відмовитися від земель східного прикордоння [...], або визнати їх [...] невід'ємною частиною Польської держави. Про перший варіант взагалі не може бути й мови, а декого з його прихильників вважають особами несповна розуму або зрадниками. Другий варіант є символом віри загалу польського суспільства та Уряду, який його представляє. Існує певна невизначеність у питанні, що в такому разі зробити з укр[аїнським] елементом, існування якого є фактом. Тут[ешне] суспільство сповідує нещадно й одностайно простий принцип: усунути укр[аїнську] проблему таким чином, як українці хочуть на свою користь усунути польську проблему, але без уживання укр[аїнських] методів. Є, однак, певна частина польського суспільства, яка сповідує принцип співіснування з українцями та визнання їх співгосподарями цих земель. То всі ті, хто з укр[аїнською] проблемою взагалі не мали справи [...]. Найкращим [...] курортом для них було би приїхати сюди, тут тривати й терпіти²¹.

Винятково радикальний характер мали *Програмні тези в русько-українській справі*, підготовані Юзефом Зелінським або Станіславом Новотинським. У них констатовано, що після війни слід прагнути до «виселення [...] тих усіх українців, які прямо або опосередковано скоїли злочин державної зради під час нинішньої війни. При цьому неминуче доведеться ужити принципу колективної відповідальності рівно ж і щодо тих частин українського суспільства, особливо активно ангажованих у антипольську акцію (наприклад, духовенства), молоді та цілих одиниць (сіл), які брали чинну участь в різанині польського населення. В рамках цієї акції слід було б передбачити цілковите виселення українського населення зі Львова та навколишньої території в радіусі не менше 30 км від міста»²². Також постулювалася примусова депортація частини українців до СРСР, а решти – до Центральної Польщі, де їх намірялися розселити в розсіянні. Крім того, пропонувалася поглиблена реформа уніатської Церкви таким чином, щоб вона втратила український характер (для цього, зокрема, слід було повторно укласти конкордат із Ватиканом, провести латинізацію ритуалів, запровадити celibат для греко-католицьких священників).

Інша ідея полягала в законодавчій забороні державного субсидування будь-якої української діяльності.

Всі ці плани репресивної політики (або, радше, мрія про помсту) не могли приховати дедалі зростаючого занепокоєння з приводу найближчого майбутнього. Поляки усе краще усвідомлювали той факт, що радикальні гасла ОУН-Б мають достоту фанатичну підтримку західноукраїнської молоді, яка в ім'я боротьби за незалежність часто була готова не тільки на найбільшу самопосвяту, а й на скоєння злочинів.

Хоча повна відповідальність за різанину поляків спочиває на бандерівському керівництві, варто також пам'ятати, що неприхильне ставлення польських націоналістичних середовищ до українців і України полегшило ОУН-Б – принаймні в Східній Галичині – завдання здобути підтримку власного суспільства для радикальних антипольських діянь. Важко не визнати слушності автора, котрий у травні 1944 року в часописі ДП «Nowe Drogi» написав: «Ми не стверджуємо, що автономія запобігла би різанині, але стверджуємо, що в політичній сфері нічого не було зроблено, щоб запобігти або зменшити її»²³. Так само слушною видається така думка, висловлена в 1942 році, запозичена з того ж видання: «Червенську Землю [тобто, Східну Галичину – Г.М.] можна врятувати тільки мирним шляхом в умовах цілковитої щирої співпраці [...], а якби дійшло до розлучення двох націй, то нехай це буде розлучення Норвегії зі Швецією»²⁴.

«Польські» накази ОУН-Б і УПА в Східній Галичині

Заклопотані суперечками про владу, чільні діячі ОУН-Б в Галичині з певним подивом поставилися до інформації, яка надходила з Волині. Допіру поява в їхньому регіоні з'єднань радянських партизанів під командуванням Сидора Ковпака змусила Романа Шухевича прийняти рішення про формування власних партизанських загонів. Проте вони називалися не УПА, а Українська Національна Самооборона (далі – УНС). Йшлося, зокрема, про те, щоб обдурити німців і принаймні затримати їхні можливі репресії. Командувачем УНС став Олександр Луцький «Андриєнко». Перш ніж створювані підрозділи встигли зміцніти, німці розбили партизанів Ковпака в Карпатах і змусили їх повернутися на Волинь, отож між українськими та радянськими партизанами сталися тільки кілька незначних сутичок.

21–25 серпня 1943 року в селі Золота Слобода на Тернопільщині з ініціативи Шухевича відбувся III Великий Збір ОУН. «Волинська» група прибула на нього з вірою в те, що обраний нею шлях (себто початок великої партизанської операції проти всіх гамузом) є слушним. Вважалося, що радянська армія вступить на західноукраїнські землі ослабленою та знекровленою, а її успіхи – це свідчення не могутності СРСР, а слабкості Вермахту. Що вдасться піднести повстання, яке завдяки рейдам партизанських підрозділів охопить також інші нації СРСР та призведе до знищення цієї країни. Проте серед делегатів з'явилися й речники з протилежною позицією: вони вважали СРСР могутньою державою і не бачили шансів на перемогу в поєдинку з ним наодинці. Вони пропонували, що в момент захоплення Західної України Червоною Армією слід заявити світові про волю українців до власної держави, піднявши коротке, кількадедне збройне повстання проти німців, а потім... емігрувати з країни.

Урешті-решт перемогла концепція, яка передбачала ведення партизанської війни після приходу радянського війська. Було вирішено розбудувати лісові загони та створити підземні сховища (схрони) продуктів харчування, одягу та зброї. Під час переходу фронту підрозділи УПА мали перекочувати, згруповані далеко від бойових дій, поки фронт

не зміститься на захід, а відтак почати рейди «на схід України і навіть за її межі, на Кавказ, а також до Білорусії»¹. В матеріалах Збору також міститься твердження, що українці не дозволять винищити себе, як євреї. То був вираз віри у неминуче знищення української нації, якщо вона й далі буде позбавлена власної держави.

Під час нарад було вирішено остаточно відмовитися від програми інтегрального націоналізму. Вплив на таку постановку питання, з одного боку, справила неприязнь мешканців Східної України до націоналістичної ідеї, а з іншого – міжнародна ситуація. Доволі поширеним було тоді очікування висадки союзників на Балканах. Було відомо, що прихильність західних союзників зможуть здобути лише ті середовища, які визнають засади демократії. В переглянутій програмі ОУН, отож, з'явилися запевнення, що в майбутній українській державі поважатимуть свободу слова, сумління та преси. Але то був тільки початок демократизації ОУН.

ІІ Збір зміцнив владу Шухевича, затвердивши зміни, які відбулися у структурі організації. Це означало також остаточно відмову від задуму підняти повстання проти німців. Адже Роман Шухевич головного ворога вбачав у СРСР і прагнув обмежити антинімецькі виступи українських партизанів. Усунутий з посади Леbedь очолив реферат ОУН-Б, відповідальний за зовнішню політику організації. В його компетенції опинилися переговори, які ОУН-Б незабаром розпочне з угорцями, німцями та поляками. Найделікатнішими були переговори з німцями, адже їх розкриття могло призвести до пропагандистської катастрофи. Тоді б завалився ретельно культивований образ УПА – формування, що воює з усіма окупантами. Тож їх вели в таємниці і нещадно придушували всі спроби місцевих угод, які намагалися укласти низові структури організації. Врешті, улітку 1944 року було досягнуто порозуміння з німцями, на підставі якого, в обмін за розвіддані про радянські війська, українцям передавали зброю та боеприпаси. Відтак восени німці звільнили ув'язнених бандерівців, у тому числі самого Степана Бандеру.

На Зборі трапився конфлікт між прихильниками «Клима Савура» та Миколи Леbedь. Під час дискусії про УПА Леbedь і Степаняк заявили, «що УПА скомпрометувала себе своїми бандитськими діями проти польського населення, як і ОУН скомпрометувала себе зв'язками з німцями»². Звинувачення Леbedь і Степаняка волинська делегація сприйняла, мабуть, із обуренням і запропонувала перенести волинський

досвід у Галичину. Більшість делегатів стали на бік Клячківського. Михайло Степаняк пізніше говорив на допиті: «На захист діяльності «Клима Савура» стосовно поляків виступали особливо різко «Горбенко», «Галина», «Іванів» і Шухевич. [...] Позаяк на захист «Клима Савура» виступило все бюро «Проводу», «Великий збір» виправдав дії «Клима Савура», хоча в офіційних рішеннях конгресу це не було відображено»³.

Документи III Збору ОУН містять жаскі слова: «Польська імперіялістична верхівка є вислужником чужих імперіялізмів та ворогом свободи народів. Вона намагається запрягти польські меншини на українських землях і польські народні маси [в центральній Польщі – Г.М.] до боротьби з українським народом та помагає німецькому й московському імперіялізмам винищувати український народ»⁴. Їх небезпечна схожість із аргументацією, уживаною для обґрунтування акції на Волині, не дозволяє вважати це випадковістю. Збір або прийняв рішення щодо проведення антипольської акції в Галичині, або, що більш імовірно, дав Шухевичу в цьому питанні свободу дій.

Хоча ОУН-Б головним ворогом вважала СРСР, а отже, визнала найважливішою підготовку до діяльності в умовах радянської окупації, проте ворога номер два вбачала у поляках. Офіційна пропаганда ОУН-Б, щоправда, переконувала, наче українські партизани провадять так звану боротьбу на два фронти проти німців і комуністів, але українці розуміли, що дні німецької окупації полічені, і їх набагато більше турбувала перспектива відновлення в Східній Галичині ситуації перед 1 вересня 1939 року. Варіанту, що повториться 1918 рік, і їм доведеться помірятися силами з поляками, бандерівці аж ніяк не могли виключати. Навіть якщо вони припускали, що знову приєднають Волинь і Східну Галичину до СРСР, то не могли мати щодо цього певності. Вони знали не тільки про офіційні відозви польського підпілля, які підкреслювали приналежність Кресів до Польщі, а й, либонь, про таємні плани загального повстання (влітку 1943 року після провалу в АК вони потрапили до рук німців і найпевніше стали пізніше відомі й українцям). Бандерівці чудово знали, що поляки готуються до виступу в момент переміщення фронту. Тому вони вирішили нещадно вдарити завчасу в найслабше у поляків місце – цивільне населення.

У жовтні 1943 року Провід ОУН-Б видав з приводу польсько-української ситуації суперечливе повідомлення (комунікат). З одного боку, напади на польське населення в ньому виправдовувалися допо-

могою, яку воно начебто надавало німцям і радянській партизанам «в нищенні українців» (а отже, між рядків визнавалося, що антипольські акції тривають), а з іншого – категорично заявлено: «Ні український нарід, ні Організація нічого спільного з тими масовими убивствами не мають»⁵. Водночас засуджено всі випадки масових убивств, «звідки вони не походили б»⁶. Цікаво, що оприлюднення цього комунікату розгнівало Романа Шухевича. В зізнаннях Степаняка читаємо: «Шухевич – «Тур» дуже різко засудив результати моєї роботи [...] Він висловився про те, що згода ОУН зробити заяву про осуд терористичних актів проти поляків і про припинення такої діяльності, є шкідництвом супроти «українських національних інтересів»⁷.

Натомість Олександр Луцький після арешту його радянською владою розповів на допиті про накази ОУН, які стосувалися поляків і були віддані на межі 1943–1944 років, таке: «Щодо поляків була пряма вказівка про фізичне знищення всіх учасників «армії крайової». Ми довідалися, що поляки в Карпатських горах почали створювати бази для діяльності «армії крайової» на території Західної України, задля цього з Варшави туди перекинули низку військових фахівців. Загони УНС, виявивши місця концентрації баз «армії крайової», ліквідували їх, захопивши при цьому все листування, списки учасників «армії крайової» та її прихильників. Пізніше всі вони були знищені УНС»⁸. Ці слова слід розглядати зонайбільше як дуже загальний опис образу тогочасної ситуації. Луцький, даючи свідчення на допиті, з очевидних причин не був зацікавлений у повідомленні деталей. Тож він не згадав, що було прийнято рішення просто фізично ліквідувати всіх поляків, запідозрених у зв'язках із підпіллям, і в першу чергу окремих представників місцевої інтелігенції, в тому числі римо-католицьких священиків, а базами АК, які належало доценту знищити, було визнано суто польські села, в яких, звісно ж, діяли конспіратори.

В жовтні 1943 року Роман Шухевич вирушив на Волинь із інспекцією. Побачені ним повстанські республіки, в яких діяли цивільні адміністрації та школи, а навіть виготовляли сірники з українськими етикетками, розвіяли останні сумніви командувача щодо слухності ініціатив «Клима Савура». Відтоді він став, за словами Мирослава Прокопа, «оборонцем волинської тактики»⁹. На зустрічі керівництва ОУН-Б у грудні 1943 року Шухевич «висловив позитивну оцінку діяльності ОУН-УПА на Волині й визнав, що робота на Волині організована та ведеться наба-

гато краще, ніж у Галичині. Шухевич заявив, що створена Волинським Крайовим «Проводом» УПА цілком виправдала себе і її діяльність стала відома не лише на Волині, а й на східних землях України, тому запропонував, на базі УНС, створити УПА на території Галичини. Шухевич також висловив позитивну оцінку «Климові Савуру», заявивши, що той серед учасників УПА втішається значним авторитетом»¹⁰.

У результаті було прийняте рішення про перетворення галицької УНС на УПА. Загал партизанських сил було підпорядковано єдиній структурі командування. Шухевич мабуть уже під час інспекції перебрав повний контроль над партизанськими загонами, ставши головнокомандувачем УПА. «Климові Савуру» доручили й далі командувати УПА на Волині (що формально було зниженням його статусу, позаяк досі він теоретично керував усіма підрозділами цього формування), натомість партизанський рух у Східній Галичині очолив Василь Сидор «Шелест», який змінив на цій посаді Луцького. Переймаючи командування УПА, Шухевич узяв собі псевдонім «Тарас Чупринка», на згадку про українського поета Григорія Чупринку, котрий загинув під час партизанської війни з більшовиками в двадцятих роках.

У грудні 1943 року ОУН-Б в черговій відозві висловила своє ставлення до польської декларації від 30 липня. Бандерівці, як неважко здогадатися, гостро її розкритикували, вважаючи за можливе для українців погодитися лише з однією фразою з тексту: «Ми розуміємо та цінуємо прагнення Української Нації до створення Незалежної України».

Можливо, саме тоді, в грудні 1943 року, було прийняте рішення про початок антипольської акції в Східній Галичині. Цікаво, що восени того року можна зауважити тиск знизу стосовно її проведення. У той час там траплялися переважно окремі ліквідації. Схоже, що це викликало невдоволення в підлеглих, яким кортіло розпочати широкомасштабну операцію, до чого їх також спонукала діяльність польського підпілля. В одному зі звітів читаємо: «Антипольську акцію було б доцільно загострили. Впродовж останніх двох тижнів є все більше жертв польських денунціацій, в т.ч. зазнав провалу окружний референт СБ в Станіславському «Гармаш»»¹¹.

Складається враження, що метою принаймні деяких із перших масових убивств було вивчення, як на антипольські акції зреагує український простолюд. Після вкрай жорстокого вбивства 10 листопада 1943 року чотирнадцяти поляків у Горішньому Болозові (Добромільський

повіт) бандерівці уважно спостерігали, як місцеві українці коментуватимуть цей випадок. Було зауважено, що багато людей критично поставилися до того, як загинули поляки, а ще спершу дехто не вірив, що вчинений у подібний спосіб напад могли влаштувати українці. Як ми побачимо пізніше, діяння бандерівців аж ніяк не спіткали цілковитої підтримки греко-католицької громадськості. Можливо, що власне під впливом громадської думки під час антипольської акції в Східній Галичині було вирішено вбивати тільки чоловіків, та й то після попередження листівками із закликом покинути Східну Галичину.

В січні 1944 року підрозділи УНС в Східній Галичині почали переформовуватися в УПА. До лісу пішли значні групи молоді. В лютому на передпіллі Східної Галичини з'явилися наступаючі підрозділи Червоної Армії. Майже водночас із польськими підрозділами, які узялися до втілення операції «Буря», українські партизани розпочали в Східній Галичині масову антипольську акцію. Від тієї миті виразно зростає кількість нападів на польські села, але то була лише прелюдія до генеральної операції деполонізації. На межі лютого й березня УПА атакувала тільки окремі села, скажімо ті, де були самооборони, а отже тому вони могли становити загрозу для українських партизанів. Можливо, таким чином вони хотіли уникнути волинського сценарію, – там у низці населених пунктів після початку різанини постали бази самооборони. Тому було вирішено в першу чергу атакувати ті польські поселення, які б могли зіграти роль галицького Пребражого.

Не пізніше, як у березні, Головне командування УПА віддало наказ, щоб на початку квітня розпочати в усій Східній Галичині масові операції вигнання поляків. Члени ОУН-Б, котрі служили в українській поліції, мали спровокувати якомога масовіше дезертирство її службовців до загонів українських партизанів, а з поліцаїв планувалося утворювати нові підрозділи УПА. В травні 1944 року наказ із інструкцією-описом вигнання повторно розіслали командирам УПА. Цей документ зберігся в одному з київських архівів. У ньому читаємо:

З огляду на офіційне становище польського уряду у справі співробітництва із советами, з наших земель поляків слід усувати. Прошу це розуміти так: наказати польському населенню переселитися на чисто польські землі. Якщо воно цього не зробить, тоді вислати боївки, які будуть ліквідувати мужчин, а хати і майно палити

(розбирати). При цьому ще раз звертаю увагу на те, щоб поляків закликати залишити землю і щойно опісля ліквідувати їх, а не навпаки (прошу на це звернути особливу увагу)¹².

Навіть із тексту наказу видно, що низові структури організації часто його не дотримувалися, вбиваючи всіх зустрічних поляків. Грецько-католицький священник отець Павло Олійник висловив це так: «військовим відділам партизан було приказано залякуванням гнати з українських земель ляхів. А якщо партизанські погрози не мали впливу на польське сільське населення, тоді партизани вночі, або вдень насакаували, на польські хати в селах і вбивали від найменшого до найбільшого»¹³.

Масованого українського удару було завдано в перші дні квітня 1944 року, а особливої інтенсивності атаки набули у Страсний тиждень. Так само, як на Волині, Великдень 1943 року можна вважати початком масової антипольської акції, так і в Галичині – вона розпочалася на Великдень 1944 року. Подібно, як і на Волині, акції передувало дезертирство поліції, зокрема, в Яворівському повіті. В подальші місяці напади на польські села не припинилися. Під час тих нападів часто вбивали всіх мешканців поселення, незважаючи на вік і стать. Це діялося всупереч черговим наказам командування УПА, яке розпоряджалося уникати вбивства жінок і дітей. Інша річ, що ми не знаємо випадку бодай догани з цього приводу, винесеної комусь із партизанів УПА.

10 липня 1944 року командувач УПА в Східній Галичині Василь Сидор «Шелест» віддав наказ:

Наказую постійно по поляках вдаряти до остаточного винищення з цих земель. Черговість протипольських акцій: а) нищення бойової сили ворога, б) активісти і секоти, в) відплатні акції. Форми: а) з'єднана акція відділів на польські скупщища, б) непокоюча акція підвідділів, стеж і т.д. Як і передше не вільно ліквідувати жінок і дітей. В деяких випадках визвати поляків терміново покинути українські землі¹⁴.

Термін «відплатні акції» означав напади на замешкані поляками поселення. Варто відзначити, що «Шелест» у своєму наказі розпорядився попереджувати атаки листівками тільки в деяких випадках.

Територія операцій УПА поволі пересувалася із заходу на схід. До кінця червня 1944 року вони охопили всі повіти Східної Галичини. Українські ініціативи не були хаотичними: партизани прагнули зайняти найкращі стартові позиції на випадок можливої війни з поляками. УПА прагнула створити міцні бази в Карпатах і на Тернопільщині, оточити Львів із навколишніми селами та перерізати коридори між Львовом і Люблінном.

Польське питання стало предметом дискусії під час Великого Збору Української Головної Визвольної Ради, який відбувся в липні 1944 року. Цей орган був задуманий як надпартійна політична платформа для УПА. Хоча в дискусії лунали голоси (наприклад, Зенона Пеленського), що «як політичний елемент – поляки не є загрозою», втім переважала думка, яку Лев Шанковський жорстко висловив так: «Єдина розмова з ними – це розмова гвинтівками й гарматами».

Підводячи підсумки обговорення, Шухевич ствердив:

Ми з поляками провадимо війну на північно-західних українських землях. Коли українська поліція на початку 1943 року пішла в підпілля, німці спрямували [туди] польську поліцію з СС. Польська поліція (Шупо) з СС проводила операцію, застосовувала жорсткі та нелюдські методи. Польський елемент, розпорошений на Волині, цілковито паралізував пересування УПА. Відповідь на це дали самі мешканці Волині – провели заходи по мешканцях. Поляки почали чинити опір. Тоді почалася ліквідація польського населення на Волині [виділення мое – Г.М.], яка закінчилася влітку 1943 року. Залишилися тільки острови під німецькою охороною, а потім розгорнулася УПА. [...] 3 квітня 1944 року [...] командування УПА віддало наказ виселити поляків, якщо самі не переселяться. Удари тривають. [...] Жінки потрапляли тільки випадково [...]. На Холмщині в березні та квітні цього року поляками були вбиті близько 2000 українців, жінок і дітей [...]. Там наші загони тепер охороняють життя українців і українську територію. [...] Ми створюємо для себе зручні позиції, яких неможливо добитися за зеленими столами [переговорів – Г.М.]. Обдурити себе не дамо. Українські маси в наших руках¹⁵.

Хоча не відомо, чи Шухевич відповідав за вбивства на Волині, проте, легко зауважити, що пізніше він акцептував антипольську акцію в тому регіоні. Натомість у випадку Східної Галичини він брав активну участь

у процесі прийняття рішень про деполонізацію, висловлюючись за її проведення. З певністю він також наглядав за антипольськими чистками в Галичині, якими безпосередньо керував Василь Сидор «Шелест», його довірена особа та підлеглий ще з батальйону «Нахтігаль».

Українські діячі велике значення надавали пропаганді. Вони чудово усвідомлювали, яким важливим є сприйняття подій міжнародною громадськістю. Тут варто процитувати висловлювання «старшого за віком члена ОУН», яке, мабуть, віддзеркалює погляди частини бандерівських діячів:

Вигнати на захід мазурів, кольоністів, яких на наші землі спровадив польський уряд, випечи огнем і залізом, якщо не хочуть піти добровільно – це добре. Знищити провідників [...] по містах чи чисто польських селах; за напади на наших людей, яких вони допускаються, назначити як відплату кілька чи кільканадцять польських голів і виконання точно придержуватися – це слушне. За нищення наших людей на Холмщині вислати там туди сильну боївку – хай б'ється з польською боївкою. Уряджувати тут відповідні акції на поляків і то не рівні – бо вони вбивають наших священиків, учителів, адвокатів, війтів, мужів довір'я і т.п. А тут вбивають бідноту, яка в політичному житті ніколи участі не брала – це забава в «цю-цю-бабку». Убивати людей тільки тому, що вони є римокатоликами і то без огляду чи то вони жінки, чи діти, чи старці, а позваляти, щоб боездатний польський елемент [...] громадився по містах – це безглуздя. [...] Завернути з дороги ще час. Що до цього часу діялося, звалити на рахунок німців, більшовицької партизанки, війни і т.п.¹⁶

Однак керівництво ОУН-Б вважало, що можна водночас провести чистку і виграти всю справу в пропагандистському сенсі. З одного боку, антипольські акції виправдовували заувагами: «Наш народ робить те, що роблять великі держави». З іншого ж боку, розуміючи суперечливий характер чиненого, закликали діяти, «приховуючи те, що зроблено»¹⁷. Тому й далі нещадно втілювалася політика доконаних фактів, а водночас від самого початку бійні готувалися пропагандистські стратегії, покликані не тільки виправдати українські починання, а й відповідальність за них перекласти на польську сторону.

Таким чином, антипольські акції завжди виправдовували, в тому числі й у офіційних наказах вищого керівництва ОУН і УПА, дійсною та гаданою співпрацею між поляками та німцями й радянською владою.

Пізніше почали також покликатися на вбивства українців на Холмщині, які нібито вже від 1941 року набули масового характеру. Окремі напади охоче обґрунтовували необхідністю помсти за акти польської відплати, витворюючи таку хронологічну послідовність подій, у якій поляки неодмінно першими вдавалися до неприхованого насильства. Хорошим прикладом цього може послужити тут пропагандистська брошура діяча ОУН Мирослава Прокопа *Куди прямують поляки?* Дії УПА представлені в ній, як захисна реакція на «польський терор» і спробу загарбати українські землі. Згідно з цією версією, саме польське підпілля першим заходилося мордувати цивільних українців, що зумовило спонтанний бунт української людності, яка виступила проти гнобителів. Допіру пізніше до акції приєдналися загони УПА. Заперечуючи можливість вчинення українцями військових злочинів, водночас ретельно фіксувалися всі польські злочини з наміром використати їх у пропаганді. Бандерівці міркували, зокрема, про публікацію спеціальної *Білої книги* з описами лихих вчинків польського підпілля супроти українців. Її планували опублікувати одночасно українською, польською та французькою мовами.

У цьому контексті варто нагадати про певну подію. Одна зі зв'язкових Шухевича Катерина Міхалкевич на допиті в НКВС розповіла про спеціальне завдання, яке отримала від командувача УПА на початку 1944 року. Вона мала відвідати на Волині ті місця, де «німецькі есесівці» убили значну кількість польського та українського населення, щоб «розшукати» свідків, які б підтвердили, що винуватцями цих злочинів були комуністичні партизани – росіяни. Ось що вона сказала на допиті: «Розпорядження Шухевича я виконала, я знайшла фіктивних свідків і записала відповідні акти»¹⁸. Здається малоімовірним, що ОУН-Б препарувала матеріали, покликані відбілити німецькі злочини. Значно ближчим до істини виглядає припущення, що справа стосувалася польських сіл, вимордуваних УПА.

Всі інструкції стосовно антипольських акцій вважалися суворо таємними, також у офіційних заявах ніколи не згадували про існування наказів згори, які вимагали «усунення» поляків. Ця завіса таємниці була такою щільною, що навіть після падіння комунізму в дев'яностих роках ХХ століття живі ще тоді бандерівські діячі категорично заперечували існування подібних наказів, стверджуючи, що то вигадки людей, вороже налаштованих до незалежної України.

Галицька різанина.

Антипольська акція в Східній Галичині

Перші напади

Улітку 1943 року римо-католицький священник Юзеф Анчарський, перебуваючи у Скалаті, занотував:

Тінь Волині впала на наші терени. Що буде, коли і в нас виникнуть банди й почнуть нас мордувати? Ось питання, до якого безугодно повертається раз у раз кожен поляк. Що буде завтра, післязавтра, а може, наступної ночі? Людські серця огортає моторошний страх перед найближчим майбутнім [...]. А українці глузують собі з поляків і поширюють чутки, які збільшують перестрах¹.

Цим побоюванням уже незабаром судилося матеріалізуватися. Масову антипольську акцію попередила хвиля окремих убивств, які перекотилися Східною Галичиною, починаючи з середини 1943 року. Вибір жертви спершу визначав її статус у польській громаді. Цілком можливо, що принагідно залагоджувалися різні особисті порахунки. Владислав Ціхоцький, пов'язаний із Польським Опікунським Комітетом у Чорткові, 22 листопада 1943 року занотував:

Українці, зухвали від цілковитої безкарності, послідовно займаються знищенням польського населення, мордуючи вже серед білого дня на вулицях священників, лікарів, лісників, поштарів, службовців, управителів фільварків, рільників, узагалі поляків².

Наприклад, 17 липня 1943 року боївка ОУН замордувала начальника пошти в Торському Юліана Бураковського. У ніч із 3 на 4 серпня був убитий під час службової поїздки до Чернелиці інструктор тютюнової фабрики в Ягольниці на прізвище Костецький. У ніч із 15 на 16 вересня в Лімній (Турківський повіт) вчинено напад на пошту та дитячий будинок, загинули три особи, в тому числі листоноша. В середині жовтня в Ганачеві був убитий колишній учитель Станіслав Вайс, котрий працював сортувальником у лісі. Під час видачі деревини до нього підійшли кілька українців і, прочитавши вирок, застрелили його з пістолета.

25 жовтня під час поїздки із Заліщиків до Тлустого загинув збирач податків Станіслав Зелінський.

Чимало ліквідаційних акцій були спрямовані проти римо-католицьких священиків. 8 вересня безслідно зник священик Владислав Білінський з парафії Котів у Бережанському повіті. На нього напали, коли він їхав на велосипеді між Літятином і Базниківкою, і як той не пручався, затагли його до лісу. Того ж місяця під час нападу ОУН на Тлусте були викрадені й убиті на узліссі два інших римо-католицькі священики (отець Станіслав Шкодзінський і отець Броніслав Майка). Водночас там було замордовано поштаря Вілька з дружиною і телеграфіста Адамського. 28–29 вересня була атакована плебанія пароха отця Романа Даци (псевдо в АК – «Льонгін») у Журавниках, як пише Єжи Венгерський, «ненависного українцям за реполонізацію того села»³. Коли мешканці плебанії почули голосний стук у двері, мати священика заштовхнула його в заглиблення під підлогою, що врятувало парохів життя. Проте, сама вона разом із економкою не вціліла – жінки загинули від рук бандерівців. 12 жовтня був убитий священик Тадеуш Стронський з парафії у Старих Скоморохах і священик Антоній Вежбовський з парафії в селі Библі (Рогатинський повіт).

Станом на травень 1944 року за оцінками польського підпілля «римо-католицьке духовенство Львівської архієпархії досі втратило від рук українців 32 священики (від рук німців – 4). То були найбільш енергійні та надзвичайно бойові, з високими організаторськими здібностями особи, і їх втрата завжди була для парафії болісним ударом»⁴.

Частими жертвами вбивств були лісничі. Доглядачі лісу, що цілком зрозуміло, досконало орієнтувалися в терені, яким опікувалися, стаючи, залежно від їхніх симпатій, цінним союзником або серйозною загрозою для партизанів. Мабуть, саме це пояснює, чому ліквідацію лісників у Східній Галичині УПА вважала пріоритетом, причому часто їх убивали разом із усією родиною. Наприкінці липня 1943 року в Вікні (Городенківський повіт) убиті лісник Божемський і троє інших осіб. 2 серпня 1943 року посеред білого дня в Берем'янах понад Дністром загинув лісничий із села Дуліби Казімеж Плешинович. 9 серпня у Великій Тур'ї була убита й пограбована сім'я (загалом п'ять осіб) лісника Вельфе. На початку серпня в Росохачі неподалік Завадки (Турківський повіт) було вбито сім'ю гайового Міхала Штогжина. Загинули загалом чотири особи – окрім гайового, також його дружина Францішка, до-

чка Марія (24 роки) і син Казімеж (13 років). То лише окремі приклади вбивства лісників.

Не маючи змоги через заборону німців покинути службу, лісники кинулися відвозити сім'ї до міст, намагалися також організувати самооборону. Спроби вдаватися до заходів безпеки дали певний результат. Коли 18 листопада стався напад на лісництво в Соколівці (Золочівський повіт), п'ятнадцять поляків учинили опір. Відбувся запеклий бій, який тривав, за однією з версій, до півночі, а за іншою – до ранку. В сутичці загинули гайовий і один зі службовців, але водночас і кілька (можливо, до десяти) нападників. Близько опівночі було досягнуте перемир'я. В обмін за звільнення двох заручників – жінки й дитини (за іншою версією заручників було п'ятеро) – українцям дозволили забрати вбитих і поранених і відступити.

Багатою нападами на лісників була ніч з 27 на 28 січня 1944 року. Тоді, зокрема, сталася атака на лісничівку в Желехові (повіт Кам'янка Струмилова), під час якої до лісу було викрадено лісового інженера Скавінського, його дружину та дочку. Тієї ж ночі українці напали на лісництво в Грабовій (повіт Кам'янка Струмилова), схопили персонал, який виходив після роботи, та замордували п'ять поляків, у тому числі лісника Станіслава Ожеховського, практиканта-лісничого, бухгалтера і двох гайових. У Великих Мостах у Львівському повіті були вбиті 17 поляків, у тому числі дві сім'ї лісників і сім'я гайового. Вісім осіб були поранені. Загалом на початок 1944 року від рук ОУН-Б та УПА загинули 73 лісників і гайових, часто з сім'ями. Інший концентрований напад було скоєно в ніч із 3 на 4 лютого, коли «в повітах Бродському, Кам'янецькому і Сокальському [...] водночас були вчинені напади на 120 лісничівок»⁵.

Перші масові вбивства поляків сталися ще наприкінці 1943 року. 8 жовтня село Нетреба в Тернопільському воєводстві, розташоване на межі з Волинню, близько 19.30 атакував підрозділ УПА. Нападники рубали двері й вікна, палили будинки, забирали майно, передусім худобу й коней. На щастя для поляків, їм на допомогу прийшов прикордонний пост (Grenzschutz) із Новиків. Обстріляні українці відступили. Тим не менше, полягли сімнадцять поляків. На Різдво 1943 року в Кругові (Золочівський повіт) вояки УПА, вдаючи колядників, увірвалися до села та убили п'ятнадцять поляків і двох українців, запрошених на Святвечір. Першою жертвою став керівник місцевої самооборони, що свідчить про

ретельну підготовку нападників. У ніч із 15 на 16 січня в селі Маркова (повіту Підгайці) був убитий римо-католицький священик Миколай Ференц із економкою та п'ятдесятьма п'ятьма іншими особами, переважно чоловіками. Поляків убивали «по-звірячому сокирами, ножами для буряків, попри те, що злочинці мали вогнепальну зброю»⁶.

Польське підпілля, оцінюючи 1943 рік, зауважило чотири напрямки українських акцій:

Перша мета полягає в мордуванні видатніших поляків, незалежно від того, до якої верстви вони належать – чи до інтелігенції, чи до робітників, міщан, селян. Йдеться [...] про ліквідацію людей [...] здатних впливати на оточення й організувати самооборону. [...] Другою метою є мордування польських священиків, які вважаються природними лідерами польськості. [...] Третя мета полягає в ліквідації польської лісової служби, тобто, інженерів, лісників, гайових тощо. Йдеться про планове очищення лісів, щоб дозволити свободу пересування створюваним українських бандам. [...] Від середини грудня [1943 року] українці заповзялися за втілення четвертої мети – біологічного винищення всього польського населення, незалежно від того, чи воно активне, чи пасивне⁷.

Перші масові вбивства у Галичині мали різні причини. Деякі, ймовірно, були відповіддю на акції польського підпілля. В відданому в грудні 1943 року наказі про заборону (!) ведення значних антипольських акцій один із локальних керівників ОУН-Б «Збій» (NN) водночас доручав за кожного вбитого українця покарати «10 поляків, яких стріляти не вільно, тільки зарубати сокирами і їх не ховаючи лишити»⁸. В окремих випадках напади розглядали як «вишкіл» перед планованою операцією деполонізації. Вони були покликані імунізувати членів ОУН-Б і УНС-УПА, а також місцеве українське населення, супроти жахів запланованої етнічної чистки. Винуватцями більшості нападів були, мабуть, підрозділи УПА з Волині, які здійснювали рейди Галичиною, переносючи на новий терен волинську «тактику боротьби».

До кінця 1943 року від рук ОУН загинули близько тисячі осіб. Водночас почалася війна нервів – щоразу частіше стали з'являтися заклики, усні й письмові, щоб поляки виїжджали на захід, бо інакше їх спіткає смерть. З часом останні почали розуміти, що провіщена різанина може

відбутися будь-якої миті. Прелюдією до неї стала активація тим разом уже галицьких підрозділів УПА.

Мікроісторія: рейд сотні «Сіроманців»

Одним із найвідоміших підрозділів УПА в Східній Галичині була сотня, означена криптонімом «Сіроманці», створена у жовтні 1943 року в Карпатах неподалік Долини. Її осердя становили винятково члени ОУН-Б, котрі пройшли вишкіл у підстаршинській школі УПА «Тигри». Очолив сотню колишній старший лейтенант Червоної Армії Дмитро Карпенко «Яструб», який походив зі Східної України. Як підкреслюють документи УПА, «Яструб» був добре знайомий із військовим ремеслом, а приватно відзначався жартівливою вдачею.

Після інтенсивного вишколу сотні «Сіроманці» визначили оперативний район у Тернопільському воєводстві. У перші тижні 1944 року за наказом командування УПА сотня вирушила в рейд Східною Галичиною. Упродовж кількох місяців вона пройшла крізь увесь той регіон, сягнувши аж до Любачева. На межі січня й лютого 1944 року підрозділ з'явився в Перемишлянському повіті. Місцева мережа ОУН-Б поставила скористатися присутністю сотні УПА для нападу на Ганачів, тепер уже неіснуюче велике польське село, в якому містилася сильна опорна база Армії Крайової, що співпрацювала з групою єврейських партизанів, котрі ховалися неподалік. Атака УПА розпочалася 2 лютого о 21-й годині. Українці захопили хати на краю села, проте їм не вдалося дістатися до твердо бороненого центру. Упівці вривалися в будинки та забивали всіх, кого там застали, а потім підпалювали садиби. В бою АК підтримували єврейські партизани із загону Абрама Баума, «Буня». Упівці відступили близько півночі. За польськими даними, загинули 63 особи, в тому числі щонайменше 33 жінок і дітей. Близько ста осіб були поранені. Втрати нападників оцінені приблизно у тридцять убитих і поранених. Інші дані, утім, фігурують в українських звітах: «Уночі з 3–4 лютого відділ Сіроманців провів акцію пімсти проти польського села Ганачів п[овіт] Перемишляни. Вбито понад 180 ляхів, поранено коло 200, решта згоріла у вогні. Село спалено у 80%. Уціліли лише муровані будинки і костел. Ляшня чинили запеклий опір. [...] Ми не зазнали людських втрат»⁹.

9 лютого сотня «Сіроманців», ймовірно, напала на село Підкамінь Рогатинський, убивши там шістнадцять поляків. За кілька днів підрозділ отримав наказ здійснити відплатну акцію в селі Людвиківка. Безпосередньою причиною нападу стали начебто дві події – «польський донос», на підставі якого ще у травні 1942 року (!) був заарештований німцями та розстріляний член ОУН Василь Фігурка, і сутичка з поляками, яка трапилася 15 лютого 1944 (тоді був легко поранений оунівець). Ці факти були використані для виправдання рішення про атаку та знищення цього села. Напад вчинила сотня в силі шістдесяти вояків за підтримки десятиособової повітової боївки ОУН. Удару було завдано водночас із чотирьох сторін. Українці підпалили 180 господарств і вбили, за власними припущеннями, 330 осіб – у тому числі 295 чоловіків, 30 жінок і 5 дітей (можливо, слід зазначити, що польські втрати становили «всього лише» близько 200 чоловік). УПА не зазнала жодних втрат.

19 лютого сотня завдала рівночасного удару на Фрагу та вдруге на Підкамінь Рогатинський. За даними УПА, у Фрадзі були замордовані 23 чоловіків, натомість у Підкамені – 32 чоловіків, 6 жінок і 2 дітей. Польські дані свідчать про шістдесят-вісімдесят убитих. У Підкамені поляки намагалися боронитися сокирами. Як написано у звіті про акцію, «слід замітити, що велике число поляків заховалося по деяких українських родин, і тим способом врятувало собі життя»¹⁰.

23 лютого підрозділ «Сіроманців» прийшов на допомогу патрулеві, що складався з добровольців до дивізії СС «Галичина» й потрапив у засідку АК поблизу Гути Пеняцької. Підтримка УПА дала змогу підрозділові галицьких СС відступити і, ймовірно, врятувала його від цілковитого розгрому. Це означало, що мешканцям Гути винесено смертний вирок. 28 лютого каральна експедиція СС зрівняла село із землею. Воякам дивізії СС «Галичина» в паціфікації допомагали члени місцевої ОУН і таємничий «відділ Волинської УПА». Не виключено, що насправді йшлося про сотню «Сіроманців».

У березні та квітні сотня продовжила рейд у терені, беручи участь у подальших антипольських акціях, про які, однак, ми не маємо інформації. Відомо лише, що досягнувши повітів Рава-Руська та Любачів, «Сіроманці» взяли в тих околицях участь у боях із АК.

Підрозділ зазнав принизливої поразки 11 травня у сутичці з німецькою облавою в селі Карові – що можна пояснити лише амбівалентним ставленням УПА до німців. Коли німці надїхали до Карова, сотня

власне проводила навчання. «Яструб» велів переказати німцям, щоб ішли собі геть. Те, що трапалося далі, мабуть, стало для нього цілковито несподіванкою. Німці розділилися на дві групи. Перша відрізала дорогу до лісу, а друга – автомобілями на повній швидкості вїхала до села. Хвацька атака змусила партизанів відступити в напрямку Домашева. Та коли з'ясувалося, що і в тому селі є німецькі війська, частина упівців склали зброю. Сотня втратила вісім людей, чотири партизани були поранені. В полон здалися аж сорок осіб.

Утім, поразка в Карові не завадила сотні в подальших антипольських акціях. Вже 21 травня підрозділ разом із іншою сотнею УПА взяв участь у нападі на Андріївку і Нароль, які боронили аківці, оволодівши першим із цих населених пунктів ціною трьох загиблих і десяти поранених. Поляків загинуло кількадесят. У ніч із 19 на 20 липня було атаковане село Великі Очі. Там були замордовані тринадцять чи вісімнадцять поляків, решта сховалися в латинській церкві, де була організована оборона. Атака на церкву, звідки поляки вели кулеметний вогонь, не мала сенсу, тож УПА відступила, спаливши вісімдесят будинків. У сусідніх Змієвиськах того ж дня були вбиті сім поляків і один українець. Звіт про вчинений напад «Яструб» почав із фрази: «З Великих Очей ми зробили Малі Очі»...

Як впливає з усталень Маріуша Зайончковського, ймовірно, справою рук сотні «Яструба» була зупинка в червні 1944 року пасажирського потягу неподалік Белжеця та розстріл сорока двох пасажирів-поляків. Фото жертв власне цього нападу дуже часто фігурують нині як ілюстрація злочинів УПА.

Прихід Червоної Армії змусив підрозділи УПА призупинити діяльність і сховатися в лісах. Сотня у вересні 1944 року дислокувалася поблизу Унева в повіті Перемишляни – і тут була оточена підрозділами 19 бригади внутрішніх військ НКВС чисельністю близько чотириста п'ятдесят вояків. 30 вересня трапився запеклий бій між НКВС і УПА. Від 9 до 23 години війська НКВС провели понад двадцять атак, які було відбито. Партизани кілька разів контратакували. Вночі, попри ущільнення лінії оточення, розділені на невеликі групи упівці «просочилися» крізь щільно затиснуті лещата й відступили в напрямку Пнятина. Коли бійці НКВС зрозуміли, що сталося, вони відправили групу з п'ятдесяти вояків за підтримки легких танків у погоню й наздогнали партизанів у Пнятині в той момент, коли ті відпочивали та готували їжу. Радян-

ський наступ зупинив «Яструб», особисто ушкодивши з протитанкової рушниці один із танків. Партизани визнали, що втрати, понесені ними, становлять сімнадцять убитих і двадцять п'ять поранених під Уневом і сім убитих і вісім поранених в Пнятині. З боку НКВС полягли шестеро загиблих, були поранені тридцять два вояки.

Восени 1944 року сотня УПА «Сіроманці» повернулася до свого первісного оперативного району в Тернопільському воєводстві. «Яструб» став першим вояком УПА, нагородженим Золотим Хрестом Заслуги, та був призначений командиром куреню (батальйону), що складався з чотирьох сотень, у тому числі підрозділу «Сіроманців». Проте, він недовго втішався новою функцією, позаяк загинув 17 грудня в бою з радянськими спецслужбами під час нападу на районний центр Нові Стрілиська.

Пізніше сотня «Сіроманців» на чолі з «Косачем» (NN) вела боротьбу зі спецслужбами аж до 1946 року, коли була розпущена. На межі 1944–1945 років вона, разом із усім куренем, до складу якого входила, брала участь у подальших нападах на поляків. У 1947 році українське підпілля підготувало спеціальний літопис підрозділу. Однак, згідно з провадженою ОУН-Б уже тоді історичною політикою, в літописі майже нічого не згадувалося про напади на польське населення, приділяючи першочергову увагу бойовим діям проти радянських військ.

Масова «чистка польського елементу»

Від лютого 1944 року кількість нападів на польське населення почала стрімко зростати. До антипольської акції долучалися чергові рейдуючі підрозділи УПА та цілі райони ОУН. 5 лютого після 20 години в Слобідці Більшівцівській (повіт Рогатин) були вбиті дев'ятнадцять поляків. У ніч із 9 на 10 лютого УПА атакувала Чижів у Золочівському повіті. Нападники розстріляли двадцять чоловік. У ніч із 10 на 11 лютого в Боківі (повіт Підгайці) упівці замордували шістдесят поляків. 15 лютого в Фірлейові були замордовані сімдесят п'ять поляків, поранені двадцять п'ять. 16 лютого в Слобідці Васильковецькій полягли вісім осіб. Серед жертв було «немовля, якому злочинці поламали ручки та прибили його до колиски»¹¹.

Священик Станіслав Щепанкевич, парох парафії Ігровиця, написав 26 лютого 1944 року до архієпископської курії у Львові:

У ніч із 23 на 24 II о год. 11 близько 300 озброєних розмаїто (палі, сокири та вогнепальна зброя) [осіб] напали на Малу Березовицю, де самих винятково поляків замордували 131 особу, не рахуючи важко попечених, оскільки понад 40 чоловік спалили живцем, спершу зв'язавши (жінки та діти). Жахливе та страшне видовище – розпороті ножами нутроці та пробиті наскрізь кілками діти. Вцілілі поляки, яким вдалося втекти з М[алої] Березовиці, виїжджають якомога хуткіше на чужину. Березовиця віддалена від Ігровиці на 8 км. Хвилювання й переляк опанували Ігровицю – переляк і паніка, підсичувані погрозами, ск.: *тут таке саме буде*¹².

Ці погрози пізніше справдилися, хоча Ігровиці доведеться ще кілька місяців чекати «своєї черги».

28 лютого УПА атакувала Коростятин у Бучацькому повіті. Упівці (можливо, із сотні «Сірі Вовки») атакували водночас село та залізничну станцію. Нападники були озброєні, зокрема, сокирами, якими на станції вбили залізничних службовців із сім'ями та подорожніх, котрі чекали на потяг. Загинула двадцять одна особа, в тому числі один випадково вбитий українець. Були також демонтовані 80 метрів залізничного полотна. Водночас інші упівці забивали поляків у селі. Допіру прибуття польського партизанського загону з Пужників змусило УПА відступити. В Коростятині полягли 135 поляків.

9 березня в Широкому Полі вчинено напад на польських осадників, переселених сюди німцями з околиць Рави-Руської. Були спалені двадцять чотири будинки та вбиті п'ятдесят вісім осіб. 12 березня атаковане село Майдан у повіті Копичинці, замордовані тридцять п'ять поляків. У ніч із 24 на 25 березня в селі Біле (повіт Перемишляни) УПА замордувала вісімдесят поляків. У березні в повіті Копичинці в Чорнокінецькій Волі були вбиті двадцять п'ять поляків, у Целієві – десять, Яблунові – сорок п'ять, Коцюбинчиках – тридцять, Оришківцях – п'ятдесят. Також у березні чотири рази зазнала нападу Гута Верхобузька, що змусило мешканців евакуюватися. Юстин Довгань свідчив на допиті: «Приблизно через 2 тижні після погрому села Гута-Пеняцька наша банда спільно з волинською бандою УПА, а також і бандами УПА навколишніх сіл вчинили напад і погром у селі Гута-Верхобузька [...] Внаслідок погрому було спалено близько 60–70 будинків [...], вбито [...] близько 100 осіб»¹³.

Одне з найбільших убивств березня сталося в домініканському монастирі в Підкамені. На початку березня монастир опинився безпосередньо у фронтовому запіллі. Німці почали непокоїтися існуванням у цьому містечку озброєної самооборони, тому вони зажадали видачі зброї. Поляки здали тільки частину нагромадженого озброєння. Тим часом німці досягли порозуміння з прибулим із Волині куренем Макса Скорупського «Макса» щодо співпраці проти радянських військ. Воднораз вони запропонували, «щоб цей курінь заняв Підкамінь»¹⁴, на що українці погодилися. 11 березня німці покинули містечко. Увечері того ж дня упівці підійшли під монастир, вимагаючи харчів і впустити їх за мури. Поляки передали їм їжу, але не відчинили брами. Під основою ночі частина народу втекла з монастиря. Наступного дня близько 9 години ранку, коли поляки знову не відчинили монастирської брами, споруду почали обстрілювати з кулеметів. Поляки намагалися чинити опір – стріляли з вогнепальної зброї, кинули кілька гранат, можливо, вбивши кількох нападників. Невдовзі упівці припинили вогонь і зажадали, щоб усі покинули монастир, обіцяючи полякам, що всіх відпустять на волю. Коли ті почали виходити, упівці знову відкрили вогонь і, скориставшись сум'яттям, увірвалися за мури, вбиваючи усіх стрічних. Полягли близько ста чоловік. Певну кількість поляків убили також у містечку. Пограбування монастиря тривало кілька днів. Незважаючи на це, на горищі врятувалися кільканадцять осіб, які впродовж кількох днів жили тільки снігом.

У квітні 1944 року на Страсний тиждень УПА розпочала масову антипольську акцію вже в усій Східній Галичині. У такий спосіб був використаний волинський «досвід» весни 1943 року, коли у великодній період учинено напад, зокрема, на Янову Долину. 2 квітня повітова боївка ОУН і сотня УПА «Гайдамаки» напала на колонію Зем'янка неподалік Довгого Войнилова на Станіславщині, убивши близько сорока поляків і спаливши п'ятдесят дві садиби. У ніч із 3 на 4 квітня українці напали на село Румне (повіт Рудки). Спалені шістдесят будинків, убиті двадцять сім мешканців. 4 квітня «Гайдамаки» та повітові боївки атакували польські колонії, розташовані між Перекосами та Протесами, убивши близько двадцяти осіб. 6 квітня в селі Довгому Войнилові замордовані шістдесят п'ять осіб. 6 квітня в Стриганці (повіт Кам'янка Струмилова) спалено польські господарства та вбиті п'ять поляків. У ніч із 6 на 7 квітня УПА напала на село Моосберг у гміні Шкло. Замордований

тридцять один поляк. Тієї ж ночі доценту спалене село Пишівка (сорок п'ять обійсть). Полягли п'ятдесят дві особи, котрі переважно згоріли в полум'ї або вчаділи. В свою чергу, в селі Лісок (повіт Кам'янка Струмиліва) загинули від тринадцяти до вісімнадцяти поляків. У Жовківському повіті упродовж перших двох тижнів квітня українці напали на села Фійна, Воля-Висоцька, В'язова, Липина, Янівка, Майдан, Зіболки, Жузи, Мацошин, Скварява, Великі Мости і Замочок.

У Великодню ніч із 9 на 10 квітня УПА вчинила численні атаки на польські села в багатьох повітах Галичини. «Гайдамаки» та повітова боївка о 21 годині напали на село Томашівці, спаливши триста господарств і вбивши близько сорока осіб. Тієї ж ночі в Пняках у Калуському повіті загинули «низка людей», а в Соколові, за 15 км від Стрия, було спалено половину будинків і забито п'ятеро осіб. У Дрогобицькому повіті боївка ОУН напала на село Зади:

Акція почалася о годині 23.30 оточенням села з чотирьох сторін, водночас п'ята група увійшла на чолі з командиром боївки у центр села. [...] Жінок і дітей залишено. [...] Всі групи, що оточували село [...], вичищали визначені хати. [...] Акцію завершено о 2.30 ранком. Спалено всі польські господарства (52), школу, сільське правління. Вбито 30 мужчин, 5 жінок (під час чинного опору). Невідома кількість мужчин згоріла у вогні¹⁵.

У Ганачеві після першої, описаної вище атаки, АК посилила оборонні приготування. В ніч із 9 на 10 квітня ще до півночі УПА оволоділа розташованим неподалік селом Ганачівкою та присілками Загір'я і Підкам'яна, вбивши усіх мешканців. Удар на сам Ганачів був завданий передусім зі сходу. Українські партизани захопили будинки, розташовані на краю села (там, зокрема, була заколота багнетами дружина Міхала Нецкажа та їхні п'ятеро дітей у віці від одного до семи років, а його самого важко поранили), але від центру села їх відокремлювала лука та рів із водою. Коли упівці наблизилися до польських позицій, то були зупинені кулеметним вогнем. Близько 5 години українці розпочали наступний штурм, тим разом із західного боку, але знову були відбиті. На світанку захисників Ганачева підтримав підрозділ АК поручника «Стшали». Польська контратака викликала сум'яття в лавах УПА, але не повелася під вогнем із п'яти великокаліберних кулеметів. Близько

7.30 упівці розпочали чергову атаку в напрямку млина, розташованого на північний захід від центру села. Їх спинила польська контратака – у бою загинув один із єврейських партизанів. Близько 9 години упівці почали відступ. Поляки підрахували, що втрати українців склали від тридцяти до сімдесяти вбитих. Поляки втратили шістьдесят шість осіб, у тому числі двадцять шість полягли в Ганачеві (в тому числі, вищезгаданий єврейський партизан), а решту в присілках¹⁶.

Після того нападу було вирішено евакуювати село, проте усі спроби виїзду постійно закінчувалися сутичками з УПА. Активність польської самооборони та чутки про перебування в селі радянських партизанів урешті накликали на Ганачів німецькі репресії. 2 травня німецька пацифікаційна експедиція знищила рештки села. Були вбиті шістнадцять вояків АК і близько тридцяти цивільних жителів. Молодих чоловіків забрали до в'язниці. Решту вцілілих мешканців вивезли.

12 квітня упівці, підтримані СКВ із навколишніх сіл, напали на Гутисько (повіт Бібрка). Були замордовані сто один поляк. У звіті Центральної Опікунської Ради читаємо: «Нападники знущалися: різали пилою, виколювали очі, дерли паси шкіри, палили чоловіків. Загинуло також чимало жінок»¹⁷. 18 квітня боївка ОУН ліквідувала тринадцять поляків (лише чоловіків) у селі Майнич (повіт Самбір). Наприкінці квітня були спалені присілки Гавлики, Березина, Пташники та польські господарства в селі Долина Добротвірська в повіті Кам'янка Струмилова. Загинули понад двадцять поляків. Того ж місяця УПА напала також на Горпин в повіті Кам'янка Струмилова. Були спалені польські обійстя, церква і притулок, який провадили черниці. Загинула тридцять одна особа польської національності. В Гумницьках того ж повіту вбиті одинадцять осіб, у Ланах Польських – двадцять одна, в Лапаївці – двадцять три, Рожанці – п'ятнадцять, Руді-Селецькій – шістнадцять, а в Костянтинівці – двадцять п'ять.

На початку травня українські націоналісти напали на село Держів у Стрийському повіті. У цьому випадку ми можемо порівняти польські та українські документи. В польському читаємо: «Банда вимордувала 65 осіб, переважно стариків, жінок і дітей. Чоловіки боронилися, вбивши 2 нападників [...] 20 осіб і 3 сестер черниць замордували в [латинській] церкві, причому спалено все внутрішнє спорядження храму»¹⁸, натомість у українському: «Група Явора з місцевою повітовою боївкою обступили село Держів, в якому поміщувалося багато поляків,

щоб почати чистку польського елементу. Поляки почали тікати до костела і там замкнулись. Інші сиділи в хатах замкнені так, що важко було дістатися до середини. Тому почали палити хати, рівно ж спалено костел. Втікаючих ляхів стріляли. В час цієї суматохи впало жертвою також кількох українців, які разом з поляками тікали. Під час акції забито 60 поляків»¹⁹. Ще шістнадцять поляків з Держова бандерівці убили в прилеглому лісі, де ті намагалися сховатися.

4 травня боївка ОУН замордувала вісім поляків у селі Комарники в повіті Турка. Як скаржився оунівський командир, «решта повтікали в поля, бо не було змоги з такою кількістю людей обсадити відповідно ціле село»²⁰. В іншому звіті ОУН читаємо: «В Задвірю дня 12 V поляки дістали ультимат і ще цієї ночі зліквідовано 13 мужчин і 4 жінки. Це поділо так, що всі поляки вибралися того самого дня»²¹.

22 травня близько 5 години ранку УПА напала на Бринці Загірні (повіт Бібрка) у Львівському воєводстві. Були жорстоко замордовані від ста двадцяти до ста сорока п'яти поляків. Їхні будинки спалили. 24 травня в селі Батятичі (повіт Кам'янка Струмилова) українці вбили п'ятнадцять поляків. У повіті Рудки в ніч із 13 на 14 червня спалено шість польських сіл. У ніч із 16 на 17 липня УПА напали на село Красне повіту Скалат. Убито п'ятдесят двох поляків, спалено близько сотні різних споруд. Вціліли ті, хто сховалися в місцевій латинській церкві та на плебанії.

УПА також намагалася атакувати міста. На початку 1944 року Збараж врятувала від бійні заметіль, яка паралізувала українські приготування. 6 травня українські партизани напали на передмістя Долини, «вчинивши нечувані згвалтування молодих польок, а потім спаливши убитих»²². Замордовані були близько двадцяти осіб. 8 травня УПА напала на передмістя міста Буська – Воляни. Були спалені більшість польських будівель, убито дві особи. У ніч із 25 на 26 травня УПА атакувала місто Лопатин у Радехівському повіті. Замордовані одинадцять поляків, кілька поранені. 2 липня листівки, в яких полякам «відмовляли в гостинності», з'явилися в Городку Ягеллонському. Навколо Бережан у радіусі близько чотирьох кілометрів УПА розставила на дорозі вартових, які не впускали до міста селян із продуктами харчування.

В липні 1944 року антипольські акції почалися навіть у Бещадах, де до приходу радянських військ були замордовані щонайменше двісті-двісті п'ятдесят осіб. Найбільша бійня трапилася в Балигороді, де щой-

но створена сотня УПА Володимира Щигельського «Бурлаки» розстріляла сорок дві особи.

То лише окремі приклади нападів. Варто відзначити, що разом із поляками гинули євреї, котрих поляки переховували. Згідно з планами ОУН-Б євреїв слід було «примусово виселити». Проте, коли УПА стала силою, з якою треба було реально рахуватися, Голокост властиво вже завершився. Депортаційні плани втратили актуальність, перш ніж українці отримали змогу їх реалізувати. В цій ситуації українські партизани постановили використати вцілілих євреїв для власних цілей, приймаючи до своїх лав фахівців: лікарів, ремісників. Хоча дехто з них, схоже, щиро пов'язав свою долю з УПА, скажімо, доктор Самуель Нойман, котрий, мабуть, загинув у бою з радянськими військами в липні 1945 року в Чорному Лісі, чи Шая Варм, заарештований 9 серпня 1944 року, і за зв'язки з націоналістами засуджений до двадцяти років таборів, проте більшість із них були вбиті в момент надходження фронту. Мабуть, загинули також усі євреї, визнані «непридатними». Хоча деякі українські історики це заперечують, рішуче стверджуючи, що підрозділи УПА мають значні досягнення в рятуванні єврейського населення, однак факти убивств підтверджують, зокрема, документи підпілля. Із перехопленого радянськими спецслужбами звіту референта Служби Безпеки ОУН «Жбурта» випливає, що СБ віддала наказ про те, щоб «всіх жидів нефахівців конспіративно знищити, щоб жиди і навіть наші люди не знали, а ширили пропаганду, що пішов до більшовиків»²³. Натомість у наказі для «друга «Корнія» велено негайно «знищити НКВД-стів, сексотів, жидів і поляків»²⁴.

До тих істориків, які надто оптимістично оцінюють стан українсько-єврейських взаємин, належить Анатолій Русначенко. У своїй справді цікавій праці *Народ збурений* він писав: «У [...] звіті округу «Кіндратівка» [...] сказано, що жидів залишилось дуже мало, деякі зі вцілілих мають зброю, ховаються в лісі й хотіли б зав'язати з ОУН зв'язки»²⁵. Ця інформація, уміщена відразу ж після даних про групи євреїв, які перебувають під опікою УПА на Волині, створює враження, наче вони вбачали в ОУН надійного партнера. Автор, однак, не повідомляє, що інформація про долю вцілілих після Голокосту євреїв подається в документі ОУН у розділі «Ворожі чинники». Крім того, в тексті звіту за липень 1943 року виразно йдеться: «Жиди на нашому терені майже всі вистріляні. Деякі озброєні ховаються по лісах і між

іншим ті хочуть встановити зв'язок із нами»²⁶. Зворот «між іншим» змінює промовистість інформації про «пошук» контактів із ОУН. Тим паче, Русначенко не згадує в книжці змісту уміщеного в тій самій папці звіту за серпень 1943 року з того ж округу «Кіндратівка». В тому ж розділі «Ворожі чинники» читаємо про долю євреїв: «Жиди: майже цілковито ліквідовані, малими групами або поодинці криються в лісах і чекають на зміну політичної ситуації. Нашими руками ліквідовано на терені Горині 7 жидів і 1 жидівку»²⁷. Задля справедливості додаймо, втім, що в іншому місці своєї книжки Анатолій Русначенко сам наводить факт убивства оунівцями двох євреїв у грудні 1943 року в районі, означеному криптонімом «Білгород».

Допіру після приходу Червоної Армії політика ОУН і УПА щодо єврейського населення змінилася. 5 вересня 1944 року командування військового округу «Буг» віддало наказ № 11/1944, в якому є фраза: «Жиди та інші чужинці на нашій землі: трактуємо їх як національні меншини»²⁸. В іншій інструкції виразно доручено «проти жидів не проводити жодних операцій. Жидівське питання перестало бути проблемою (їх залишилося дуже мало). Все повище не стосується тих, хто виступають проти нас»²⁹.

Антипольські акції ОУН-Б і УПА в Східній Галичині все ж різнилися від подібних акцій, чинених на Волині. Часто їм передувало розповсюдження листівок, а жертвами вбивств ставали виключно чоловіки. В Галичині УПА виразно йшлося про те, щоб за будь-яку ціну змусити поляків виїхати геть, а не вбивати їх. Проте часто перебіг акцій був настільки жорстоким, що навіть дехто з-поміж націоналістів несміливо пропонував припинити подальші напади. Один із діячів ОУН так обґрунтовував цю пропозицію: «Відпір польської самооборони змалів так, що українські вжиття роблять вражіння німецьких акцій проти жидів. [...] Вважаю, що ми досягнули все, що нам було потрібне. Чи з Галичини виїде ще 1.000 поляків, чи ні, це вже не грає ролі»³⁰.

Дивізія СС «Галичина». Факти та міфи

Формування дивізії

Частина українського населення, головню в Галичині, упродовж усієї війни вбачала в III Райху єдину силу, здатну запевнити створення незалежної України. До політиків, котрі періодично зверталися до гітлерівців із пропозицією створити українські військові частини, належали, зокрема, Володимир Кубійович і Андрій Мельник. Проте ці пропозиції довго збували мовчанкою.

На початку 1943 року дедалі більші втрати на фронті спонукали німецьких лідерів скоригувати досі непримиренну позицію. З ініціативи губернатора Дистрикту Галичина Отто Вехтера було вирішено сформувати галицьку дивізію збройних сил СС (Waffen SS), призначену для участі в регулярних боях на Східному фронті. Спершу її назвали Галицькою стрілецькою дивізією СС (Galizische SS-Schützendivision), проте майже одразу перейменували в Дивізію добровольців СС «Галичина» (SS-Freiwilligen-Division Galizien), а наприкінці червня 1944 року – в 14-у гренадерську дивізію військ СС, галицьку №1 (14. Waffen-Grenadier-Division der SS, galizische Nr.1). Створення іноземних підрозділів СС у той час не було чимось винятковим. Під гаслом боротьби з комунізмом у роки війни постали французькі, голландські, латиські, естонські та хорватські формування. Дивізія в засновку передбачалася як галицька, а не українська за характером. З цих причин у ній не фігурували українські символи: тризуб і блакитно-жовтий прапор. Символом дивізії став золотий галицький лев із трьома золотими коронами на блакитному полі.

Галицькі українці схвально поставилися до інформації про формування дивізії, оприлюдненої 28 квітня 1943 року. Хоча німці не пропонували жодних політичних поступок, створення українського СС українці повсюдно сприймали як перший крок на шляху до власної держави. Отож, нічого дивного, що не було жодних проблем із набором добровольців. На призовні пункти зголосилися вісімдесят тисяч осіб, із яких близько 50 тисяч були кваліфіковані, як придатні до військової служби. Проте, з-поміж них лише кільканадцять тисяч почали вишкіл. Багато добровольців відпали, бо мали менше, ніж потрібні 165 см зросту

(з часом мінімальний зріст для новобранців дивізії було зменшено до 160 см). Про ентузіазм частини українців-галичан свідчить факт, що траплялися випадки передачі добровольцям прапорів українського війська часів Першої світової війни. Також часто аббревіатуру СС тлумачили, як Січові Стрільці (такою була назва українських військових формувань у 1914–1919 роках, еквіваленту Легіонів Пілсудського). У лавах дивізії опинилися й дехто з вояків батальйону «Нахтігаль». 3-поміж українських середовищ набір до дивізії СС засудила ОУН-Б. Бандерівці закликали бойкотувати набір, проте водночас нишком скеровували до дивізії групи довірених осіб.

Натомість ініціативу формування дивізії підтримав УЦК на чолі з Володимиром Кубійовичем. У квітні була створена Військова Управа, що складалася з двох німців і дванадцяти українців, покликана піклуватися про культурні, національні та матеріальні потреби вояків дивізії та їхніх сімей. До звістки про створення українського військового формування з розумінням поставився митрополит Андрей Шептицький. Завдяки цьому дивізія стала одним із небагатьох підрозділів СС, у якому функціонувала пастирська опіка. Священицьке служіння в ній повнили дванадцять греко-католицьких капеланів.

Приплив добровольців у дивізію ослабнув на початку 1944 року під враженням поразок Вермахту. Щойно тоді призовні комісії вдалися до примусу. Однак багато з-поміж силоміць завербованих українців потрапляли не до дивізії СС «Галичина», а до інших підрозділів – наприклад, дивізій СС «Вікінг» і «Гогенштауфен». Ті, хто опинилися в дивізії СС «Вікінг», брали участь у грудні 1944 року в важких боях під Будапештом.

Дивізії «Галичина» було приділено німецьких командирів. Під час вишколу влітку 1943 року нею командував бригадефюрер СС Вальтер Шиман, а від 20 жовтня 1943 року й аж до завершення існування підрозділу – оберфюрер СС Фріц Фрайтаґ. Так само і на нижчих щаблях командування виявилось багато німців, що викликало невдоволення в добровольців. Звіт польського підпілля оцінював цю ситуацію таким чином: «Настрої в дивізії протипольські, але ставлення до німців виразно вороже. Джерелом антинімецьких настроїв є політичні причини в постаті «обманутих надій» і лихе обходження німців із українцями на прифронтових теренах [...]. В самій дивізії серед вояків існує невдоволення, що німці скрізь начальники»¹.

Гута Пеняцька – галицьке Орадур-сюр-Глан

На початку 1944 року було вирішено використати вояків дивізії в операціях проти партизанів. У лютому створено спеціальну бойову групу на чолі з оберштурмбанфюрером СС Фрідріхом Баерсдорфом, котра до кінця березня влаштувала облави на радянських партизанів із дивізії генерала Петра Вершигори в районі Тішанова та Білгорая. Принаймні, цілком імовірно, що під час цих операцій траплялися також убивства цивільних осіб.

Рівночасно з групою Баерсдорфа були задіяні два поліцейські полки СС (4-й і 5-й), які склалися з добровольців до дивізії. 5-й поліцейський полк під командуванням оберштурмбанфюрера СС Франца Лехтгалера був розгорнутий уздовж лінії Бугу. В березні та квітні він брав участь в операціях проти польських і радянських партизанів, брутально включившись у триваюче в Грубешовському повіті польсько-українське протиборство. Можливо, саме на його сумлінні, наприклад, спалення в stodолі в околицях Масломичів ста поляків. Солдати 5-го полку встановили на Люблінщині контакт із УПА, що призвело до численних дезертирств (загалом сто тридцять шість зафіксованих випадків). У червні 1944 року 5-й полк було розформовано, а його вояків включено до складу дивізії.

Однак, найбільш спірною залишається діяльність 4-го полку під командуванням штурмбанфюрера СС Зигфріда Бінца, якому було доручено оборону запілля фронту в Східній Галичині. На початку 1944 року полк брав участь у різних репресивних операціях, скажімо, радше за все допомагаючи УПА в убивстві поляків у Підкамені та селі Паликорови. Проте найбільшим злочином 4-го поліцейського полку СС стала пацифікація села Гута Пеняцька – польського осередку самооборони від УПА, де переховувалася також група євреїв. Якийсь час у Гуті Пеняцькій дислокувався й загін радянських партизанів. 23 лютого 1944 року на околиці села з'явився із розвідувальною метою відповідний підрозділ 4-го полку. Поляки, гадаючи, що мають справу з переодягненими упівцями, атакували нападників, убивши двох із них (то були перші загиблі вояки дивізії СС «Галичина»). Від цілковитого розгрому патруль СС Урятувала сотня УПА «Яструба», яка атакувала поляків із флангу.

Німці організували убитим воякам пишний похорон і влаштували каральну експедицію, яка 28 лютого зрівняла село із землею. Кількасот цивільних мешканців були замордовані. На підставі власних нотаток і розповідей вцілілих осіб священник Ян Ченський так описав перебіг пацифікації:

На світанку село оточили, військові ходили по хатах, зганяючи всіх без винятку до каплиці, хто намагався тікати або опиратися, того на місці розстрілювали. В каплиці зігнаних поділили і виводили групами. Частина відпровадили на кладовище, й там постріляли, тих було мало. Більшість мешканців загнали по кільканадцять осіб до stodol і хат, і підпалили. [...] До полудня операцію завершили; водночас було пограбоване майно населення: худобу, коней, свиней забрали мешканці сусідніх українських сіл, які возами приїхали на грабунок².

Подібно перебіг пацифікації виглядає в Тижневому звіті за 5–11 березня 1944 року відділу інформації та преси Оружного Представництва Уряду у Львові, підготовленому Казимиром Швірським:

Нім[ецька] влада скерувала туди каральну експедицію, до складу якої входив головним чином підрозділ дивізії СС «Галичина» [...] і кілька німців. [...] Почалося з обстрілу села та метання запалювальних ракет [...]. При цьому освітленні українські дикуни вривалися до хат, звідки витягували мешканців, зганяючи їх до місцевої [латинської] церковці, сортували окремо чоловіків, жінок і дітей і виводили групами. Дітей вбивали та вкидали у вогонь або палили живцем, інших вели на цвинтар і там, або ще дорогою, мордували чи заганяли до хат і там стріляли, а хати підпалювали. Все село пішло з димом, залишилося заледве кілька будинків³.

У звіті Головної Опікунської Ради читаємо:

Автор звіту розмовляв із вмираючою жінкою, пораненою ножом у груди, яка засвідчила, що родич їхній, СС-івець із сусіднього села [виділення мое – Г.М.], незважаючи на заклинання чоловіка, застрелив його, дитину зарізав, її проштрикнув ножом, кажучи: «Тепер війна – немає родичів»⁴.

Цитовані документи доводять, що польське підпілля одразу ж після пацифікації не мало сумніву, хто несе за неї відповідальність. Проте як впливає з матеріалів агентурної розробки, яку вело НКДБ, озна-

ченої криптонімом «Звери», в паціфікації окрім есесівців із 4-го полку також брали участь вояки УПА з навколишніх сіл. Між тим, у 2009 році в Україні з'явилися публікації, які ставлять під сумнів участь українських добровольців у вбивстві поляків. Прихильником цієї тези є, наприклад, Андрій Боляновський, котрий на підставі знайденого документа польського підпілля, в якому звинувачують у скоєнні злочину лише німців, створив теорію, наче звинувачення на адресу дивізії СС «Галичина» було інспіроване КДБ. Проте важко прийняти всерйоз його твердження, оскільки – як ми бачили – існує багато матеріалів (у тому числі, польського підпілля), які однозначно кажуть про участь українських вояків СС у паціфікації.

Теза Боляновського дивує тим більше, що досі українські історики (скажімо, Тарас Гунчак) не заперечували присутності підрозділів СС «Галичина» в Гуті Пеняцькій, наполягаючи тільки, що вони не брали участі в убивствах мирних жителів. Про це мала би свідчити заява очевидця тих подій Михайла Хронов'ята, котрий 7 березня 1944 року повідомив про перебіг паціфікації на засіданні Військової Управи. «Згідно з його рапортом, – читаємо в книжці Гунчака, – полк захопив село і після короткого відпочинку рушив далі. Після відходу дивізійників у поселення ввійшов німецький підрозділ і “повністю знищив село”»⁵.

Однак версія подій, запропонована Гунчаком, викликає серйозні сумніви. Бодай тому, що в жодному повідомленні свідків подій немає й слова про те, що під час операції відбулася будь-яка зміна групи паціфікаторів. Усі свідки згідно твердили також, що вояки, котрі паціфікували Гуту Пеняцьку, розмовляли українською мовою (а декого, як виявилось, вони знали особисто). Крім того, німці за визначенням уживали для подібних акцій підрозділи поліції, тому не мало би сенсу надавати 4-му полкові будь-які поблажки.

.Опублікований протокол засідання Військової Управи показує, що сумніви в достовірності тези Гунчака якнайбільш обґрунтовані – адже повна заява Хронов'ята не тільки не заперечує, а радше підтверджує участь українських вояків СС у злочині. Щоправда, Хронов'ят дійсно підтвердив, що після відходу з Гути Пеняцької 4-го полку СС «окремий німецький відділ вщент спаціфікував» її, однак напад українського СС на село описав дещо вище таким чином:

Вранці в 6 год. почався наш наступ [...]. Стрільці [...] добре билися. Увійшли в село [...] по одній годині бою й у селі були до 11 години. [...] Все населення збіглося до костьола. Запалили село. Кожна хата була складом амуніції – тріщало, вибухали гранати. Між іншим – і жиди скривалися в цьому селі. У костьолі й одного фольксдойча знайдено, що його по допиті, командир німець відпустив. А наш стрілець: «Ми кров ляли, а вони його випускають!» На це дістав стрілець відповідь: «Не будь хлопи дурний! Навіщо ж ти привів фольксдойча перед командира?»⁶

Слід, однак, зазначити, що – на відміну від випадків злочинів на Волині – рішення про спалення Гуті Пеняцької прийняли німці, котрі власне таким чином часто карали села, поблизу яких траплялися диверсії. Отож, то була типова німецька пацифікація, в даному випадку вчинена руками українських вояків СС. Враховуючи, що ймовірно під час цієї акції полягли від шестисот до восьмисот жертв, її слід визнати однією з найбільших подібних пацифікацій, вчинених під час війни відділами СС. Через кілька місяців, 10 червня, дивізія СС «Das Reich» у помсту за викрадення учасниками французького Руху Опору німецького офіцера вчинила різанину в селі Орадур-сюр-Ілан. Там були замордовані 642 французи. Цю пацифікацію у Франції досі вважають класичним прикладом військового злочину. З простого порівняння кількості жертв видно, що в Гуті Пеняцькій ми маємо справу із пацифікацією щонайменше такого ж масштабу.

Незабаром після знищення Гуті один із батальйонів 4-го полку спрямували на фронт. У боях під Збаражем і Тернополем значна частина його особового складу загинула. На початку червня решту вояків 4-го полку були зараховані до дивізії.

Міф про придушення Варшавського Повстання

Тим часом, коли участь галицьких добровольців у описаних злочинах у Галичині є фактом, то хибним слід назвати думку про участь дивізії СС «Галичина» у придушенні Варшавського Повстання. Цікаво, що тоді, в 1944 році, мешканці Варшави були переконані, що то власне українці відповідальні за більшість злочинів, вчинених під час Повстання. Ця думка була тоді повсюдною, що можна зауважити бодай навіть у текстах, публікованих у пресі повстанської Варшави.

Наприклад, у числі 57 видання «Biuletyn Informacyjny» – головного органу АК – за 20 серпня 1944 року можна прочитати: «Найдикішим знаряддям ворожого терору в Варшаві стали від першого дня повстання українці. Годі й перелічити довгий список учинених ними масових вбивств, згвалтувань, грабежів і звірячої жорстокості. Головним чином саме їхніми руками німці палять цілі квартали [...] їх ще чекає суворий порухунок і кара».

Між тим, дослідження польських істориків Ришарда Тожецького та Анджея А. Земби показали, що під час Повстання у Варшаві не було дивізії СС «Галичина». Ці історики згідно стверджують, що для того, щоб бути визнаним українцем, вистачало «способу поведження», козацького кашкета, «косоокого» погляду, уживання іншої, ніж німецька, мови. Відтак уже незабаром варшав'яни всі іноземні підрозділи, які воювали на боці Німеччини, стали називати українськими. Так передусім говорили про бригаду Російської Визвольної Народної Армії (Русская Освободительная Народная Армия, РОНА) Броніслава Камінського. Камінський був лідером Російської націонал-соціалістичної партії та у своїх політичних планах прагнув до створення в Росії фашистської держави. Бригада вчинила на варшавській дільниці Охота численні злочини – масові згвалтування та вбивства, вже не кажучи про пограбування. Тільки в колишньому Інституті Радію й на так званому Зеленьку ронівці замордували від 2 серпня до 2 вересня близько трьохсот осіб. Також іноземні підрозділи підтримували акції укомплектованої з німецьких кримінальних злочинців бригади СС Оскара Дірлевангера, яка чинила масові злочини на дільниці Воля. То були два батальйони туркменів зі східномусульманського полку СС і два батальйони азербайджанців. Окрім них, до Варшави потрапили підрозділи калмиків і козаків (донських, отож відданих російській традиції). Всіх їх мешканці Варшави називали українцями.

З наявних джерел виразно видно, що вже в перших тижнях серпня з'явився справжній ляк перед українцями. Уважний аналіз текстів, опублікованих у виданні «Biuletyn Informacyjny», схиляє до висновку, що найбільше на певність у присутності українців вплинула поява у Варшаві бригади РОНА Броніслава Камінського. Значна частина інформації, яку вмістив «Biuletyn Informacyjny» про українців, стосувалася власне РОНА. Цікаво, що після виїзду тієї бригади в околиці Кампінської Пуці згадки про українців у «Biuletynie» стають набагато рідшими.

Це, звісно, не означає, що жоден українець не брав участі в придушенні Повстання. Дві українські поліційні роти (від вісімдесяти до ста п'ятдесяти осіб) дислокувалися в районі алеї Шуха та по вулиці Вавельській у будинку Вищої школи політичних наук. Групу з десяти підстаршин і старшин дивізії СС «Галичина», котрі навчалися в Познані, включили до утворення Райнефарта, де вони служили перекладачами. Німці скерували проти повстанців також частину (дві роти) Українського Легіону Самооборони, який постав у 1943 році на Волині. Підрозділ налічував двісті дев'ятнадцять чоловік. Під командуванням полковника Петра Дяченка він протистояв на Повіслі у вересні 1944 року десантові І Армії Війська Польського. Німці пізніше відправили українських легіонерів до Кампінської Пущі, де наприкінці вересня вони взяли участь у операції проти АК. На початку 1945 року УЛС був включений до складу дивізії СС «Галичина». Окрім того, українці також могли служити в окремих поліцейських батальйонах.

Всі ці підрозділи були, втім, занадто нечисленні, а до того ж, зазвичай прибули у вересні, себто занадто пізно, щоб вплинути на точку зору варшав'ян, сформовану вже на початку серпня. Повторюємо: українців звинувачували в злочинах у Варшаві під впливом кривавих «подвигів» бригади РОНА та інших чужинських загонів, які, поза усяким сумнівом, несуть відповідальність за злочини на дільницях Воля та Охота.

На фронті

У червні 1944 року дивізію СС «Галичина» скерували на Східний фронт у Галичині, розташувавши її в районі Бродів. За кілька тижнів потому почався радянський наступ, у результаті якого дивізія потрапила в оточення. В «казані» загинули або опинилися в полоні близько семи тисяч українців. Лише небагатьом вдалося приєднатися до УПА. З пастки вирвалися близько трьох тисяч вояків дивізії, з яких аж половину становили підрозділи запілля (ветеринари, технічна обслуга тощо).

7 серпня 1944 року Гайнріх Гімлер видав інструкцію, в якій наказав відтворити дивізію СС «Галичина». На початку вересня вона знову налічувала близько десяти тисяч чоловік. На межі вересня та жовтня дивізію перекинули до Словаччини, де вона придушувала повстання, яке спалахнуло в цій країні. Наприкінці січня 1945 року дивізія СС «Галичина» потрапила до Словенії. Там вона воювала з партизанами Тіто. Від

1 квітня дивізія вела важкі бої з Червоною Армією в районі австрійського міста Граца.

17 березня 1945 року німці погодилися на створення Українського Національного Комітету (УНК), який представляв українців у III Райху. Водночас було оголошено про формування підпорядкованої УНК Української Національної Армії (далі – УНА), до складу якої мали увійти всі українські підрозділи, що воювали на боці Німеччини. Головнокомандувачем УНА став генерал Павло Шандрук (до війни контрактний офіцер Війська Польського, відзначений за участь у боях під час польської кампанії 1939 року хрестом найвищого польського військового ордена *Virtuti Militari*). Одразу ж після свого призначення він поспішив до дивізії СС «Галичина», щоб переформувати її в I Дивізію УНА. На ділі то була суто формальна процедура, але вона мала велике пропагандистське значення, позаяк знімала з вояків дивізії одіозне тавро СС.

7 травня 1945 року, отримавши звістку про остаточну поразку Німеччини, дивізія покинула лінію фронту, відірвавшись від радянських військ, і капітулювала перед англійцями та американцями. Її вояків розмістили в таборах у Італії. Зміна назви дивізії, той факт, що добровольці, які в ній служили, були до війни громадянами Польщі, врешті, втручання Ватикану, а можливо навіть генерала Андерса, врятували її від депортації до СРСР. У 1947 році колишнім воякам дивізії СС «Галичина» дозволили виїхати до Канади та Англії, де вони хутко влилися в життя української еміграції.

Польсько-український конфлікт на Люблінщині (1943–1944)

Бригадефюрер СС Оділо Глобочник і його політика в Дистрикті Люблін

Люблінщина у зв'язку із периферійним розташуванням, а водночас добрими комунікаціями, була достоту ідеальним місцем для здійснення плану «остаточного розв'язання». Виконання цього завдання шеф СС Гайнріх Гімлер доручив своєму уповноваженому, уродженцеві австрійської Каринтії бригадефюрерові СС Оділо Глобочнику. Цього фанатичного нациста, якого колеги по-дружньому називали «Глобусом», у 1939 році призначили командувачем СС і поліції в Дистрикті Люблін.

Глобочник від самого початку свого урядування мав амбіцію відіграти якомога більшу роль у німецьких планах «упорядкування світу». Тому він із ентузіазмом приступив до виконання нових обов'язків, створюючи табори смерті в Белжеці та Собіборі й концентраційний табір у Майданеку. З його ініціативи для здійснення Голокосту були створені спеціальні допоміжні підрозділи SS-Wachmannschaften, яких часто називають Trawnikiänner (себто, «людьми з Травників»), від назви села Травники, де відбувався вишкіл. Це формування спершу складалося з колишніх полонених червоноармійців, а в другому наборі також із українців із Люблінщини. Хоча, схоже, українці становили більшість особового складу, проте у цьому формуванні служили також представники інших націй. Вахмани СС із Травників (одним із них був Іван Дем'янюк, суд над яким тривав у 2009–2012 роках у Німеччині) увійшли пізніше до складу гарнізонів концентраційних таборів і таборів смерті, зокрема, Треблінки, Собібору, Аушвіцу, Маутгаузену, а також брали участь у придушенні повстання в Варшавському гетто. Варто відзначити, що всі «українські есесівці», часто згадувані в розмаїтих працях про Голокост (а також вартові в таборі у Плашові, вбрані в чорні мундири, показані в знаменитому фільмі *Список Шиндлера*), належали власне до групи Trawnikiänner.

17 березня 1942 року в Любліні почалася операція «Райнгардт» (Aktion Reinhardt), тобто акція масового знищення євреїв у Генеральному губернаторстві. Більшість із них були замордовані в газових камерах

Треблінки, Собібору та Белжеця, частину розстріляли. На межі 1941 та 1942 року Глобочник організував на Люблінщині криваву бійню, завдяки якій увійшов до історії як один із головних нацистських злочинців. На підлеглий йому території загинули близько двох мільйонів євреїв, а ще раніше така ж доля спіткала сотні тисяч радянських бранців, замучених голодом у таборах для військовополонених у Дембліні, Холмі, Замості тощо. Побічним наслідком цих винищувальних операцій стало виникнення різних партизанських груп. Скажімо, на Підляшші поставили партизанські загони, сформовані з радянських бранців, котрі втекли з таборів і користувалися підтримкою місцевих комуністів. У березні 1942 року до них приєдналися євреї, котрі шукали порятунку від Голокосту. У квітні й травні німці, намагаючись знищити в зародку цей партизанський рух, провели низку паціфікацій, безжалюбно вбиваючи усіх виявлених бранців і євреїв, а також українських і польських селян, звинувачених у їх переховуванні.

Проте для Глобочника то був тільки початок втілення нацистських планів. Ще в 1941 році під час візиту Гімлера на Люблінщину він розписав перед ним образ швидкої германізації Замостянщини. Гімлер затвердив план, надаючи водночас Глобочникові відповідні повноваження. Виселення мали стати частиною так званого Генерального Плану Схід (Generalplan Ost), який передбачав створення упродовж кількох десятиліть валу з німецьких переселенців на Сході, в тому числі германізацію всього Генерального губернаторства. План Глобочника окреслював виселення поляків із повіту Замостя та оселення замість них фольксдойчів із Боснії, Румунії, Словенії й інших країн.

У межах цієї операції також передбачалося проведення так званої «Ukraineaktion» («української операції»). Згідно з її засновками, було вирішено вигнати поляків із частини Грубешівського та Білґорайського повітів, а на їхнє місце перемістити українців, попередньо виселених із повіту Замостя. Це дозволило б створити «захисний пояс навколо німецької поселенської зони», який прикривав би німців від ударів польських партизанів, дислокованих у білґорайських лісах. Нацисти передбачали, і як з'ясувалося, слушно, що польський гнів впаде перш за все на голови переселених українців.

Депортоване польське населення вивозили до концентраційних таборів, на роботу до Німеччини або до інших повітів ГГ. На конфісковані садиби та майно вирішено було видавати розписки, але вони не

давали гарантії отримання відшкодувань. Глобочник сформулював це таким чином: «У майбутньому буде вирішено, чи взагалі бодай коли їм повернуть їхню власність у Бразилії або на Далекому Сході»¹. Пробне виселення кількох сіл німці влаштували вже восени 1941 року, але до піру 27 листопада 1942 року почалася головна німецька переселенська акція, яка до кінця грудня охопила шістьдесят сіл, де мешкали тридцять чотири тисячі чоловік. Натомість 15 січня 1943 року розпочалася «Ukraineaktion». Перші депортації охопили села Грубешівського повіту. Із 14 739 поляків упіймали тільки 5 578 осіб, іншим вдалося втекти і частково поповнити лави партизанів. Однак, уже в лютому переселенська акція поволі закінчилася, й останні два села були депортовані 2 березня. Від операції загалом постраждали сто шістнадцять сіл.

Польська людність чинила спонтанний опір, до якого її також спонукали згадки про долю євреїв. Існувало загальне переконання, що на переселенців чекає смерть, тому незалежно від пори року люди намагалися врятуватися від виселення, нищили майно, різали худобу, яку мали би привласнити німці. Багато людей міняли конфесію (переходили у православ'я) та клопотали про видачу їм українських посвідок. На захист населення виступили Армія Крайова та Селянські Батальйони (БХ), які заходилися палити вже зайняті села, нещадно вбиваючи німецьких колоністів. Дійшло навіть до кількох битв між партизанами та німецькою жандармерією (зокрема під Войдою та Заборечно). Рух опору котився, наче лавина з гір, – у лютому 1943 року в Дистрикті Люблін німці зафіксували 1600 нападів (учинених як партизанами, так і кримінальними бандами), в березні – 2306, в квітні – 2320. Утім, АК намагалася обмежити свої операції до мінімуму, непокоячись, щоб вони не переросли в повстання, яке німці легко могли придушити.

Переселенська операція викликала незгоду серед керівництва ГГ. Цивільна влада на чолі з губернатором Гансом Франком була категорично проти неї. Її також розкритикував райхсміністр пропаганди Йозеф Гебельс. Попри це, в ніч із 23 на 24 червня 1943 року Глобочник розпочав масштабну операцію «Вервольф» (Wehrwolf), метою якої було подальше виселення та знищення партизанських загонів. Були депортовані 173 села. 3-поміж шістьдесяти тисяч мешканців тих сіл були схоплені тридцять шість тисяч осіб, частину з них відправили до табору Майданек. Губернатор Дистрикту Люблін Ріхард Вендлер писав: «Глобочник повів кампанію зовсім по-іншому та в набагато ширших

масштабах, ніж ми домовлялися. В результаті маємо тут хлів із масою людей, які безладно і безцільно кочують усією околицею»².

Переселенська акція не лише не ліквідувала, але достоту навпаки, посилила польський рух опору. У відповідь на німецькі починання генерал Коморовський «Бір» доручив провести відплатні акції, які полягали в «ліквідації індивідів, котрі під час пацифікацій вирізнялися звирячою жорстокістю та ревною участю в мордуванні, пригніченні та переслідуванні польської людності», а також у атаках «на німецькі села та хутори, мешканці яких брали пряму або опосередковану участь у злочинах окупанта. Такі села я наказав спалити, а мешканців вирізати дощенту»³. Згідно з отриманими наказами відбулися напади на німецькі колонії – серед яких, скажімо, Селиська, де за польськими даними були вбиті шістдесят німецьких переселенців.

Поразка на Курській дузі та крах Східного фронту врешті переконали нацистів, що політика Глобочника є чистим авантюризмом, отож 20 серпня 1943 року він мусив піти у відставку зі своєї посади (його перевели до Трієсту, після розгрому III Райху Глобочник наклав на себе руки). Його відставку з полегшенням зустріли навіть самі німці. Ріхард Вендлер висловив це почуття в листі до Гімлера: «Дорогий Гайнріху! Просто не можу висловити [...], як радо я зітхнув, почувши, що Ти вирішив перевести його в інше місце»⁴.

Німецька провокація подіяла

На Люблінщині більшість населення складали поляки. Православні були тут у явній меншості, і це вже від самого початку ставило їх в зовсім іншу ситуацію, ніж українців на Волині. За даними перепису 1931 року на Люблінщині мешкали 208 400 православних.

Згідно з засновками Ганса Франка німці намагалися утримувати українців у Дистрикті Люблін у стані «певного задоволення», тому повернули їм деякі сакральні об'єкти, скажімо, кафедральний собор у Холмі. Під егідою УЦК розвинувся український кооперативний рух і шкільництво, постали гімназія в Холмі та учительська семінарія в Грубешові. Користуючись прихильною німецькою політикою, українці посіли чимало посад у місцевій адміністрації (війти, солтиси). Діячі УЦК радо вітали створення відділень УДП. У Дистрикті Люблін їх постало кількадесят, і поліція ота хутко зажила лихої слави серед

польського населення. Щоб закріпити українські досягнення, голова УЦК Володимир Кубійович пропонував виділити на території ГГ зону, де мали би право мешкати тільки українці, поляків звідти слід було депортувати. Така доля мала, зокрема, спіткати польське населення зі Східної Люблінщини.

Початок німецько-радянської війни послабив розвиток українського громадського життя на Люблінщині. Після окупації України Вермахтом на схід переважно виїхали прибульці з Галичини, які досі активно провадили політику українізації. Німецькі пацифікації, здійснювані в 1942 році у відповідь на дії партизанів, зачепили й українську людність. Ці репресії заскочили українців, проте їхні сподівання на політику III Райху були такими значними, що зазвичай свої клопоти вони пояснювали польськими провокаціями.

До виселень, які розпочалися наприкінці 1942 року, УЦК поставився радше позитивно. Кубійович, передаючи керівництву ГГ чергові пам'ятні записки з пропозиціями про організацію переселень і створення окремих, суто українських кантонів у ГГ, мабуть, наївно вирішив, що виселення на Замостянщині є певним кроком у цьому напрямку. Під час зустрічі з Гансом Франком у серпні 1943 року він позитивно оцінив «Ukraineaktion». Застереження в Кубійовича виникли тільки з приводу втілення операції «Вервольф». Під час цієї операції німці депортували кількасот українських сімей, але, позаяк вони дочасно припинили операцію, то не встигли усунути поляків з тих господарств, до яких мали переселити українців. Відтак ті залишилися без даху над головою. Тому Кубійович попросив завершити операцію, а також попросив зміцнити місцеву українську поліцію. Франк, який на початку зустрічі подарував Кубійовичу своє фото з присвятою, почувши вимоги голови УЦК, запевнив його, що вони будуть виконані, але, на щастя для польських родин, ця обіцянка виявилася порожнім звуком.

Українці, котрих змушували займати польські господарства, реагували на це зовсім інакше, ніж діячі УЦК. Вони також чулися скривдженими, бо їх нещодавно змусили поквапом покинути власні обійстя. Однак, з точки зору депортованих поляків українські переселенці були грабінниками їхнього майна та німецькими колаборантами. Таке враження посилювала діяльність УДП, яка брала активну участь у німецьких репресіях. Не дивно, що за цих обставин німецька провокація завершилася повним успіхом. Адже поляки, які заходилися організувати

самооборону, й справді частину ударів спрямували проти української людності.

Від січня 1943 року польські партизанські загони приступили до «відстрілу» українських солтисів, агрономів, уповноважених Українського Допомогового Комітету. Скажімо, в Грубешівському повіті загинули голова грубешівського УДК Яків Струтинський і організатор самооборони в цьому повіті полковник Яків Гальчевський. Групи АК і БХ нападали на пости Української Допоміжної Поліції, в березні 1943 року розгромили їх у Потурині та Модрині. В найважчому становищі опинилися українці, котрі мешкали в Білґорайському повіті. Поляки безуважно нападали на них, відбираючи майно – коней, одяг. Часто напади супроводжувалися побиттями, а іноді й убивствами. Все це було покликано змусити їх покинути зайняті господарства.

Але й українська поліція діяла безжально. В лютому 1943 року в Скоморохах поліцаї замордували кільканадцять осіб. 12 лютого вони вбили командира роти АК Сагринь-Турковичі Зигмунта Бондаревича, а 18 березня у Вроновицях загинув офіцер АК Антоній Пельц. З початку 1943 року на Люблінщині триває партизанська війна між польським підпіллям і українською поліцією, в якій обидві сторони завдають дошкульних ударів, будучи цілковито певними у провіні супротивника.

Вперше принцип колективної відповідальності польське підпілля застосувало у травні 1943 року. Тоді були спалені п'ятдесят дев'ять українських господарств у Моложові та вісімдесят – у Стрільцях. За різними даними, були вбиті від п'ятдесяти до сімдесяти цивільних осіб. Того ж місяця згоріло село Тухані. Цілком можливо, що – принаймні у випадку села Стрільці – то була помста за загибель у перестрелці з поліцією командувача підрозділу АК Францішека Кракевича «Ґураля». В іншій сутичці українці захопили канцелярію Командування Району АК, що дозволило німцям заарештувати близько шістдесяти підпільників.

Припинення німецької переселенської операції могло заспокоїти антиукраїнські дії на Люблінщині, але на заваді цьому стали вбивства, чинені УПА на Волині. Унаслідок липневої різанини на Люблінщину прибули тисячі біженців з-за Бугу. Вони принесли з собою звістки про звірства УПА, які потрясли польське населення. Під враженням цих повідомлень поляки восени 1943 року посилили акції, спрямовані проти українців. Були, зокрема, знищені пости української поліції в Мінянах, Молодятичах, Грабівці та Луковому. 2 вересня був уби-

тий вїт у Грабівці та чотири господарі в Броніславці. 8 вересня в Мірчому загинуло подружжя Сенишиних (Михайло і Марія) та учитель. 11 вересня в М'ягкому був убитий уповноважений УДК Іван Шаварський. 1 жовтня в селі Пасіка полягли дев'ять українців, а вісім були поранені (за іншими даними, було одинадцять потерпілих). Спалені були також двадцять вісім господарств. 22 жовтня 1943 року в Мірчому загін БХ Станіслава Басая «Рися» вбив двадцять шість осіб і спалив сто дев'яносто господарств. 27 жовтня 1943 року в Молодятичах убиті чотирнадцять українців. 18 грудня внаслідок нападу на Пересоловичі загинули вісімнадцять українців (переважно чоловіків). 24 грудня в Модрині полягли ще шістнадцять осіб.

Хвиля вбивств українців охопила всю ГГ. Підрозділи АК під гаслом помсти за Волинь стратили чимало українських активістів також у Дистриктах Краків, Варшава та Радомськ. Бувало, що вони послуговувалися отрутою. За словами Генрика Вітковського, в період між квітнем і липнем Кедив Варшавської Округи АК у рамках токсикологічно-бактеріологічної операції отруїв шістсот п'ятнадцять «українців і білорусів, німецьких прислужників»⁵.

Слід, однак, пам'ятати, що водночас чинила злочини й українська поліція. 3 листопада в Васильові Великому були вбиті тринадцять поляків, а в ніч із 15 на 16 грудня щонайменше двадцять п'ять у Старому Селі (Stara Wieś). 19 грудня 1943 року в Горішньому Потоці Білгорайського повіту поліцаї спалили частину села та вбили двадцять одну людину (мабуть, у помсту за загибель чотирьох українців). Також від німців наполегливо вимагали не тільки притягнення до відповідальності винуватців убивств українців (що природно), а й розстрілів заручників. Коли в ніч із 9 на 10 вересня поляки вбили в Грабівці (округа Кросно) отця Дмитра Німолевича (як написано у звіті УДК Сянік, «перетягнув багато колишніх польських ренегатів знова на грецький обряд»), місцеві українські діячі домагалися, щоб УЦК апелював у цій справі до німецької влади, «щоб ця когось потягнула до відповідальності, щоб евентуально примінила супроти поляків збірну відповідальність, яку офіційно проголошено»⁶. Німці у відповідь на атаки на українців іноді й справді чинили страти випадково арештованих поляків. 6 січня 1944 року на Люблінщині були розвішані плакати, які інформували про те, що за згадані напади на Пересоловичі та Модринь публічно розстріляно тридцять шість чоловік.

Чи спровокували волинську різанину вбивства українців на Люблінщині?

У триваючій в Україні дискусії про антипольську акцію УПА дуже часто підкреслюють, що вона мала характер помсти за попередні діяння поляків на Люблінщині. В цьому контексті в 2003 році під час дискусії навколо цього питання в газеті «Волинь» був наведений приклад пацифікації українського села Пересоловичів. Але то була дезінформація. Напад на Пересоловичі й справді, як уже йшлося вище, вчинило польське підпілля, але позаяк це сталося 18 грудня 1943 року, цілком очевидно не могло мати жодного впливу на липневі атаки УПА на Волині. Редакція газети, мабуть, прийшла б до аналогічного висновку, якби у своїх публікаціях не пересунула дату нападу на грудень... 1942 року.

Наведений мною приклад добре ілюструє, наскільки важлива в польсько-українських дискусіях хронологічна точність, коли йдеться про створення причинно-наслідкових ланцюжків. Це передусім стосується загальноприйнятого в Україні переконання, начебто дії УПА на Волині стали наслідком антиукраїнських ініціатив польського підпілля на Люблінщині. На жаль, жоден із українських істориків досі ніколи не намагався бодай надати правдоподібності цій гіпотезі, обмежуючись загальними твердженнями про тисячі вбитих українців і польських злочинців. Причому всі наведені приклади вбивств стосуються 1943–1944 років (за винятком випадків плутанини та дезінформації, яка полягає в підміні дат подій, як це було зроблено з акцією в Пересоловичах). Між тим, теза українських дослідників була би правдивою тільки тоді, якби на Люблінщині трапилися колективні масові вбивства, перш ніж УПА розпочала на Волині антипольські акції, а отже, до нападу в лютому 1943 року на Парослю. Скажемо також відразу, що достоту нічого не свідчить, щоб у той час трапилися якісь масові вбивства українців. Як ми вже бачили, на Люблінщині такі напади були зафіксовані тільки у травні 1943 року. До того ж, їх метою було не «очищення» Люблінщини від українців, а опір німецькій операції виселення.

Раніше на Люблінщині траплялися лише окремі випадки вбивства українців. Як випливає з доступних даних, у 1942 році від рук польського підпілля семеро українців загинули в Грубешівському повіті (то були уповноважені УЦК, четверо – в Білгорайському (поліцай, вїт і двоє вчителів), один – у Білопідляському. Найбільше, аж дев'ятнадцять

жертв полягли в Люблінському повіті. Втрати української поліції в усьому Генеральному губернаторстві становили на той момент сімнадцять убитих і одинадцять поранених. Важко вважати це достатньою підставою для антипольської акції на Волині. Тим більше, що мабуть, кількість окремих поляків, загиблих того ж року від аналогічних страт, чинених ОУН на Волині чи українською поліцією в Дистрикті Люблін, була щонайменше співставною. Тут ми не згадуємо про сотні поляків, убитих ОУН влітку 1941 року, після початку німецько-радянської війни, у процесі диверсійних акцій.

Варто зазначити, що хибним слідом виявилася також інформація, вміщена в бюлетені ОУН за червень-липень 1942 року, про страждання українців на Люблінщині, що зумовлені польською активністю. Адже з опису виразно випливає, що йдеться про пацифікації весни 1942 року, упродовж яких німці чинили страти в деяких селах, намагаючись знищити групи комуністичних партизанів і євреїв, які там переховувалися. У своєму бюлетені ОУН відповідальність за проведення пацифікації покладає не на німецьку владу, а... на поляків, які нібито спровокували їх. Тим часом насправді репресії стосувалися не лише українців, а й поляків.

Про жодні масові вбивства, скоєні поляками, не згадував також Володимир Кубійович у своїй пам'ятній записці за лютий 1943 року, так описуючи в ній процес розвитку партизанського руху на Люблінщині:

Спочатку банди склалися з радянських біженців і в'язнів [...]. Згодом до них приєдналися ще євреї і поляки, які з різних причин уникали німецької поліції. У зв'язку з акцією виселення, зокрема в повіті Замость, банди поповнились сотнями і навіть тисячами поляків. [...] Банди борються не лише з німецькими органами влади, а й також – і то в поважних масштабах – проти українського населення, якому мстять за його пронімецькі настрої⁷.

Як легко зауважити, Кубійович виразно поєднував активізацію діяльності польських партизанів із виселеннями поляків. Він також не добачав у польських акціях прагнення здійснити етнічні чистки. Цікаво, що в тому ж меморандумі Кубійович скаржився німецькій владі на застосування нею колективної відповідальності у відповідь на дії польського підпілля, але проти українців, а не поляків. Він писав:

Результати такі, що колективна відповідальність, метою якої є знищення антинімецького елемента, знищує або послаблює дружельобний щодо німців елемент і викликає в його середовищі настрої невдоволення і гіркоти. В люблінському окрузі таким чином втратили життя близько 400 [виділення моє – Г.М.] таких українців⁸.

З цих слів виразно випливає, що на початку 1943 року більших втрат українському населенню Люблінщини завдали німці, а не польське підпілля! Проте ця ситуація зміниться допіру в найближчі кілька місяців.

За даними українських джерел у 1942–1943 роках на Люблінщині від рук поляків загинуло загалом близько шестисот українців. Ураховуючи, що водночас на Волині загинули щонайменше сорок тисяч поляків, важко визнати такі цифри співставними. До речі, більшість згаданих українців Люблінщини стали жертвою подій на Волині у другій половині 1943 року.

Українці безсумнівно були на Люблінщині слабшою стороною, і їм дошкуляли там операції польського підпілля. Однак, як відомо з українських документів, вони чудово усвідомлювали, чим зумовлене посилення антиукраїнських ударів у другій половині 1943 року. В звіті організаційного реферату Грубешівського УДК за вересень того року читаємо:

[...] за місяць вересень посилилася терористична польська акція на терені Грубешівщини. Причини: а) відплата за Волинь [виділення моє – Г.М.], б) поворот поляків, які були на Майданку [в Майданеку. – наук. ред.] в Любліні⁹.

Та й сам Кубійович загострення польсько-українських стосунків на Люблінщині пояснював у вересні 1943 року появою в Холмі біженців із Волині. У зв'язку з цим він вимагав, щоб німці прибрали усіх волинських біженців із Холмщини. Аналогічно сприймали ситуацію й бандерівці. Коли на початку 1944 року польсько-українські відносини на Люблінщині увійшли, як ми побачимо, в критичну фазу, в звітах ОУН генезу тих подій оцінювали так: «Безпосереднім приводом для цього здаються відплатні акції польського елемента в Галичині й такі ж акції, які ведуть поляки тут»¹⁰.

Звідки взялося настільки поширене помилкове переконання в першості мучеництва українців на Люблінщині? В польській історіографії

часто, щоб не сказати – майже зазвичай, це пояснюють уляганням націоналістичній пропаганді. В тому є дешиця істини, оскільки ОУН-Б ніколи відверто не заявляла про підготовлені нею плани проведення етнічних чисток, зате завжди охоче представляла себе в ролі захисника українського населення. Вже в 1944 році вона також заходила на представити чинені нею антипольські акції як помсту за Люблінщину. Найвідомішим прикладом цього є брошура *Куди прямують поляки?*, написана Мирославом Прокопом. Вона мала виразний пропагандистський характер, отожд, трактування її як неупередженого джерела, що іноді трапляється, слід вважати серйозною методологічною помилкою.

Тим не менш, це не пояснює, чому в 1944 році вся українська громадська думка в Галичині була глибоко переконана в першості страждання українців Люблінщини. Так вважав і митрополит Андрей Шептицький (що знайшло своє відображення в листуванні з римо-католицьким архієпископом Болеславом Твардовським), і письменник-комуніст Ярослав Галан (убитий ОУН у 1949 році). Галан описував генезу польсько-українського конфлікту в тексті *Слово до братів поляків*:

Почалося з мордування українського населення під Грубешовом, а скінчилося на поголівному винищуванні цілих польських сіл на Волині і в Галичині. [...] Українських селян у Холмщині вбивали ті, що перед вереснем 1939 р. носили на грудях чорносотенні мечики Болеслава Хороброго, а за халявою – звичайні різницькі ножі. [...] Польських селян під Луцьком і Тернополем різали ті ж самі, які перед вереснем 1939 року носили на грудях петлюрівські тризубці, а в кишнях – револьвери німецької марки¹¹.

Намагаючись пояснити це явище, слід уважно придивитися до тогочасного обігу інформації. Новини про долю українців Люблінщини, які підкреслювали їхню трагедію, а водночас промовчували становище поляків у тому регіоні, дісталися в Східну Галичину більш-менш одночасно зі звісткою про різанину на Волині. Враховуючи, що українці більше переймалися долею своїх одноплемінців у Холмі і довго ще сумнівалися щодо походження винуватців волинських убивств, серед них хутко витворилася певність про принаймні еквівалентність обох явищ. Під час дискусій, які безсумнівно велися у гроні знайомих, природним чином з'явився просте пояснення ситуації: «Вони нас на Холмщині, а ми їх – на Волині».

Можна сказати, що українці стали жертвами колективної ілюзії. Тим, хто вважають, що це неможливо (або ж можливе висловлення подібної точки зору вважається спробою релятивізувати польські провини супроти українців), варто нагадати, що з аналогічною ілюзією ми мали справу в повстанській Варшаві. Мешканці столиці були переконані в 1944 році, що Повстання придушує дивізія СС «Галичина», приписуючи їй найгірші злочини. Подібним чином українська громадська думка в Галичині дійшла висновку, що трагедія українців на Люблінщині щонайменше дорівнює волинській різанині, а хронологічно навіть випереджує її. Бандерівська пропаганда, отож, не стільки творила певну версію подій, скільки вписувалася в уже наявні соціальні переконання.

Отож, убивства українців на Люблінщині не могли мати й не мали жодного впливу на антипольську акцію на Волині. Бандерівці скоїли масові вбивства поляків, щоб втілити проект етнічних чисток цього регіону. Проте вони спритно приховали свої плани, завдяки чому українці ще під час війни повірили у версію про первинність страждань української меншини на Люблінщині.

Бої між поляками та українцями в 1944 році

Операції, які здійснювало польське підпілля в 1942–1943 роках, можуть, звісно, породити етичні сумніви, проте вони все ще вписувалися в логіку безжальної боротьби за біологічне виживання у зв'язку з німецькою депортацією. Однак у 1944 році підпілля вирішило, на жаль, зробити наступний крок і застосувати до українців принцип колективної відповідальності в досі небачених у польських операціях масштабах.

У 1943 році українці, які мешкали на Люблінщині, могли сподіватися на захист лише від німців і української поліції. Щоправда, ОУН вела в 1939–1941 роках на Холмщині особливо інтенсивну пропагандистську діяльність, але після початку німецько-радянської війни багато націоналістичних діячів виїхали на «Велику Україну», що послабило організацію. Тим не менше, крізь розмаїті пропагандистські й військові вишколи пройшла група української молоді, яка утворила кістяк організаційної мережі. У вересні 1943 року на Люблінщині з'явилися листівки, в яких поляків закликали покинути ці терени. Вони подіяли, як олія, підлита у вогонь.

На початку 1944 року бандерівці утворили на Холмщині дві боївки СБ, розширили мережу ОУН та організували в багатьох селах сільські самооборони. Вже в січні новостворені боївки почали «відплатні акції», які найбільше клопоту завдадуть навколишнім поміщикам. Либонь, то вони вчинили в тому регіоні на межі 1943–1944 років кілька нападів на поміщицькі маєтки. Під час одного з них, у маєтку Радостів у Грубешівському повіті були вбиті Казімеж і Одета Добецькі. В іншому випадку, 9 лютого, під час нападу на маєток Біловоди були вбиті Гротгус і Єва Янковська (в дівоцтві Яблонська) з чоловіком. 28 лютого в садибі Модринець були розстріляні Катажина та Гелена Чеслі, а відтак спалена колонія Руликівка, принагідно вбиті кілька осіб.

Ці та інші українські напади викликали бурхливу реакцію польського підпілля. У відповідь на них було вирішено поставитися до місцевих українців так, як раніше до німецьких колоністів. Юридичною підставою для цих дій, мабуть, послужив уже згадуваний наказ генерала «Бора», який велів «вирізати вщент» колоністів із поселень, котрі були «прямо або опосередковано» причетні до злочинів. Було вирішено, проте негласно, що наказ цей стосується не тільки німців, а й українців.

«Антиукраїнський наступ» почався 10 березня 1944 року концентрованим ударом грубешівських і томашівських підрозділів АК, за підтримки батальйону БХ Станіслава Басая «Рися». За першим разом були спалені кільканадцять українських сіл (в тому числі, Сагринь, Ласків, Шиховичі), де було замордовано більшу або меншу частину цивільного населення. В Сагрині, зважаючи на польську перевагу, місцева самооборона втекла з поля бою, доволі хутко також було зламано опір поліцаїв, які боронилися в забарикадованому приміщенні відділення. Потім партизани заходилися витягувати цивільне населення з різних криївок. Одна з кількох польських родин, які жили в Сагрині, теж мало не стала жертвою розправи; партизани довго міркували, чи вірити представленим посвідченням особи, гучно запитуючи упереміж із прокльонами: «Які ж ви поляки, якщо українці вас не вбили?» Врешті їх відпустили на волю. А про долю українського населення Сагрині Анастасія Шуфель, мешканка того села, котру разом з батьками витягли із криївки, розповіла таке:

В тому часі бандити стрілили в могого батька, який скоро сконав, потім в мою маму. Після мами вбили кузина могого чоловіка, а су-

сід вспів втекти. Тепер приступили до моєї донечки [...] дістала кулю в шию [...] почали стріляти в мене. Дістала я три кулі [...] Дівчина сконала скоро. Банда думала, що зі мною вже кінець і кинулася до бабусі. Вбили її [...] запалили хату і пішли¹².

У наступні дні польські підрозділи атакували, зокрема, Берестя, Модринь, Модринець і Масломичі. Загалом упродовж кількох тижнів березня були спалені кількадесят українських сіл і вбиті ймовірно близько півтори тисячі українців. Польські втрати – одна або дві особи загинули і двоє або троє поранені, причому один із загиблих під час акції в Сагрині партизанів був убитий своїм командиром за провини, вчинені ще до початку антиукраїнського наступу.

В наступні дні на Люблінщину увійшли кілька куренів УПА з Волині та Східної Галичини. Одним із підрозділів командував Мирослав Онишкевич «Орест», котрий у 1945 році обійме командування УПА в Польщі. Часто пишуть, що їх основною метою був захист населення. Проте, радше за все, ОУН-Б і УПА, знаючи про засновки загального повстання, прагнули створити потужне партизанське угруповання на шляху можливого польського наступу в бік Львова. Прибулим на Люблінщину сотням УПА було доручено ліквідувати польський партизанський рух, а водночас «знищити або вигнати все польське населення за межі Холмщини»¹³. 15 березня 1944 року місцева боївка ОУН, яка складалася з колишніх поліцаїв, увірвалася на вокзал вузькоколійної залізниці в Іоздові, убивши тридцять три особи – усіх, у кого в посвідченні особи була помітка про польську національність.

На початку квітня українці взяли за ширші наступальні операції. 5 квітня підрозділи УПА атакували Підледів, Жерники та Рокитне. Поляки ледве стримали український наступ, але й так упівці опанували Жерники. Крім того, скориставшись сум'яттям, вони вбили близько сотні цивільних жителів у селі Лубчому. На Великдень, у ніч із 9 на 10 квітня, сотні УПА розпочали генеральний штурм польських позицій у околицях Посадова. Там відбулися запеклі бої із заскоченими підрозділами АК. Після цілоденного бою українці захопили ці населені пункти, втративши шість партизанів. Під натиском УПА польські підрозділи відступили на лінію річки Гучви. Разом із ними відступало на захід і цивільне населення. В українському документі, який описує ці події, відчутна радість: «Вістка про нашу перемогу над поляками блискавич-

но рознеслася майже по цілій Холмщині. Населення тріумфувало. Від часів Богдана Хмельницького то була перша збройна перемога на цій землі»¹⁴.

У наступні дні відбулися чергові польсько-українські сутички, а також убивства цивільного населення. 17 квітня підрозділ УПА убив у Річках п'ятнадцять «польських бандитів», сотня «Пролом» у Забужжі – тридцять. 19 квітня сотня Мар'яна Лукаsevича «Ягоди» знищила без бою Стенятин. 27 квітня в околицях села Улицько-Середкевичі упівці вбили п'ятдесят п'ять чоловіків і п'ятьох жінок. У травні відбулися кілька важких боїв між АК й УПА за Набріж, які закінчилися перемогою українців.

У результаті цих подій постав регулярний польсько-український фронт протяжністю понад 100 км із кількакілометровою нічійною територією, з одного боку обсаджений підрозділами АК і БХ, з іншого боку – УПА. З українського боку створено так званий Холмський Фронт УПА під командуванням Степана Новицького «Спеца». Представники холмської громадськості, зібравшись під проводом православного митрополита Іларіона (професор Іван Огієнко), у свою чергу створили Холмську Раду, покликану представляти українців Люблінщини. Вона водночас становила політичну базу УПА в тому регіоні.

2 червня 1944 року польські партизанські загони спробували піти в контрнаступ, але після цілоденного бою, зокрема під Речицею та Ульгівком, були змушені відступити за річку Гучва. Загинув сімдесят один солдат АК, близько ста були поранені. Врешті-решт «польсько-український фронт» стабілізувався на лінії: Угнів-Жерники-Стенятин-Набріж, далі вздовж Гучви до Конюхів, а відтак через село Берестя до Грабівця. Така ситуація збереглася на цих теренах аж до приходу Червоної Армії.

Трохи далі на південь, в Любачівському повіті, на початку квітня з дезертирів із допоміжної поліції Іван Шпонтак «Залізник» сформував сотню УПА. 19 квітня підрозділ «Залізника» спалив Рудку, замордувавши в ній п'ятдесят вісім поляків. 25 квітня та сама сотня знищила Вільку Коровицьку, а 4 травня, разом із повітовою боївкою – Тішанів, де були забиті кілька людей (решту населення евакуювала АК). 13 травня «Залізник» знищив колонію Фрайвельд, де вбив дев'ять «польських колоністів».

Дії УПА спонукали АК організувати протиукраїнську оборону, визначивши демаркаційною лінією дорогу Любачів-Белжець. Польське

населення було зобов'язане перебраться на західний бік дороги, а українське – на східний. Щоб «заохотити» українців до виїзду, в Белжеці розстріляли десять знаних людей із цього поселення, а для решти визначили ультимативний термін у двадцять чотири години. Упродовж наступних тижнів у цих околицях тривала партизанська війна. На спроби атакувати польські укріплення та убивства цивільних поляків АК відповідала кривавими контратаками. В одному зі звітів можна прочитати: «Озброєна польська група вчинила відплатну акцію проти роззухвалених українців у Пасіках Зубрицьких. У помсту були застрелені вісімнадцятеро українців і п'ятеро поляків, які тоді перебували в будинках українців і, думаючи, що то український напад, вдавали українців»¹⁵. Ця інформація свідчить, що чимало поляків й українців залишалися добрими сусідами, не улягаючи всезагальній хвилі ненависті. То був не єдиний випадок, коли сусіди поляки й українці домовлялися, що будуть взаємно підтримувати один одного. У разі появи УПА українці мали переконувати, що усі тут українці. Тим часом у разі надходження АК аналогічну роль брали на себе поляки. Проблемою було визначення, з якими саме партизанами доводиться мати справу.

В результаті боїв між поляками та українцями частина території повітів Грубешів і Томашів Люблінський була вкрита згарищами та покинута населенням. Подорож цими теренами офіцер АК Станіслав Ксьонжек описував так:

Порожньо [...] дерева обвуглені, хати понищені, розбиті [...]. То була випалена земля, цілі кілометри [...]. Хати, тільки комини стирчали, і здичавілі коти й собаки¹⁶.

· Сила польського підпілля в тих околицях зумовила, що на Люблінщині, на відміну від Волині та Східної Галичини, численних втрат зазнало українське цивільне населення. Серед українських жертв були й представники православного духовенства. Семеро із них були пізніше визнані мучениками за віру та канонізовані в Холмі у червні 2003 року.

Ставлення інших українських угруповань до антипольської акції

Українська Повстанська Армія Тараса Бульби-Боровця

Ще до того, як на Волині постали бандерівські партизанські формування, там уже існувала так звана перша УПА. Її очолював Тарас Бульба-Боровець. До війни він був, мабуть, пов'язаний із петлюрівським рухом і нелегально перетинав кордон із СРСР для виконання розвідувальних завдань. Після вересня 1939 року Боровець втік від радянської влади до Генерального губернаторства, проте вже в 1940 році пробрався через кордон назад на Полісся з наміром створити рух опору.

Після нападу Німеччини на СРСР Боровець із групою своїх прихильників роззброїв радянську міліцію в Сарнах і перейняв контроль над містом. У листопаді 1941 року німці змусили його розпустити підпорядковані йому підрозділи (пізніше кількадесят колишніх підлеглих Бульби-Боровця начебто під примусом взяли участь у страті кількох євреїв). Відразу ж після демобілізації Боровець, не виключаючи боротьбу проти німців, почав створювати партизанські загони. У грудні 1941 року він обрав для них назву УПА, апелюючи в такий спосіб до традицій антирадянського партизанського руху в 1921 році. Обмеживши збройні дії до мінімуму, Боровець провадив успішну пропаганду. В Генеральному губернаторстві був написаний його портрет, який у вигляді фото розповсюджували серед населення. Завдяки цьому партизани Боровця та назва УПА хутко стали популярними, незмірно більше, ніж сила й впливовість його підрозділів (вони налічували дві-три тисячі чоловік).

Щоб відтягнути момент початку боротьби, Боровець проводив паралельні переговори з німцями та радянськими партизанами, домовившись і з одними, і з другими про припинення вогню. Він також обріс різними політичними контактами. З ним налагодили стосунки група петлюрівських офіцерів і бандерівські дисиденти на чолі з Іваном Мітрингою, яких часто називають лівим крилом ОУН-Б. У співпраці були також зацікавлені мельниківці, зате з бандерівцями від самого початку стосунки уклалися не найкращі. 9 квітня 1943 року відбулася зустріч, на якій один із керівників волинської ОУН-Б поручник Василь Івахів

«Сонар» переказав Бульбі пропозицію про співпрацю: в обмін за підпорядкування політичному проводі ОУН-Б за ним зберігалоя командування УПА, до якої приєдналися б Військові Відділи ОУН-Б. Восьмий пункт пропозиції «Сонара» був таким:

Очистити всю повстанську територію від польського населення, яке всюди шкодить українській справі через провокаційну роботу польських урядовців у німецьких установах та масову підтримку польськими селянами большевицької партизанки¹.

Бульба-Боровець відповів:

Звільнити якусь територію від національних меншин може тільки суверенна держава шляхом обміну населення, а не регулярна армія шляхом репресій. За ворожі польські акти – карати тільки самих винуватців, а не все населення. Принцип колективної та родинної відповідальності можуть стосувати тільки варвари, а не культурна армія².

Через кілька місяців у спеціальній відозві Боровець так описав нещодавні події:

Ще в березні [...] неконспіративним захованням організаційної сітки [ОУН-Б – Г.М.] спровоковано передчасно на загальне повстання українську поліцію, чим загнано багато людей у могилу та німецькі лягери, а українське населення віддано під польський терор, фольксдойтчерів т.щ., що прийшли на місце українців. [...] Військові Відділи ОУН під маркою УПА та ще й нібито з наказу Бульби заходилися винищувати ганебним способом цивільне польське населення та інші національні меншини. Замість сильного фахового удару по німецьких стратегічних пунктах Ваші боеві команданти дали зброю для дітей і жінок, які для спорту почали стріляти на німців з-за кожної хати [...]³.

Дії бандерівців поставили формування Боровця у скрутне становище. 19 лютого 1943 року перемир'я з ними розірвали радянські партизани, що призвело до низки сутичок. У свою чергу, той факт, що бандерівці перейняли собі назву УПА, спонукав Тараса Бульбу змінити назву власного формування на УНРА – Українська Національно-Революційна Армія. Таким чином він помстився бандерівцям, поцупивши назву,

якою ті користувалися в 1941 році. Проте бандерівці вжили до нього значно жорсткіших заходів. 19 серпня 1943 року на хуторі поблизу села Хмелівка (повіт Костопіль) вони напали на штаб Боровця, полонивши частину його людей. Серед бранців була його дружина – Ганна Опоченська-Боровець (за походженням чешка). В листопаді, коли її вже не можна було використовувати як заручника, Опоченську замордували, закинувши, буцім вона польський агент. Пізніше бандерівці стверджували, що жінка сама пішла від Боровця до одного з радянських партизанських командирів, або що була медсестрою в бандерівській УПА і виїхала до Праги.

Історики не знайшли жодних доказів участі збройних загонів Бульби в убивствах польського цивільного населення. Між тим, у польській літературі упродовж багатьох років його загопи, відомі під назвою бульбівців, звинувачували в численних злочинах. Однак, у тих випадках, коли вдалося ідентифікувати злочинців, ними виявилися бандерівці. Це не означає, що бульбівці взагалі ніколи не воювали з поляками, ми також не можемо мати цілковитої певності, що вони фактично ніколи не скоїли жодних злочинів. Проте, поза усякими сумнівами, Боровець виступав проти вбивства поляків, прагнучи обмежити воєнні дії своїх підрозділів до сутичок із озброєним противником. Найбільший такий бій з поляками трапився 6 вересня 1943 року, коли на дислокованих у селі Вілія партизанів УНРА наштовхнувся загін АК під командуванням Коханського «Бомби» та загін польських комуністичних партизанів ім. Фелікса Дзержинського, які прикривали виправу за збіжжям. Після цілоденного бою поляки відступили, втративши двадцять трьох вояків. В УНРА також були серйозні втрати: вісім українців (у тому числі сам Іван Міtringа) загинули, а п'ятнадцять були поранені.

Опинившись у безвихідній ситуації, затиснутий між бандерівцями, радянськими партизанами, поляками та німцями, Бульба 5 жовтня 1943 року фактично розформував своє військо та звернувся до німців із пропозицією про переговори. Для цього він виїхав у Варшаву, де був 1 грудня заарештований і відправлений до концентраційного табору Заксенгаузен.

Восени 1944 року Бульбу-Боровця звільнили з табору, а в 1945 році прийняли до створеної німцями УНА. Він зголосився командувати парашутною бригадою, яку планували перекинути на Полісся. Після падіння III Райху 19 серпня 1945 року його заарештували британці, зви-

нувативши, зокрема, в злочинах проти поляків. 14 серпня 1946 року Боровця звільнили, а в спеціальному повідомленні було оголошено, що слідство встановило: «Нищення беззаконними методами польського цивільного населення та інших національних меншин на Україні фактично відбулося, проте ці акції вели винятково ті партизанські загони, які були політично й військово підпорядковані не отаманові Бульбі, а радикально-фашистській партії Степана Бандери»⁴. Бульба-Боровець емігрував до Північної Америки, де помер у 1981 році.

ОУН-Мельника

Після 1941 року шляхи обох фракцій ОУН остаточно розійшлися. Адже німецька окупаційна політика призвела до того, що в 1942 році у самій ОУН-М відбувся внутрішній розкол на тлі ставлення до німців. Андрій Мельник наполягав на подальшій співпраці з III Райхом і закидав Берлін пам'ятними записками з подібними пропозиціями, проте частина діячів ОУН-М мала іншу думку. 24–25 травня 1942 року в Почаєві відбулася конференція ОУН-М, на якій було обрано заступника Мельника – ним став Олег Кандиба-Ольжич – і вирішено взятися за формування партизанських підрозділів, покликаних воювати проти німців.

Навесні 1943 мельниківці мали кілька партизанських відділів на Волині. Найсильнішим із них була спершу сотня, а потім курінь «Хрона». 13 травня мельниківці скоординували свої дії з бандерівцями. Вони, зокрема, влаштовували засідки на дорогах на невеликі німецькі підрозділи; в одній із сутичок мельниківці убили православного митрополита Олексія (Громадського). Вони також брали участь у нападах на деякі польські поселення, скажімо, Кути, Довжик чи Заболотці. Однак 7 липня бандерівці силоміць роззбрóили курінь «Хрона», а відтак частину його партизанів (у тому числі Макса Скорупського «Макса») включили до УПА.

Якщо на Волині мельниківці та бандерівці принаймні намагалися співпрацювати, то в Галичині не приховували взаємної неприязні. Коли 11 травня 1943 у Львові якісь зловмисники застрелили відомого діяча ОУН-М Ярослава Барановського, в цьому замаху негайно звинуватили бандерівців. Ті у спеціальній заяві відкинули звинувачення, проте загальновідома ненависть ОУН-Б і особисто Бандери до Барановського було достатнім приводом для вчинення вбивства.

14 січня 1944 року мельниківців спіткав наступний удар – невідомі вбили у Львові полковника Романа Сушка. Підозра й цього разу впала на бандерівців (в інших версіях йшлося про гестапо, АК і радянські спецслужби). Обидва вбивства, і Барановського, і Сушка, рішуче засудив митрополит Андрей Шептицький. У лютому галицькі мельниківці, можливо, у відповідь на замах на Сушка, видали відозву *Звинувачуємо*. Вони звинуватили УПА у провокуванні німців до паціфікацій проти українців, порушенні домовленостей із підрозділами ОУН-М, підступному роззброєнні їх на Волині, врешті, вбивстві з-за рогу політичних суперників. УПА також звинуватили у брутальному стягненні з українських селян контингентів, вищих, ніж встановлені німцями та більшовиками. Безглуздою, на думку ОУН-М, була і спрямована проти поляків бандерівська операція. Мельниківці були переконані, що єдиним наслідком таких дій стала втеча поляків до міст, що, замість зміцнити, послабило українців на Волині. Вони застерігали, що перенесення подібних методів до Східної Галичини лише завдасть українській спільноті кривавих втрат.

У першій половині 1944 року Мельник у кількох виступах у Берліні різко негативно відгукнувся про політику Німеччини, а його люди спробували встановити контакти з союзниками. У відповідь на ОУН-М посипалися німецькі репресії. Окрім самого Мельника, була арештована низка інших діячів. До табору Заксенгаузен потрапив (і був там закатований) Кандиба-Ольжич.

Пізньої осені 1944 року керівництво ОУН-М, яке вирушило в еміграцію, зустрілося в Братиславі. На зборах була прийнята директива, від місця наради названа братиславською, в якій стверджено, що збройна боротьба в нинішній ситуації не має жодних шансів на успіх, тому усю організаційну діяльність вирішено перенести у сферу політики та культури.

Після війни чільні представники ОУН-М (у тому числі Андрій Мельник, котрого наприкінці 1944 року німці звільнили з табору) опинилися в еміграції. Там вони проводили інтенсивну політично-пропагандистську діяльність, поступово здобувши значний вплив на еміграційний парламент УНР, який апелював до традицій отамана Петлюри. Останнім президентом УНР у вигнанні був Микола Плав'юк, котрий походив власне з ОУН-М. Після проголошення незалежності

України в 1991 році він переказав інсигнії влади першому президентові держави Україна – Леоніду Кравчуку.

Ставлення «пересічних» українців до антипольської акції

Проблемою, яка досі залишається фактично не дослідженою істориками, є ставлення українського населення до діяльності бандерівців. Схоже, що дії УПА на Волині мали в тому регіоні істотну суспільну підтримку. Проте, слід підкреслити той факт, що коли до певної міри прийнятним залишалось нищення далеко розташованих польських сіл, то убивство польських сусідів часто викликало опір. Слід також зазначити, що будь-який спротив УПА суворо карала побиттям або смертною карою (у разі допомоги полякам зазвичай смертю). Як зауважив Вінцентій Романовський:

Частина українців із боєм і жахом спостерігала за тим, як відбувається операція винищення [поляків]. Опиратися їй було немисливо, будь-який прояв критики закінчувався трагічно. Неодноразово відданість ідеї та «Самостійній Україні» перевіряли в такий спосіб, що веліли вбити кращого польського сусіда, а іноді й друга. Хто не виконав розпорядження – гинув сам. Українське населення, століттями вкорінене на селі, навіть гадки не допускало про втечу, щоб уникнути злочину. Нікуди було тікати⁵.

Попри це, усе ж траплялися відверті протести проти починань бандерівців. У польських звітах фігурує таємничий ВУК. Таємничий, позаяк ми не знаємо прізвища жодного з його членів. Можна тільки здогадуватися, що радше за все він складався з емігрантів із Наддніпрянської України – якщо, взагалі, то була не дезінформація польського підпілля. Цей комітет видав відозву, яка закликала українців припинити вбивства:

Планова акція мордування поляків є найпотворнішим проступком українців. [...] Селянине, український інтелігенте, батьку, поговори з сином, і в разі потреби загинь у бою з ним. І ніколи не входи у зло, яке несе одурманений засліплений син. [...] Всіх, хто причетні до вбивств, грабунку, незалежно від того, чинять вони це свідомо, чи ні, – історія в майбутньому засудить і прокляне⁶.

Польське підпілля оцінило відозву таким чином: «Комітет той [...] рішуче засуджує злочини та вбивства поляків – проте не має в широких масах української людності на Волині більшого впливу, а його заклики поки що залишаються непоміченими»⁷.

У багатьох спогадах і публікаціях міститься інформація про порятунок поляків українцями. Яніна Мартосінська із села Острівків, скажімо, згадувала: «Моя шкільна подруга сховалася разом зі своїм молодшим братом [під час нападу УПА – Г.М.]. Після різанини вони вийшли шукати батьків. Зненацька з'явився українець, який узяв їх за руку і казав сховатися... Так вони вижили»⁸. Інший мешканець Волині Мечислав Пашковський створив невеличкий каталог «людських відрухів», про які тоді чув: «Тут якась українка своїми воланнями зуміла стримати роз'юшених катів. Там відром зимної води хтось привів до тьми непритомну жертву. Іншого разу, вдаючи неухважність, дозволили втекти приреченим, яких вели на смерть. Дехто з ризиком для життя попереджав польських сусідів: “Тікайте, бо вони сьогодні вночі за вами прийдуть”»⁹. З досліджень Ромуальда Недзелка випливає, що на Волині зафіксовано принаймні 493 випадки допомоги, наданої 794 особами. Були врятовані 1806 поляків¹⁰. Цей список, звісно ж, далеко не вичерпний. З особливою нехиттю ставилися до операцій проти поляків на Волині українські протестанти. Вони не заперечували мети боротьби УПА, але відкидали методи, до яких вдавалося це формування. Не слід також забувати, що часто ті, хто рятував поляків, гинули через це, замордовані УПА. Серед них були особи від змішаних шлюбів, котрі відмовилися виконати розпорядження вбити свою половину.

З доступних матеріалів постає загальне враження, що підтримка антипольської акції в Східній Галичині була нижчою, ніж на Волині. З них вимальовується цікавий образ поглядів української громади. Після вбивства в листопаді 1943 року кільканадцяти поляків у Болозові Добромільського повіту було зауважено, наприклад, що вбивство

струснуло [українськими – Г.М.] масами [...] українське населення не стає ані на бік потерпілих, ані на бік винуватців. Спочатку одні вважали, що то робота комуністичних банд [...] а другі приписувати це УНС (більшість). Навіть тоді, коли українське населення переконалося, що то найбільш правдоподібно вчинила УНС, то не у всьому

визнало мудрість за таким «скоком», а особливо з приводу форми його виконання. Переважно огиду викликало вбивство жінок і дітей. Про інтелігенцію нема й мови – вона проти таких форм терору¹¹.

У одному зі звітів із перемиської округи ОУН цікаво оцінено ставлення людності до діянь УПА. Отож, населення:

боїться наслідків антипольських акцій (найбільше інтелігенція), які мають місце в Галичині, і з того приводу висувують проти нас такі аргументи: 1/ більшовики жорстоко за це помстяться, а тепер це роблять самі поляки. 2/ поляки, тікаючи з сіл, зміцнюють польськість у містах. 3/ наслідком цих дій є компрометація на міжнародній арені¹².

Дуже дивною є виразна неприязнь, щоб не сказати ненависть супроти власної інтелігенції, яку іноді можна простежити у звітах ОУН. В одному з них навіть міститься таке твердження: «Наша інтелігенція – то переважно раби у штивних комірцях»¹³. Гнів автора звіту викликало небажання львівських лікарів вступати до лав УПА. В іншому повідомленні про становище зі Львова, датованому квітнем 1944 року, читаємо:

Антипольські акції низи оцінюють позитивно, включно з такими недоліками, як вбивство жінок і дітей, інтелігенція з цими акціями не згодна, не стільки з гуманітарних причин, а радше зі страху перед відповідальністю¹⁴.

Проте образ української інтелігенції зовсім по-іншому виглядає в польських матеріалах. За повідомленнями польського підпілля один із видаєтних українських адвокатів начебто сказав:

Я щиро засмучений з приводу вбивств, і не через співчуття до поляків, але тому, що усвідомлюю катастрофічні наслідки, які вони матимуть, зокрема, після повернення цих земель до складу Польської Держави¹⁵.

В іншому польському звіті читаємо:

Українська інтелігенція заявляє полякам про осуд убивств, проте поміж собою схвально відгукується про цю акцію. (Підслухана розмова між інж. Меруновичем, інж. Рабелем і незнакомим на прізвище українським священником у бюро станіславського магістрату)¹⁶.

Так само як на Волині, так і в Східній Галичині після початку масованої антипольської акції траплялися часті випадки допомоги полякам українцями. Ромуальд Недзелко подає число 488 українців, які врятували в Східній Галичині 628 поляків¹⁷. Серед осіб, котрі надали допомогу, є і греко-католицькі священники. В Балигороді, де 6 серпня 1944 року було розстріляно сорок двох поляків, група чоловіків, присутніх на недільній месі, уникнула смерті тільки тому, що випадково присутній у тих місцях греко-католицький священник Оленко заслонив власним тілом вхід до храму, не дозволяючи воякам УПА переступити його поріг (за іншою версією він урятував тільки місцевого римо-католицького священника). Також, у березні 1944 року в повіті Бібрка священник Березюк із групою українців-мирян успішно домовився про звільнення захоплених підрозділом УПА у Раковці кількадесятьох поляків.

Митрополит Андрей Шептицький: катехеза в добу погорди

Панівною конфесією українського населення Східної Галичини було католицизм східного обряду. Греко-католицька Церква, яка виникла в 1596 році на підставі Брестської унії (православні мешканці Речі Посполитої Двох Народів визнали тоді верховну владу Папи Римського, зберігши свій обряд), в XIX столітті набула виразно національного (себто, українського) характеру. Під час Другої світової війни Греко-католицьку Церкву очолював митрополит Андрей Шептицький, котрий обіймав цю посаду від 1901 року. Він походив із польсько-української родини, і віруючі спершу поставилися до нього з недовірою. Вони побоювалися, що в міжнаціональних суперечках, які точилися в Східній Галичині, митрополит займатиме пропольську позицію. Але час показав, що глава Церкви завжди послідовно обстоював дотримання прав українців. У 1918 році Шептицький визнав уряд ЗУНР і сприяв йому на міжнародній арені, в тому числі й після завершення польсько-української війни 1918–1919 років, підсумки якої визнав величезною несправедливістю.

У міжвоєнний період архієпископ Шептицький залишався лояльним до II Республіки, обстоював програму органічної праці, активно підтримуючи розвиток української культури, освіти та ділового життя. Він відверто засуджував випадки дискримінації української меншини, скажімо, коли йшлося про пацифікацію 1930 року чи руйнування церков на Люблінщині. Проте, водночас митрополит рішуче засуджував тероризм як метод політичної боротьби. Після вбивства в 1934 році ОУН директора Івана Бабія він категорично заявив:

Директор Бабій упав жертвою українських терористів, дроз жаху потряс цілим народом. Убивають зрадливим способом найліпшого патріота, заслуженого громадянина [...]. Всі заслужені й розумні українці впадуть із рук скритовбивців, бо немає розумного українця, який не противився б такій злочинній акції. [...] Ми [...] не перестанемо повторяти, що злочин є завжди злочином, що святій справі не можна служити закривавленими руками¹.

Початок Другої світової війни поставив архієпископа Шептицького перед найважчим випробуванням. У вересні 1939 року він виступив із відозвою, що закликала українську громаду зберігати спокій і не виступати проти Польської держави. Його глибоко приголомшили комуністичні репресії, які впали на мешканців Східної Галичини під час радянської окупації в 1939–1941 роках. Саме тому, мабуть, одразу ж після того, як німці увійшли до Львова, митрополит видав послання з привітанням німецькій армії, а також підтримав утворення українськими націоналістами уряду Ярослава Стецька. Втім, у другому випадку правдоподібним виглядає припущення, що архієпископ Шептицький був переконаний, наче щойно посталі органи влади керовані принаймні усією ОУН, а не представниками тільки однієї, бандерівської фракції. Безумовно, він сподівався тоді на утворення з німецькою допомогою вільної України. В листах, надісланих у другій половині 1941 року до представників німецької влади, митрополит висловив надію на створення незалежної української держави, союзної III Райхові. Доволі швидко, однак, він почав усвідомлювати, що має справу з абсолютно іншою німецькою державою, ніж та, яку архієпископ Андрей пам'ятав із часів Австро-Угорської імперії. «То не Німеччина Гете», – начебто сказав він через кілька років.

Найбільше митрополита потрясли потворні злочини, скоєні нацистами, передусім Голокост євреїв. Саме тому на початку 1942 року в листі до глави СС Гайнріха Гімлера він питав, чи знає той про звірства, скоєні німецькими солдатами, і висловив сподівання, що для антисемітських операцій не використовуватимуть українців, які служать у допоміжній поліції. Водночас Шептицький розпочав пастирську акцію, покликану загострити чутливість віруючих греко-католиків до питання оборони людського життя. У своїх листах, пастирських посланнях і заявах до священників він неодноразово нагадував, що рішення про смертну кару може виносити лише законна державна влада, та й то лише супроти безнадійних призвідців найважчих злочинів, чия провина була доведена на справедливому судовому процесі. Він нагадував, що ті, хто скоюють убивства, чинять надзвичайно важкий гріх, який виключає їх із громади віруючих і прирікає на вічне прокляття. Той гріх можна було би спокутувати тільки глибоким покаванням. Греко-католицькі парохі були зобов'язані переказати ці

заклики віруючим у парафіях. Водночас вони мусили заохочувати греко-католиків уникати осіб, заплямованих гріхом смертовбивства, щоб у такий спосіб переконати їх змінити свої погляди.

Найвідомішим пастирським посланням митрополита є опублікований у листопаді 1942 року декрет *Не убий!*, своєрідний підсумок попереднього навчання митрополита щодо п'ятої заповіді. У декреті читаємо:

Чоловіковбивник виключає себе з [...] Божої суспільности [...] і стягає на себе велику Божу кару у вічності й страшне Боже прокляття вже на цьому світі. [...] В темній душі чоловіковбивника здійснюється те, що з такою силою описане в псалмі. [...] Рана його душі смердить і гниє в його живочому та ходячому ще по світі трупі. Він погордив благословенством Божого закону, і воно віддалилося від нього. [...] Така доля убивника на цьому світі, а у вічності участь із діволами й ангелами його. [...] Людина, що проливає неповинну кров свого ворога, політичного противника, є таким самим чоловіковбивником, як людина, що це робить для рабунку, і так само заслуговує на кару Божу і на клятву Церкви².

Наміри митрополита стають цілком зрозумілими в світлі його листа до папи Пія XII в серпні 1942 року. З нього випливає, що архієпископ Шептицький був серйозно занепокоєний деморалізацією української громади, зумовленою німецькою окупацією, та намагався застерегти віруючих греко-католиків від втягування їх до участі в операціях із винищення євреїв, а відтак перед вчиненням смертного гріха. Його наступні нагадування про потребу дотримання п'ятої заповіді служили саме цій меті, а одночасні висловлювання з приводу милосердя були покликані спонукати допомагати усім потребуючим, а отже, і євреям, котрі шукали порятунку.

Про те, що ініціативи митрополита стосувалися не лише українців, переконує його особиста ангажованість у справу порятунку євреїв. Попри те, що він був прикутий до інвалідного візка, архієпископ Шептицький зумів створити мережу греко-католиків, яка займалася порятунком осіб єврейського походження. Віддані йому особи на прохання архієпископа переховували в монастирях багатьох людей, у тому числі рабина Давида Кагане, Курта Левіна та Адама Данієля Ротфельда. Слід,

утім, підкреслити, що увесь цей – так би мовити – духовний хрестовий похід на захист життя стосувався передусім Голокосту євреїв, а не вбивства поляків. Хоча ще раніше, в 1941 році архієпископ був шокований планами убивства польської інтелігенції та священників, проте і наприкінці 1942 року він приписував саме німцям намір «випалити всю українську та польську інтелігенцію»³.

Безпосередньо становища поляків могли стосуватися тільки пастирські послання митрополита 1943–1944 років. У листі до віруючих від серпня 1943 року архієпископ Шептицький зауважив:

Ми були свідками навіть страшних убивств, сповнених молодими людьми, може, навіть в добрих намірах, але з жахливими наслідками для народу. Ми бачили не раз людей, що [...] наказували для добра справи когось убивати. [...] На жаль, такі випадки виробили в молодих фальшиві пересвідчення про те, коли кому можна життя відібрати.

Далі архієпископ у своєму посланні твердо нагадував, що недотримання п'ятої заповіді «стягає на душу прокляття небес», накладаючи на злочинця «п'ятно неповинно пролитої крові, не затерте навіть покаєнням». Водночас – у зв'язку з непослухом молоді – він апелював до батьків:

Життя і добра ближнього стережіть в ім'я християнської любові ближнього і християнської цивілізації, в ім'я того християнського суспільного ладу, який ми бажали би бачити колись у нашій самостійній, соборній Українській державі. Будьте переконані, що все, що тільки зробите в напрямі так понятої любові ближнього, принесе обильне Боже благословення Вашій родині й Вашому селу.

Митрополит також попросив прочитати листа й обговорити його в церковних братствах. Цим він зобов'язав їх членів рятувати тих, кому загрожує небезпека. Читаємо в посланні:

Нехай, передовсім, ствердять, чи і яка [...] небезпека в селі, чи кому грозить небезпека життя. Відтак нехай застановляться, що могли б зробити, щоб комусь у даному випадку вирятувати життя, нехай

вкінці приступлять до св. Причастія в намірі ведення такої важної суспільної праці⁴.

Достоту з ентузіазмом поставився до серпневого послання 1943 року Фронт Відродження Польщі (Front Odrodzenia Polski, ФОП). То була невеличка підпільна організація, що об'єднувала католицьких діячів на чолі з відомою письменницею Зоф'єю Косак-Щуцькою (це ж бо, зокрема, під її впливом було створено Раду допомоги євреям «Жего-та»). ФОП опублікував послання митрополита у своєму друкованому виданні «Prawda» за серпень–вересень 1943 року з редакційним коментарем, у якому підкреслено вагомість слів греко-католицького ієрарха: «Голос Митрополита тим прикметніший, що не обмежується лише осудом убивств і беззаконня, а й закликає українців боронити життя й майно людності, якій загрожують акти терору»⁵. Значно стриманіше – і, мабуть, ближче до дійсності – оцінив послання архієпископа «Biuletyn Informacyjny», головний друкований орган Армії Крайової:

Хоча воно [послання] і не заявляє виразно про факт убивства поляків українцями, проте містить рішучий осуд таких методів боротьби, як убивство людей чи знищення усього їхнього майна, та вказує негативні наслідки, які подібні вчинки матимуть для української нації. На жаль, навіть поведінка греко-католицького кліру далека від принципів, висловлених у пастирському посланні отця Митрополита⁶.

Про заяву митрополита повідомив лондонське керівництво командувач АК генерал Тадеуш Коморовський «Бір» у звіті за 19 серпня 1943 року, в якому також інформував про злочини УПА на Волині. Послання архієпископа він окреслив як заклик «віруючих до християнського супокою»⁷.

Як видно, польське підпілля сприйняло діяльність митрополита Шептицького більш-менш позитивно. Відомо, що вже від 1940 року представники польського руху опору час від часу контактували з митрополитом, намагаючись через нього вплинути на пом'якшення антипольських настроїв серед українців. На думку Ришарда Тожецького, архієпископ Шептицький також зичливо ставився до переговорів, які вели під час війни представники польського та українського підпілля,

намагаючись їх якомога полегшити в надії на мирне врегулювання суперечок, – але завжди підкреслюючи потребу задовольнити прагнення українців⁸.

Дивує, що набагато критичніше поставилося до архієпископа римо-католицьке духовенство. Це виразно помітно в листуванні митрополита з архієпископом Болеславом Твардовським, главою Львівської римо-католицької митрополії, опублікованому в 1992 році професором отцем Юзефом Волчанським⁹. Варто нагадати тут про зміст цього надзвичайно цікавого, а водночас драматичного у своїй вимові обміну листами. Слід тут звернути увагу на певну незначну, проте важливу обставину. Отож у згаданих листах архієпископ Шептицький слова «поляки» та «українці» писав із малої літери, що згідно з правилами української орфографії. Неслушна, отже, думка, яка іноді лунає, буцім митрополит писав з малої літери тільки слово «поляки», в такий спосіб начебто висловлюючи свою неприязнь до цієї нації.

Архієпископ Болеслав Твардовський у першому листі, датованому 30 липня 1943 року, звернувся до греко-католицького митрополита з проханням опублікувати пастирське послання із осудом масових злочинів, скоєних проти поляків. У відповідь на це архієпископ Шептицький надіслав архієпископу Твардовському два свої пастирські послання із закликом до віруючих дотримуватися п'ятої заповіді та запропонував опублікувати їх у польській пресі. Водночас він попросив прислати йому листи польських єпископів, «які б засуджували та перестерігали від ненависті супроти українського народу», обіцяючи поширити їх у греко-католицьких виданнях. 13 вересня 1943 року митрополит надіслав чергового, набагато емоційнішого листа архієпископу Твардовському, ймовірно, під впливом звістки про вчинене попереднього дня підрозділом АК у Львові вбивство професора Андрія Ластовецького. Це пояснювало би, чому він просив у ньому архієпископа Твардовського висловитися з приводу тієї трагічної смерті, а також з приводу хвилі вбивств українців на Люблінщині, де, за його словами, від рук поляків загинули вже близько п'ятисот осіб, і «публічно остерегти й засудити політику ненависті, з якої випливають такі численні та гучні злочини».

Листи й пропозиції греко-католицького митрополита архієпископ Твардовський не міг залишити без відповіді. У листі від 15 жовтня він повідомив, що масові вбивства польського населення, які досі трапля-

лися тільки на Волині, «перекинулися» у Східну Галичину, докладно описуючи випадки мордування римо-католицьких священників. Наві-вши цю аргументацію, архієпископ Твардовський розсудливо зауважив:

[...] як же ж за таких умов виглядав би мій заклик до переслідуваних, переляканих вірних моєї єпархії припинити вбивства віруючих греко-католицького обряду, тим часом, коли саме вони, не певні ні дня, ні години [загибелі], зазнають переслідувань і мордувань.

Архієпископ Твардовський також висловив недвозначну певність, що винуватцями убивств поляків є українські греко-католики, котрі не визнають «пастирської влади та впливу» митрополита. Натомість, він не лише не оцінив становища українського населення на Люблінщині, а й висловив сумнів, що за «гідним співчуття» убивством Ластовецького стояли поляки і з дещо – в даному контексті – дивною впевненістю констатував: «Дякую Богові [...], що вірні моєї єпархії не осквернили своїх рук кров'ю ближнього».

Листа цього архієпископ Шептицький, мабуть, сприйняв зі змішаними почуттями. Тому в відповіді за 15 листопада 1943 року він гірко запитав: «Не заперечую, що між греко-католиками є й ті, хто не слухають голосу свого єпископа. Проте, чи Ви, Екселенціє, вважаєте, що всі латинники такі добрі, що вже не потребують публічної остороги з боку їх архіпастиря?» В листі він також спробував дати власну оцінку тогочасній ситуації. Митрополит відкинув тезу, наче всі вбивства поляків були справою рук українців. На його думку, чимало нападів мали характер пограбувань і були вчинені етнічно змішаними бандами, які часто перебували під комуністичним впливом. За його словами, масовим убивствам поляків на Волині передували «численні вбивства» українців на Холмщині (тут він, отожд, висловив поширену на той час серед української громадськості Галичини думку). Оцінюючи власну позицію, митрополит ствердив: «У ці страшні часи я сповнив свій обов'язок, нагадуючи віруючим про заповідь «Не убий» і застерігаючи їх від політичної та національної ненависті». Насамкінець він також додав, що й римо-католицькі єпископи мусять остерегти віруючих «перед нехристиянською політикою, перед національною ненавистю та кровопролиттям».

Листування цілком очевидно показало істотну різницю у сприйнятті ситуації обома ієрархами. Тому в останньому відомому нам листі за 8 березня 1944 року архієпископ Твардовський, перелічивши низку прикладів злочинів проти поляків, попросив лише, щоб греко-католицькі священники врятували від профанації Євхаристію, яка залишилася в зруйнованих польських церквах.

Проте, я далекий від думки, що листування з архієпископом Твардовським не дало жодного результату. Припускаю, що власне воно зумовило появу в опублікованому в листопаді 1943 року *Спільному посланні всіх Українських Ординаріїв, Кoad'ютора Митрополії, всіх помічних Єпископів, Апостольських Адміністраторів і Візитаторів*, яке остерігало віруючих перед гріхом ненависті, таких слів: «Очевидно, осуджуємо кожне душогубство, хто б його не поповнив, осуджуємо злочини, жертвами яких є ми і ті злочини, яких допустились були наші люди. Невинно пролита кров завжди і всюди кличе до неба по пімсту»¹⁰. Крім того, воно могло вплинути на видане на початку 1944 року пастирське послання до духовенства та вірних *Про вбивання священників (Мир о Господі)*. Це послання постало в момент, коли масова антипольська операція УПА охопила вже Східну Галичину, й виразно стосується власне польсько-українського конфлікту. Вже на початку послання митрополит прямо вказав на випадки вбивства у Львівській архієпископії священників усіх релігій і обрядів (а отже, й римо-католицьких і православних), рішуче засуджуючи використання таких методів «в боротьбі чи то партійній, народній, чи політичній». Архієпископ виразно заперечив будь-який поділ обох католицьких обрядів:

А хто поступуванням своїм розділює і роз'єднує два католицькі віросповідання, що різняться лишень обрядом, і тим способом вірним одного обряду накидує жаль, уразу, ненависть до вірних іншого обряду, – той наносить Церкві удар в найсутнішій її прикметі: всеобнимаючої братської любови.

Митрополит також застерігав від ненависті та помсти, особливим злом визнаючи переслідування не фактичного ворога, а «невинних його рідних або близьких». В подальшій частині послання він категорично заявив:

Навіть поганські народи уважали негідним людини злочином і ганьбою для мущини вбивати безборонних. Проти цих злочинів протестуємо передусім тоді, коли їх справниками є вороги Христової Церкви. Але коли спостерігаємо небезпеку, що ці злочини можуть втискатися і втискаються навіть [...] в ряди повірених нам вірних, то [...] зі страху перед будучністю християнського народу не перестаємо перестерігати перед нею вірних¹¹.

Ці слова містили очевидне засудження методів, уживаних бандерівським рухом щодо поляків. Без сумніву, злочини, скоєні ОУН і УПА, викликали обурення архієпископа. Проте водночас митрополит у посланні засудив будь-які випадки вбивства невинних осіб, особливо священників, тим самим неначе ставлячи знак рівності між долею римокатолицьких, греко-католицьких і православних священників. Тим часом, хоча на межі 1943 й 1944 років загинули – від рук польського підпілля – й низка українських священників, то власне польським священникам ОУН і УПА винесла тоді повсюдний смертний вирок. У зв'язку з цим постає запитання: чому архієпископ прямо не засудив антипольську акцію?

В цій справі ми приречені покладатися лише на припущення. Ми, наприклад, не знаємо, чи митрополит збагнув, із якою масштабною трагедією польського населення має справу. Звичайно, бодай лишень із листів архієпископа Твардовського він знав про масові вбивства поляків, проте міг уважати, що вони є типовим прикладом погромів, які вже не раз охоплювали ці терени, завжди маючи тимчасовий характер. Цілком імовірно, що він просто не йняв віри, що могло трапитися організоване винищення польського населення, сплановане та вчинене українцями. Ось чому він так охоче схилився до думки, що все це справа рук анархістських банд, навіть якщо й пов'язаних із бандерівцями, то не підпорядкованих центральному керівництву.

Втім, на рішення митрополита не публікувати послання з осудом антипольської акції вплинула не тільки можлива помилкова оцінка ситуації. Архієпископ Шептицький чудово усвідомлював, що кожне його висловлювання має не тільки моральний і релігійний характер, а й політичний. Мабуть, тому він побоювався, щоб його одностороннє засудження антипольських заходів бандерівців не було згодом використане проти українських самостійницьких прагнень. Знаючи реальні відмінності польських і українських інтересів і засуджуючи нехристиянські

методи боротьби, він водночас рішуче обстоював створення незалежної України, в кордонах якої опинився би Львів.

Та як би там не було, не слід забувати, що навіть якби глава Греко-католицької Церкви відверто засудив дії УПА, це не змінило би тогочасної ситуації. Моральні повчання митрополита Шептицького не могли спинити хвилі злочинів, бо його словам не корилися, особливо діячі ОУН-Б.

Цікаво, що сам митрополит радше усвідомлював обмеженість своїх можливостей. В одному з його листів, надрукованих у «Львівських Архієпархіяльних Відомостях» у 1943 році, читаємо:

Про чоловіковбивство написав я два послання і декрет для Собору. Але не маю враження, що і послання і декрет і ухвалені досі правила справу хоч на волос змінили. [...] Християнські суспільності бувають такі вражливі на пролиту кров, що з особливішим жахом привикли відвертатися від катів, себто людей, що в імені державної справедливості задають смерть засудженим на цю кару [...] приїзд ката потрясав цілим населенням міста. [...] Оминали його, коли появився десь на вулиці. Ніяка гостинниця не приймала його [...]. Таке вбивство ката було актом справедливості, карою за певні, нехибні злочини, суджені суддями, що присягали справедливо судити. [...]. Тепер же [...] ми стрічаємо людей, що оповідають, як ближніх убивали [...] хваляться, що нема для них більшої розкоші як проливати кров. Як повернути таких людей і як до здоров'я довести людську природу? Яким способом задержати той крик пролитої крові, що до неба кличе по пімсту? [...] Одна тільки всемогуча Божа благодать може допомогти; маємо один лише успішний орудник – молитву¹².

З доступних документів виразно видно чітке дистанціювання архієпископа Шептицького від ОУН-Б і УПА. Скажімо, діяльності бандерівців стосуються слова: «Нездоровим об'явом є, що молоді, часом навіть дуже молоді, хотять під погрозами приказувати старшим. Оправдуються тим, що роблять це для загального добра і на приказ своїх провідників. [...] Нераз молоді поступають так, як коли б накази діставали від ворогів українського народу. На цілій лінії слідний вплив безбожників-комуністів»¹³. У зв'язку з цим слід дуже обережно трактувати інформацію про буцім добрі стосунки митрополита з командувачем УПА Романом Шухевичем чи делегування ним свого представника на з'їзд

політичної надбудови цього формування – Української Головної Визвольної Ради. Характерно, зрештою, що нібито призначений митрополитом спостерігач отець Галіант взагалі не приїхав на засідання. Зате присутній на з'їзді Лев Шанковський роздратовано зазначив, що серед самих українців лунає думка, наче за стан польсько-українських стосунків відповідальні українські «молоді політики», і розкритикував митрополита Шептицького, який «видав відозву [до віруючих – Г.М.], попри те, що польський єпископ нічого не видав»¹⁴. Легко здогадатися, що Шанковському либонь йшлося про згадане вже пастирське послання до духовенства та вірних *Про вбивання священників (Мир о Господі)*.

Немає жодного сумніву, що священники, які потрапили до лав українських партизанів (ймовірно, їх було кільканадцять), підтримували бандерівський рух «з власної ініціативи». Інакше було, натомість, із капеланами дивізії СС «Галичина». Без сумніву, вони опинилися в дивізії за згодою глави Греко-католицької Церкви. Можна тільки припускати, чи це був лише вираз турботи про спасіння вояків (як це офіційно представлялося), чи за цим також крилася умовна підтримка самої ідеї утворення дивізії, задуманої як зав'язок українських збройних сил. Різне ставлення митрополита до УПА та дивізії СС «Галичина» підтверджують також документи радянських спецслужб. В одному з них таємний співробітник НКВС-НКДБ доніс про свою розмову з архієпископом Шептицьким, у якій той сказав:

Дії УПА і бандерівців я засуджую, мельниківців і тих, хто входить до складу дивізії «СС-Галичина» – виправдовую. Наміри їхні були добрі, але німці обдурили їх, і тепер слід відмовитися від будь-якої орієнтації на німців... Зараз, у існуючому міжнародному становищі, єдиний вибір, мабуть, іти з радянською владою¹⁵.

У цьому контексті не дивує, що після вступу Червоної Армії митрополит засудив діяльність УПА. Незалежно від свого дистанціювання супроти бандерівців, архієпископ Шептицький вважав тоді, що партизанська діяльність лише заподіює страждань українському цивільному населенню, приреченому на радянські репресії.

Митрополит Андрей Шептицький помер 1 листопада 1944 року. Радянська влада погодилася на його урочистий похорон. Але то був один із останніх проявів терпимості до греко-католиків. 8 квітня 1945 року

в газеті «Вільна Україна» з'явилася стаття Ярослава Галана *З хрестом чи ножем*, у якій Греко-католицька Церква була звинувачена в співпраці з III Райхом. Статтю передрукували всі газети, які виходили в СРСР. То був сигнал до початку репресій. 11 квітня 1945 року був заарештований наступник митрополита – архієпископ Йосиф Сліпий і всі єпископи. Незабаром їхню долю розділили чимало рядових священиків. Вони потрапили до таборів, де частина з них померли мученицькою смертю. В березні 1946 року на спеціальному соборі у Львові Греко-католицьку Церкву було «об'єднано» з Православною. Відтоді й аж до кінця вісімдесятих років дотримання греко-католицького обряду вважалося підривною діяльністю. Той факт, що Греко-католицька Церква пережила брутальні багатолітні комуністичні репресії та стала нині однією з найважливіших релігійних громад в Україні, значною мірою є заслугою митрополита Андрея Шептицького.

Прихід радянської влади

Операція «Буря»

Напроресні 1944 року Червона Армія досягла Східної Галичини. В березні радянські війська зайняли Коломийський і Городенківський повіти та почали битву за Тернопіль, який нацисти оголосили неприступною фортецею. Місто впало після п'яти тижнів украй запеклих боїв. Німецькі зусилля та втома радянських підрозділів зумовили, що фронт ненадовго стабілізувався на лінії Ковель–Броди–Коломия, на відстані усього лиш близько 80 кілометрів від Львова.

23 червня 1944 року після ураганної артилерійської підготовки Червона Армія розпочала одну з найважливіших наступальних операцій Другої світової війни за кодовою назвою «Баґратіон». Наступ військ 1-го і 2-го Білоруських фронтів упродовж кількох тижнів завершився визволенням Білорусі та розгромом німецької групи армій «Центр». 18 липня війська південного крила 1-го Білоруського фронту форсували Західний Буг і, хутко рухаючись уперед, 25 липня оволоділи Демблінном та Пулавами, вийшовши на лінію Вісли.

Тимчасове затишшя в Галичині обірвав 13 липня 1944 року наступ військ 1-го Українського фронту під командуванням маршала Івана Конєва. Радянським підрозділам вистачило кількох днів (17–22 липня), щоб оточити та знищити на Львівщині в районі Бродів вісім німецьких дивізій, у тому числі 14 дивізію Ваффен СС «Галичина». На світанку 22 липня 1944 року 10 гвардійський танковий корпус, який входив до складу 4-ї танкової армії, підійшов до Львова та розпочав битву за місто.

Радянський наступ спонукав керівництво АК прийняти рішення про початок операції «Буря». Вже у березні 1944 року загопи АК розпочали втілення цієї операції в районі Тернополя, а відтак у Станіславській Окрузі АК. В міру наближення підрозділів Червоної Армії до Львова були також активізовані тамтешні підпільні ланки АК. Від перших хвилин боротьби за Львів на допомогу радянським танковим підрозділам прийшли вояки АК зі сформованих у процесі боїв 5-ї піхотної дивізії та 14-го полку язловецьких уланів. Поляки включилися у вуличні бої, здобувши, зокрема, головний залізничний вокзал, газовий завод, елек-

трянцю та підприємство водогону й каналізації. Вони також заблокували деякі підходи до міста, ускладнюючи німцям можливість переміщення підрозділів. Загони АК, що брали участь у Львівській операції, налічували загалом близько чотирьох тисяч осіб, тобто, їх було набагато менше, ніж у складі 27-ї Волинської піхотної дивізії.

Під час бойових дій начебто трапилася сутичка між АК й УПА в греко-католицькому кафедральному соборі св. Юра. Відчуття жаху на мить охопило мешканців північних районів міста 25 липня 1944 року, коли поширилася чутка, буцім німці скерували до Львова дивізію СС «Галичина». Перелякані поляки, побоюючись погрому та різанини, кинулися тікати на східні околиці міста, й АК з великими труднощами вдалося відновити порядок. Бажання помститися за місяці страху призвело до того, що в частині міста, зайнятій аківцями, сталася низка самосудів і убивств українців. Ймовірно, що тоді загинули кількадесят українців (мабуть, близько сімдесяти).

Після кількох днів запеклих сутичок вранці 28 липня 1944 року останні німецькі підрозділи відступили зі Львова. На здобутій міській ратуші та багатьох будинках замайоріли біло-червоні прапори. Як виявилось – востаннє. Вояки АК під час операції «Буря» виступили проти німців іще в околицях Стрия, Борислава, Дрогобича та Самбора, здобувши там чимало локальних успіхів.

Відразу ж після захоплення Львова радянські службовці почали переймати адміністрацію та правоохоронні органи. 28 липня 1944 року АК змусили скласти зброю та розпустити загони, але спочатку арештів не було. Натомість відбулася ціла низка переговорів командувача АК в Східній Галичині полковника Владислава Філіпковського «Янки» (за дорученням свого керівництва він під час переговорів рекомендувався у званні генерала) із радянським керівництвом, у тому числі Микитой Хрущовим. Серед співрозмовників «Янки» був також начальник НКВС у Львівській області, комісар міліції II рангу Євген Грушко. Він подякував під час зустрічі за порятунок аківцями від висадження в повітря електростанції та водогонів. Водночас Грушко згнів масове вивішування біло-червоних прапорів на будинках, оцінивши його, як провокацію:

Ген. Філіпковський відповів, що Львів – то польське місто. Грушко запитав: «Що важливіше, острів чи океан?»

– Філіпковський на це: «Океан».

– «Ну, бачите, – підсумував Грушко. – Львів – то польський острів у українському океані»¹.

Втім, на той момент була вже рокована доля не лише східних околиць ІІ Республіки, а й усієї Польщі. 23 липня 1944 року Московське радіо повідомило, що попереднього дня в захопленому Червоною Армією Холмі проголошено Маніфест Польського Комітету Національного Визволення (далі – ПКНВ) (хоча фактично він був сформований у Москві). Це означало, що всю владу в країні беруть до своїх рук польські комуністи, згуртовані передусім у Польській робітничій партії. Вони були майже цілковито позбавлені суспільної підтримки, а змогу втриматися при владі завдячували тільки ослоні радянських багнетів. Одним із перших кроків ПКНВ стало підписання 27 липня 1944 року угоди з урядом СРСР про східний кордон держави, який відтоді мав пролягати більш-менш уздовж так званої лінії Керзона. У блискавичному темпі на початку серпня 1944 року цей новий кордон був обставлений постами прикордонних військ НКВС.

У цій ситуації переговори польського підпілля із радянським керівництвом були заздалегідь приречені на провал. Останнє під час зустрічей зводило внесок АК у боротьбі проти німців до мінімуму та наголошували на необхідності змиритися з тим, що Львів увійде до складу СРСР. Для польського підпілля в них була лише одна пропозиція – вступати до підрозділів Війська Польського, підпорядкованих ПКНВ. 31 липня 1944 року полковник Філіпковський за схваленням окружного представника уряду, виїхав із кількома офіцерами на переговори щодо цього питання з генералом Міхалом Жимерським до Житомира. Схоже, львівське підпілля було, може, й готове піти на певні поступки комуністичному владному угрупованню, якби комуністи погодилися на формування у складі армії Берлінга окремої Львівської дивізії. Звісно, для радянського керівництва це було неприйнятно. Увечері 31 липня, незабаром після вильоту Філіпковського, офіцерів Львівської Округи АК викликали на розмову на 21-шу годину до будинку штабу по вулиці Кохановського (тепер Левицького), 27, де нібито мало йтися про питання формування дивізії АК. Зустріч виявилася пасткою. У штабі були арештовані від двадцяти п'яти до тридцяти офіцерів, а відтак у приміщенні влаштовано «казан», у якому наступного дня було затримано ще сорок вісім осіб. Ув'язнено також причетних до Представництва Уря-

ду. Самого окружного представника Адама Островського доправили до в'язниці в Любліні, де його хутко переконали публічно підтримати ПКНВ. У ніч проти 3 серпня 1944 року радянські спецслужби арештували в Житомирі полковника Філіпковського та супроводжуючих його офіцерів. Полковника звільнили допіру в 1947 році, – він повернувся до Польщі, проте через три роки помер, виснажений у неволі. То був лише початок влаштованого НКВС «полювання» на вояків АК, яке провадили на всіх територіях, зайнятих Червоною Армією.

Воднораз із арештами вояків АК радянська влада оголосила в Східній Галичині призов до армії. Поляків скеровували до «народного» Війська Польського, натомість західних українців – до Червоної Армії. Рекрутський набір, окрім постачання вкрай потрібного радянському керівництву «гарматного м'яса», мав також на меті ослабити здатність і волю до опору польських мешканців Галичини.

Радянські репресії, утім, охопили тільки частину розконспірованих під час операції «Буря» підрозділів АК. Близько тисячі шістсот вояків на чолі з підполковником Францішеком Рекуцьким «Топором» відступили на Ряшівщину, де радянські облави були менш дошкульними. Там, зберігаючи організаційну структуру, вони без якихось серйозних втрат пережили зиму 1944–1945 років, сподіваючись, що навесні зможуть повернутися до Львова. Частина учасників підпілля повернулися до суворої конспірації.

Операція «Буря» не виконала свого завдання, однак для оцінки польсько-українського конфлікту має доволі істотне значення. Адже вона переконливо засвідчила, що дії УПА закінчилися невдачею. Поляки, попри численні напади українських партизанів, зберегли значні збройні сили. Якби й справді дійшло до польсько-української війни, подібної до війни 1918–1919 років, підрозділи АК змогли б захистити від ударів УПА більшість міст. Під час антипольської операції українці не завдали АК жодних істотних втрат. Натомість, їм вдалося вчинити жахливе спустошення серед цивільного населення.

«Истребительные батальоны»

Улітку 1944 року поляки, які мешкали в Галичині, часто поставали перед трагічним вибором: потрапити до таборів або вступити до армії Берлінга. Можливо, саме тому чимало поляків опинилися в лавах

підпорядкованої НКВС радянської допоміжної міліції, так званих «*истребительных батальонах*» (ІБ, українською «винищувальні батальйони»). Принаймні частина ІБ постали на базі підрозділів АК, які вийшли з підпілля під час «Бурі». Цей факт підтверджують звіти УПА. Згідно з ними, поляки притьмом після приходу радянської влади (зокрема, в Коломиї, Заболотіві, Снятині) організували адміністрацію та поліцію, «яка відразу ж почала шукати бандерівців і доносити на українців. Поліція та пізніше реорганізувалася в істребительні отряди»². З іншого боку, утім, – набір до цього формування був примусовим, і багатьох поляків туди скерували воєнкомати (радянські військові комісаріати). Останні охоче так чинили, бо усвідомлювали, якою значною симпатією серед західних українців користувалися ОУН-Б і УПА, й звісно ж, не довіряли їм. З точки зору місцевої радянської адміністрації, озброїти тутешніх поляків здавалося набагато безпечнішим вирішенням.

Не відомо, скільки поляків врешті-решт опинилися в ІБ. Восени 1944 року в цих формуваннях служили щонайменше кілька тисяч осіб польського походження. І лише на початку 1945 року це число значно скоротилося, позаяк радянська влада почала висилати поляків з родинами до Польщі. Питання про польську присутність в ІБ викликає сьогодні жваві емоції, адже важко сказати, якою мірою вони захищали поляків (як стверджують колишні члени цих формувань), а якою провокували УПА до подальших дій. Але, немає жодного сумніву в тому, що УПА вбачало в діях ІБ серйозну загрозу. В одному зі звітів читаємо:

Дуже небезпечним для нас противником є польська поліція – вона знає місця й людей [...] бере участь у антиукраїнських операціях більшовицької міліції. Тому ті [загони – Г.М.] польської поліції, які відкрито співпрацюють з більшовиками, ми поборюємо³.

На жаль, ми мало знаємо про операції, які провадили польські ІБ. Зі спецінформації, підготованої 13 листопада 1944 року для секретаря обкому Олексенка прокурором Дрогобицької області Кригіним, ми довідуємося про діяльність в околицях Комарного ІБ, який складався вив'язково з поляків. Отож, за словами обласного прокурора:

а) вояки винищувального батальйону під час виїздів на операції в українських селах били українське населення; б) під час проведення

операцій забирали в громадян майно, не маючи для того жодних підстав; в) палили будинки під приводом того, що там мешкають члени бандерівських банд, не маючи для того жодних підстав; г) перебуваючи в селах [...] вояки винищувального батальйону називали українців бандитами, бандерівцями; д) при підпалі будинку в одному з них спалили живцем двох жінок, а одного чоловіка поранили в руку⁴.

Мабуть, найкривавішу операцію укомплектований поляками ІБ провів разом із радянськими спецслужбами 29 серпня 1944 року. Того дня спецслужби за участі ІБ з Надвірної, Більшівців і Ланчина організували облаву в селі Грабівці. Тоді трапилася сутичка з групою партизанів, які ховалися в stodолі, – загинули вісім упівців. «Розігріті» протистоянням нападники, знищивши групу вояків УПА, заходилися пацифікувати село. Були спалені триста господарств і розстріляні кількадесят виявлених чоловіків. Були поранені також дві жінки, одна з яких – пов'язана з підпіллям – померла. Загалом загинули вісімдесят шість осіб, а понад сімдесят були арештовані.

З радянських рапортів випливає, що ІБ, які діяли в УРСР між 1 січня 1944 і 1 серпня 1945 року (тобто, в період, коли кількість поляків була в них найбільшою) провели 26 328 бойових операцій, спрямованих на «ліквідацію банд». За цей час вони убили 11 193 особи та арештували 173 580 осіб. Крім того, 11 094 убитих були зараховані до категорії «бандитів і їхніх пособників». До тієї ж категорії були включені 30 366 заарештованих. Серед інших в'язнів найбільше було дезертирів із Червоної Армії (42 217), осіб, які ухиляються від військової служби (33 940), втікачів із примусових робіт (22 609), спекулянтів (9 322). Отже, діяльність ІБ не обмежувалася лише самообороною польських сіл від нападів УПА.

Останні вбивства цивільних поляків у Східній Галичині

Арешти, які спіткали поляків після приходу Червоної Армії, хутко переконали керівництво ОУН-Б і УПА, що радянська влада ставиться до самостійницьких прагнень поляків так само, як і до прагнень українців. Тому 1 вересня 1944 року командир УПА в Галичині Василь Сидор «Шелест» віддав наказ призупинити антипольські операції:

Поляків підвели в очікуванні здобути державу руками більшовиків. Вони помітили, що стали предметом в руках Москви і виконують роль негра. Є ознаки того, що поляки відвертаються від НКВС, а цим самим існує можливість наблизитися до нас. Ми принципово призупиняємо антипольські акції. Однак послідовно слід їх проводити проти всякого польського елемента, який співпрацює з НКВС та з тими органами московського імперіалізму, які намагаються морально і фізично знищити український народ (приклад [як слід вести акції проти поляків, які співпрацюють з СРСР. – Г.М.]: напад на польську міліцію в якомусь центрі, яка начисляє 20 осіб. Слід знищити третину або половину з них, решту роззброїти і попередити, якщо не припинять співпраці з більшовиками проти нас, то наступним разом будуть також знищені)¹.

Водночас було вирішено шукати можливості порозуміння з поляками супроти комуністів.

Якщо в усіх попередніх заявах, якими керівництво українського підпілля відмежовувалося від антипольських заходів, слід вбачати радше елементи інформаційної війни, розрахованої на приспання пильності ворога, то в цьому випадку ми володіємо чималою кількістю джерел, які, схоже, підтверджують зміну тактики (хоча, аж ніяк не стратегії) УПА. 3 березня командир СБ «Тимчій» (NN) у наказі для «Сивого» (NN) писав: «Поляків як таких ліквідувати забороняється, можна лише, коли вони зрадники»². До тієї категорії він відносив, скажімо, осіб, які виступають на публічних зборах або мітингах проти українського підпілля.

З іншого боку, однак, напади УПА на польські села та вбивства цивільного населення траплялися й після вересня 1944 року, й іноді були так само жорстокими, як попередні. Почасти це, либонь, було наслідком звичної несубординації партизанів УПА. В листопаді «Шелест» у одному з наказів навіть гостро згнів підлеглих, що замість нищити пости ІБ, ті ліквідують «польські маси». Проте, низові командири УПА могли у власній обороні послатися на невизначеність отриманих наказів. Хоча інструкції ОУН-Б і УПА рекомендували шукати порозуміння з поляками, але водночас вони радили «потиху допомагати в переселенні польського елемента [...] до Польщі»³.

На межі 1944–1945 років у Тернопільському воєводстві УПА вчинила низку нападів на польські села. Їх масштаб і засяг не залишають сумніву в організованому характері усєї операції та дають підстави для припущення, що в даному випадку було отримано згоду головного командування УПА на відновлення антипольської акції. На це, мабуть, вплинули наполягання місцевих командирів, котрі скаржилися на діяльність ІБ, укомплектованих поляками. Адже характерно, що частина атак були спрямовані власне на ті населені пункти, де існували ІБ. В операціях були задіяні дев'ять сотень (у тому числі загін «Сіроманці»), які ймовірно налічували в сумі від дев'ятисот до тисячі партизанів. Їх підтримували місцеві боївки СБ і СКВ.

23 жовтня 1944 року в селі Трійці (неподалік Заболоття) були замордовані п'ятдесят вісім поляків і чотирнадцять українців. Серед загиблих було четверо дітей у віці від шести місяців до двох років. Наприкінці жовтня бандерівці вбили двадцять поляків у селі Ключинцях (повіт Копичинці). 21 листопада із села Сороцького були виселені кілька українських сімей. Того ж дня був поранений, потрапивши в засідку УПА, а відтак помер у шпиталі в Скалаті вояк ІБ Юзеф Кобилук. У його похороні 23 листопада взяли участь багато людей, переважно жінок і дітей, а також десять вояків ІБ. Коли похоронна процесія наблизилася до кладовища, її раптом обстріляли з будинків, що належали депортованим українцям. Від першої черги полягли дев'ять жінок і отець Адам Джизга (пораненого священика нападники добили багнетами). Вояки ІБ відповіли пострілами, проте, коли втратили трьох чоловік, включно з командиром, почали відступати. Тим часом друга група партизанів УПА увірвалася до села й почала розстрілювати польські сім'ї, особливо ті, родичі яких служили в ІБ. Після побоїща

українці викинули тіло Кобилюка з труни, поклали на віз єдиного загиблого товариша й відступили. Загинули кількадесят поляків.

У листопаді були зафіксовані щонайменше двадцять три напади на польські села. У грудні їх лічба зросла до п'ятдесяти п'яти. Напади особливо почастішали в період латинського Різдва та Нового року, тобто, коли пильність захисників була найменшою. У ніч із 21 на 22 грудня українські партизани одночасно атакували три села: Завадівку, Коржову й Товстобаби (тепер Високе). У першому селі загинули сорок сім осіб, у тому числі жінки й діти, також було спалено міст. «Група підтримки» ІБ, яка дислокувалася в цьому населеному пункті й налічувала вісімнадцять вояків, була зненацька роззброєна. Шістьох її членів убили. У Коржовій загинули п'ятнадцять чоловік. Найбільше жертв приніс напад на Товстобаби (тут дислокувався польський взвод ІБ), де загинули щонайменше сімдесят двоє місцевих поляків, у тому числі шістьнадцять вояків ІБ, та десять мешканців інших сіл. Село спершу обстріляли з гранатомета. Скориставшись посталим сум'яттям, упівці увірвалися поміж будинки, вбиваючи їх мешканців. ІБ чинив опір, убивши двох вояків УПА. За відступаючими упівцями також вирушила погоня, відтак було «затримано 8 бандитів – учасників винищення польського населення, котрі засвідчили, що в погромі [...] брали участь бандити з місцевих мешканців, озброєні сокирами й кинджалами. Крім того, затримано без документів 74 ос[оби], яким проводять фільтрацію»⁴.

Напередодні Різдва 1944 року УПА атакувала змішане польсько-українське село Ігровиця в Тернопільському повіті. У селі існував постійний пост ІБ, підпорядкований керівництву в Глибочку Великому. Вислані з Ігровиці четверо патрульних наштовхнулися на наступаючі сили УПА. В сутичці загинув один вояк ІБ, а другий потрапив у полон і був убитий (знайдено його відрубану голову). Двоє вцілілих вояків ІБ побігли по допомогу до Глибочка. Упівці напали на Ігровицю тієї миті, коли мешканці посідали за різдвяну вечерю. Їх мордували в будинках сокирами й ножами. Одним із перших загинув священник Станіслав Щепанкевич разом із матір'ю, рідними братами й сестрами. Опір УПА чинили усього лиш кілька вояків ІБ, котрі перебували на посту. Попри чисельну перевагу, націоналісти не захопили будинку. Постріли та калатання дзвону на малій вежі попередили мешканців села, котрі намагалися рятуватися втечею та ховалися в різних криївках, а також у друзів-українців. Попри це були вбиті близько вісімдесяти поляків.

У ніч із 28 на 29 грудня сотня «Бурлаки» на чолі з Іваном Семчиши-ним «Чорним» ударила на Лозову. Селяни почувалися в безпеці, позаяк село було розташоване поруч із Тернополем. Навпростець до міста було сім кілометрів, по шосе – десять, а залізницею – дванадцять. Окрім того, неподалік дислокувався підрозділ червоноармійців, які вартували залізничний міст. В селі мешкали близько восьмисот людей, переважно поляків. Атака почалася після 22-ї години. Упівці оточили село, а відтак, розділившись на невеликі групи, вривалися до будинків і вбивали, часто сокирами, усіх, кого лиш зустріли. Подекуди їм намагалися чинити опір. Через кілька годин зі Зборова прибув на допомогу радянський підрозділ. Водночас під'їхав панцирний потяг і почав обстрілювати село, підпаливши деякі будинки. Упівці почали відступати. Радянський рапорт так оцінив втрати: «Убиті/зарізані 122 чоловік, серед них 67 жінок, 11 дітей у віці 8 і менше років. Замордовано 8 українських родин, решту поляки»⁵.

У ніч із 1 на 2 січня 1945 року в селі Елеонорівка були вбиті двадцять шість поляків. У Глибочку в ніч із 12 на 13 січня упівці вбили вісімнадцять поляків і трьох українців. 26 січня УПА напала на село Майдан у повіті Копичинці. Були спалені всі польські садиби. Поляки намагалися сховатися в латинській церкві, проте бандерівці увірвалися всередину. Частина людей вони вбили на місці, частину вивели назовні та зарубали сокирами біля криниці. Загинули сто вісімнадцять поляків.

2 лютого чортківський курінь УПА на чолі з Петром Хамчуком «Бистрим» напав на Червоноград (район Тлустого, поблизу сучасного Ниркова), де був розміщений підрозділ ІБ. В тій місцевості більшість мешканців були поляками. Уночі в містечку також переховувалися поляки з навколишніх сіл. На початку 1945 року під опікою ста вояків ІБ перебували близько півтори тисячі поляків. Містечко атакували дві сотні – «Сірі вовки» та «Чорноморці». Командував усією операцією «Бистрий». Битва почалася близько 22-ї години й тривала всю ніч. УПА обстріляла село та розпочала атаку. Українці, одягши білий камуфляжний одяг і розділившись на невеликі групи, вривалися до окремих будинків, убивали зустрінутих мешканців і підпалювали споруди. Польські захисники були відтіснені до Народного Дому та латинської церкви, де чинили відчайдушний опір. Завершення атаки згадує Чеслав Швідерський: «Почало світати, коли почувлися вигуки: Браття, відступаємо!»⁶.

Загинули сорок дев'ять поляків, поранені двадцять вісім. Частина села згоріла. Українці втратили двох убитими та мали чотирьох поранених.

Курінь «Бистрого» в ніч із 5 на 6 лютого атакував Бариш у Бучацькому повіті. Містечко налічувало близько семи тисяч мешканців, з яких дві третини становили поляки. Охороняв їх понад стоособовий ІБ, укомплектований поляками, з-поміж яких близько п'ятдесяти колись належали до АК. ІБ раніше брав участь у багатьох операціях проти УПА на терені всього Бучацького повіту, навіть сусідніх повітів, тому становив реальну загрозу для українських партизанів. Упівці напали близько 22-ї години. ІБ чинив запеклий опір, навіть намагався контратакувати. В польському звіті констатується, що УПА «палила й мордувала в будинках»⁷. Партизанам допомагало місцеве українське населення. Поляки оцінили українські втрати в кількадесят убитих і поранених (ця кількість, мабуть, завищена), натомість польські втрати становили понад сто вбитих.

Курінь «Бистрого» знову вдарив у ніч з 12 на 13 лютого. Цього разу було атаковане село Пужники, звідки чимало молоді служило в ІБ у районному центрі Коропці. В селі залишалися переважно жінки та діти. В радянському рапорті читаємо:

[...] в 4 годині ночі з боку села Залісся банда УПА «Бистрого» оточила село Пужники [...], почали підпалювати жилі споруди і надвірну забудову. Мешканці села, рятуючись від вогню, вибігали з палаючих будинків і відразу ж впритул їх розстрілювали бандити. Банда УПА [...] спалила 172 жилих будинки, по-звірячому вбила 82 особи мирного населення⁸.

Незабаром у розташованому неподалік селі Низькоколизах люди «Бистрого» замордували ще двадцятьох трьох поляків.

Знову таки, то не всі, а лише деякі з нападів на польське населення в той час. Однак від весни 1945 року атаки на поляків поволі, але виразно ставали усе рідшими. Це зауважили навіть діячі представництва еміграційного уряду, пов'язані з Національною партією: «Можна сказати, що вбивства припинилися, і подекуди фіксуються лише спорадичні випадки. Якщо трапляються жертви, то лише у відповідь на нерозсудливу з нашого боку неорганізовану акцію помсти, або тільки серед поляків, членів винищ[увальних] батальйонів під час облав на бандерівців»⁹.

Цілком можливо, що в деяких місцях польське підпілля уклало угоди про ненапад із УПА, скеровані проти радянської влади. Не виключено, що цього вдалося досягнути, наприклад, узимку 1945 року в Стрийському повіті. Є підстави припускати, що такий «союз» у одному випадку зберігся до 1946 року. В лютому 1946 року Дрогобицький НКВС заарештував трьох поляків, звинувачених у підтримці ОУН-Б і УПА. Водночас спецслужби натрапили на слід польської партизанської групи, яка обстріляла один із радянських гарнізонів, а відтак розкидала листівки із закликом: «Хай живе вільна Польща! Хай живе вільна Україна!» Ми не знаємо наслідків слідства, тож невідомо, чи й справді тоді ще діяла польська партизанська група, а чи це була провокація українського підпілля, покликана спричинити репресії проти поляків. Однак, якщо то й справді були поляки, вони могли утриматися на цій території лише завдяки допомозі українців.

Хоча від 1945 року центр ваги польсько-українського конфлікту перемістився на терени сучасної Польщі, проте польська проблематика час від часу виринала в діяльності УПА в Україні. Ще на нараді в 1947 році керівництво українського підпілля розмірковувало, як чинити з поляками, якщо почнеться Третя світова війна, і вони спробують повернутися до Східної Галичини. Було вирішено, що слід у такій ситуації боронити межі «українських етнографічних земель». Проте, як вони це збиралися чинити, можна тільки здогадуватися...

Націоналісти також використовували польську карту, щоб переконати людину продовжувати боротьбу з комуністами. Читаємо: «Більшовики багато такої української землі відрізали [від України і віддали – Г.М.] полякам, білорусам, а найбільше собі». Й далі констатація, що майбутня УССД сягне далеко за межі СРСР – «від Дону аж поза Сян», оскільки «ані клаптика своєї рідної землі не відступить український народ своїм захланним, неситим сусідам»¹⁰. Слова ці були написані не в 1939, а в 1949 році.

Антирадянська ґерилья в Західній Україні

В 1944 році Червона Армія зайняла всю територію Західної України. На захоплених теренах радянська влада стягувала контингенти харчів, місцевих українців масово рекрутували до Червоної Армії і вже після кількох днів вишколу кидали на передову. Блискавично поставали адміністрації. Більшість партійних і державних кадрів становили приїжджі зі Східної України, які часто поводилися, наче в завойованій країні, брутально ставлячись до місцевого українського населення. Про це свідчать численні приклади шахрайств, крадіжок і зґвалтувань, вчинених радянськими службовцями. Отож, не дивно, що зростала підтримка українцями підпілля.

На початку 1944 року УПА налічувала близько двадцяти п'яти тисяч осіб, об'єднаних у понад сто партизанських підрозділів. Керівництво волинського підпілля згідно з попередньо узгодженими цілями планувало відразу після переміщення фронту вислати частину сотень у рейд на Схід. Тільки-но розтанули сніги, визначені підрозділи вирушили в дорогу. Можливо, їх бійці вже бачили подумки, як СРСР розсипається на друзки. Реальність, проте, аж ніяк не відповідала цим очікуванням. Підрозділи УПА вирушили в рейд 10 березня 1944 року. Через два тижні, 23 березня, раптом знову випав сніг і пролежав до середини квітня. Це ускладнювало партизанам переміщення таким чином, щоб їх не помітили. Частину підрозділів розгромили, частина просто розпалася. Під час облав, улаштованих з цієї нагоди, радянські підрозділи розбили також «першу сотню» УПА «Яреми». Він сам – тоді вже командир куреня – поліг у бою.

Хоча рейди закінчилися цілковитою невдачею, українці не збиралися відмовлятися від боротьби. Шанс на успіх вони вбачали у спалаху Третьої світової війни, а тому союзниками вважали Великобританію та Сполучені Штати. Волю до боротьби надто зміцнювала повсюдна певність у тому, що радянська влада переб'є або, в кращому разі, депортує всіх мешканців Західної України. Провід ОУН і УПА був достоту переконаний, і в цьому його утверджував досвід Великого Голоду тридцятих років, що комуністи готували українцям долю євреїв. Тому він вважав, що краще загинути в бою, ніж пасивно дозволити вбити себе.

Таким чином, відразу ж після приходу Червоної Армії українські партизанські підрозділи взялися за широкомасштабні бойові дії, покликані запобігти виникненню локальних комуністичних органів влади. Ці дії, підтримані значною частиною населення, недвозначно засвідчили прагнення українців жити в незалежній державі. Підпілля закликало до бойкоту мобілізації, атакувало конвої з рекрутами, вбивало комуністичних активістів, ліквідувало нечисленні підрозділи Червоної Армії та НКВС. 29 лютого 1944 року в сутичці з УПА був поранений (і помер від отриманих ран у квітні) командир I Українського Фронту генерал Микола Вагутін. Відтак 18 серпня на дорозі в районі Підгайців потрапив у засідку 1-й батальйон зв'язку 1331 стрілецького полку, який простувало на фронт. Більшість солдатів і офіцерів загинули, врятувалися тільки одинадцять чоловік. Множилися напади на колію та залізничні станції й мости. До кінця 1944 року вояки УПА вбили в західних областях України 142 співробітників НКВС, 752 солдатів внутрішніх військ НКВС і Червоної Армії, 901 партійного активіста й 2908 цивільних осіб.

Радянська влада приступила до рішучої контратаки. В кожному районі був розміщений гарнізон чисельністю до батальйону, а в обласних центрах – полку Внутрішніх Військ НКВС. Загалом проти УПА було спрямовано понад тридцять тисяч вояків НКВС. Деякі підрозділи прибували в Україну безпосередньо з Чечні та Калмикії, де щойно закінчили депортацію населення. В окремих селах були створені підпорядковані НКВС винищувальні батальйони (ІВ). Для охорони залізниць прибули десять панцирних потягів, підтримуваних десантними групами. 13 лютого 1944 року була опублікована перша відозва керівництва СРСР до упівців із закликом добровільно вийти з підпілля та скласти зброю. Водночас почалися масштабні операції зачистки. Осіб, запідозрених у сприянні підпіллю, вивозили вглиб СРСР. Тіла убитих часто виставляли на загальний огляд, щоб залякати інших. З цією ж метою були організовані відкриті судові процеси та публічні страти схоплених членів ОУН-Б і УПА, на які зганяли навіть школярів. Безсумнівно, велике значення надавав боротьбі з українськими партизанами сам перший секретар Комуністичної партії (більшовиків) України Микита Хрущов. На нараді з питань боротьби з бандитизмом у Станіславській області, яка відбулася в жовтні 1945 року, Хрущов інструктував зібраних:

Відплатні удари не завдаються. Це найсильніший засіб, який впливає на громадянина, і ні один злочин, скоєний бандитами, не

повинен залишитися безкарним. Цей потужний засіб дуже слабо використовується. [...] Слід ужити суворіших заходів проти куркульської частини населення, і навіть якщо він не куркуль, але замішаний у контакти з бандитами, то нехай прямо відповідає за те, що зробив бандит. Слід ударити в пособників бандитів, ну й головного удару слід завдати куркульським і іншим ворожим елементам. Можливо, слід кількох засудити і публічно розстріляти. Раніше ми проводили відкриті процеси та вішали, сьогодні ситуація змінилася, і не можна послужитися цим методом, але якщо дозволить закон, проводити публічні страти через розстріл. І це слід конче зробити, позаяк це засіб залякування громадян¹.

Внутрішні Війська НКВС в період від лютого 1944 до 1 січня 1946 року провели проти партизанів 39 773 операції. Під час цих операцій були вбиті 103 313 й схоплені 110 785 «бандитів». Окрім того, були заарештовані 8 370 «активних членів ОУН» і 15 959 «активних повстанців». Більшість із цих жертв становило цивільне населення, адже операції Внутрішніх Військ супроводжувалися розмаїтими зловживаннями. Навіть із радянських звітів можна дізнатися, що під час операції «були випадки незаконних розстрілів ні в чому не винних громадян, мародерства, пияцтва, недисциплінованості солдатів і офіцерів, і, що ще гірше, з цими злочинами не велася рішуча боротьба»².

Радянська влада намагалася контролювати всі контакти вояків Червоної Армії з місцевими громадами. Майор М. Пухов, офіцер 260-ї артилерійської бригади, собі на лихо закохався в мешканку Надвірної, доньку крамаря і – згідно з радянськими документами – члена ОУН. Коли її заарештували, він відвідував її в тюрмі, переказував пакунки й листи, й навіть звернувся до НКВС з проханням звільнити її. Це викликало лють у партійного керівництва. Генерал-майор Леонід Брежнев, майбутній Перший секретар ЦК КПРС, так оцінив ситуацію:

Майор Пухов втратив не лише пильність та офіцерську честь, а й забув про свої партійні та державні обов'язки, встав на шлях [...] співпраці з бандитами. Військова Рада округу [...] дала політичну оцінку [...] Пухову, позбавивши його офіцерського звання [...]. Пухов був виключений із лав партії. Наказ Воєнної Ради округу був доведений до відома усього офіцерського корпусу³.

Важливу роль у боротьбі з українським підпіллям відіграла агентурна діяльність. У жовтні 1944 року на Західну Україну з інших частин УРСР були скеровані близько шестисот досвідчених оперативних співробітників, котрі зайнялися, зокрема, створенням мережі агентів. НКВС також заходився організувати численні спецгрупи, які вдавали УПА (в червні 1945 року налічувалося 157 таких груп). Їхнє завдання полягало в ліквідації керівників підпілля та невеликих груп партизанів, постачанні військ НКВС розвідувальною інформацією та влаштуванні різних провокацій – щоб посіяти в підпіллі атмосферу взаємних підозр.

Навесні 1945 року керівництво ОУН звернулося з відозвою до населення: «Свідомо працюючий з НКДБ – собака. Собаці – собача смерть, зневага всієї нації та вічна ганьба». Піддавшись манії підозрливості, Служба Безпеки ОУН ліквідувала в 1945 році на Волині за звинуваченням у зраді майже дев'ятсот членів ОУН! Часто репресії поширювалися на всю сім'ю справжнього чи гаданого агента. «Клим Савур» наказував «п'яткувати» на Волині особливо неприхильні до націоналістів села, тобто, вбивати кожного п'ятого мешканця.

Взимку 1945–1946 року, саме напередодні запланованих на 10 лютого 1946 року виборів до Верховної Ради СРСР, комуністи вирішили завдати УПА смертельного удару. Було організовано «Велику Блокаду». Вона полягала в тому, що після 10 січня 1946 року всю Західну Україну вкрили гарнізони вояків Червоної Армії та НКВС. Їх було сформовано три з половиною тисячі, і кожен налічував від двадцяти до ста вояків і офіцерів, добре споряджених автоматичною зброєю. Крім того, були створені численні гончі групи, які диспонували бронетранспортерами та провадили безугавні облави. «Велика Блокада» тривала до 1 квітня. Внаслідок проведення цієї операції самих лише партизанів убили п'ять тисяч.

Втрати, яких українське підпілля зазнало під час «Великої Блокади», годі було компенсувати, і це призвело до того, що воно вирішило остаточно розпустити сотні УПА. В липні 1946 року головний командир УПА генерал Шухевич наказав розформувати партизанські підрозділи. Подальшу боротьбу мали провадити лише глибоко законспіровані боївки ОУН. Демобілізацію підрозділів УПА провадили поступово. В 1949 році в Галичині ще діяли дві сотні УПА (кожна в силі чоти, тобто взводу), які були розпущені до кінця року. Одна з них дещо раніше

здійснила пропагандистський рейд до Румунії. Подальшу діяльність, як уже згадувалося, вели кількоособові групки конспіраторів. Боротьба з ними дедалі частіше перетворювалася на «раптові випадки». Під час переходів партизани вдавали місцевих селян, мали з собою різні господарські знаряддя – сокири, пилки чи вудки. Свої сліди вони поливали гасом, посипали тютюном або перцем, пересувалися дном річок і струмків, або виходили на дороги, де панував жвавий рух, – усе це, щоб обдурити погоню, яка провадила пошуки з використанням собак. Активність підпілля впала, але це зовсім не вадило йому здійснювати час від часу достоту неймовірні операції. Зухвалу акцію було організовано 10 липня 1951 року в Надвірній. Близько 23 години партизани увірвалися до місцевого шпиталю, вбили двох охоронців, котрі пильнували поранену активістку ОУН, забрали жінку й зникли.

Радянські спецслужби скрупульозно вивчили тактику, вживану УПА, пристосовуючи до неї дії гончаків. Водночас вони посилювали репресії. Одним із найефективніших методів боротьби з підпіллям вважалася депортація вглиб СРСР сімей партизанів, чи просто осіб, підозрюваних у симпатіях до підпілля. Перші депортації були проведені вже в 1944–1945 роках. Успіхи в боротьбі з підпіллям спонукали радянську владу тимчасово відмовитися в 1946 році від цього репресивного заходу. Однак уже в 1947 році було вирішено провести велику депортацію в усій Західній Україні. Крім прихильників «бандитів», планувалося водночас виселити куркулів, що мало послужити прелюдією до форсованої примусової колективізації, розгорнутої в тому регіоні в 1948–1950 роках. Операції виселення дали кодову назву «Захід». Спецслужби почали її 21 жовтня 1947 року о 6-й годині ранку, і в більшості областей завершили ще того самого дня. В Тернопільській області понад тринадцять тисяч осіб були виселені впродовж десяти годин! Під час кількадечної операції були виселені 26 644 сім'ї «активних націоналістів» – 76 192 особи, з-поміж яких 18 866 чоловіків, 35 152 жінки, 22 174 дітей.

В 1948 році із Західної України були депортовані лише вісімсот сімнадцять осіб, але вже в 1949 році вирішено повернутися до тактики масових виселень, запровадивши новий метод добору засланців. Відтоді депортації влаштовували у відповідь на конкретні дії партизанів, охоплюючи ними тих, хто мешкав поблизу місця сутички. В радянських звітах читаємо, наприклад: «15 березня [1949 року – Г.М.] в селі Мальчицях Івано-Франківського району вбитий місцевий житель Павлов. У

відповідь на бандпрояв виселено 3 сім'ї на 14 осіб⁴. Натомість, у пом-сту за роззброєння 12 вересня 1950 року підрозділу допоміжної міліції (партизани здобули десять гвинтівок і автомат) із села Сілисько була депортована двадцять одна сім'я, яка налічувала загалом вісімдесят дві особи. Радянські операції того періоду нагадували уживані нацистами методи колективної відповідальності, з тією лише різницею, що німці розстрілювали заручників і пацифікували села, натомість радянські спецслужби засиляли підозрюваних у підтримці «бандитів» вглиб СРСР. У 1949 році було депортовано із Західної України 25 527 осіб, у 1950 – аж 41 149, у 1951 – 18 523 особи, а в 1952 році – 3 229 осіб.

Репресії зумовили, що підтримка підпілля почала спадати. Один зі схоплених партизанів зізнався: «Коли ми заходимо до хат, жителі прямо заявляють: “Ідіть собі, інакше через Вас потрапимо на Сибір”»⁵. Наприкінці сорокових років антикомуністичне підпілля в Україні опинилося в критичній ситуації.

Найбільше уваги радянські спецслужби приділяли захопленню або ліквідації провідників ОУН-Б і УПА. 26 січня 1945 року НКВС вдалося полонити одного з вищих командирів українського підпілля на Волині – Юрія Стельмашука «Рудого». Перш ніж його засудили до смертної кари й стратили, він встиг виказати, де перебуває командир волинської УПА Дмитро Клячківський «Клим Савур». Після триденної облави в районі Оржівських хуторів спецслужби натрапили на сліди трьох партизанів, котрих після нетривалої погоні ліквідували. Як виявилось, то був «Клим Савур» із охоронцями. За словами Дмитра Веденеєва і Геннадія Биструхіна: «Сумним символом братовбивчого характеру збройного конфлікту на Західній Україні стало те, що засновника УПА, галичанина, вбив українець з Донеччини»⁶.

Командира галицької УПА Василя Сидора «Шелеста» радянська опергрупа виявила та вбила в Горганах у 1949 році. 5 березня наступного року спецслужбам вдалося викрити крийвку головного командира УПА «Тараса Чупринки» в Білогорщі на околиці Львова. Оточений Шухевич прийняв бій, убивши майора МДБ. Важко поранений, він застрелився з пістолета. Тіло Шухевича перевезли до Львова, а відтак поховали у невідомому місці.

Допіру на межі 1951–1952 рр. МДБ розшукало Івана Литвинчука «Дубового», котрий був ініціатором перших антипольських акцій (зокрема, в Парослях). Оточений у бункері, він підірвав себе.

Після смерті Шухевича командування силами підпілля перейняв полковник Василь Кук «Леміш». Його заарештували разом із дружиною 24 травня 1954 року. Ця дата означила край існування українського підпілля як організованої структури. Проте й далі тривали пошуки окремих груп і осіб, котрі намагалися вижити за вкрай несприятливих обставин. Поступово їх виловлював або винищував КДБ. Останню активну групу ОУН, яка складалася з трьох осіб, КДБ фізично ліквідував у 1960 році в Тернопільській області.

Радянські спецслужби також убили Степана Бандеру. Після звільнення в 1944 році з німецького концтабору той керував бандерівським рухом у еміграції. Тим часом, коли частина членів ОУН під час війни – спершу із суто кон'юнктурних причин – почали дозрівати до сприйняття демократичних цінностей, сам Бандера до кінця залишився інтегральним націоналістом. Хоча він посилав в Україну усе нових кур'єрів, проте на практиці був цілковито позбавлений впливу на боротьбу, яку провалило підпілля, а водночас дедалі більше ставав його іконою. Процес формування міфу навколо постаті провідника ОУН завершив агент КДБ, убивши Бандеру в 1959 році в Мюнхені. Ця смерть спіткала його в той момент, коли впливи провідника на еміграцію виразно змаліли. Відтоді ідеалізований і далекий від реальності образ Бандери став для багатьох західних українців символом незламної волі до боротьби за незалежність.

За офіційними даними, підготованими в радянські часи, підпілля ОУН-Б і УПА в 1944–1951 роках вчинило 14 424 збройних напади. Внаслідок цих дій радянські вояки втратили 30 676 убитих, у тому числі 8 340 співробітників органів внутрішніх справ, вояків Внутрішніх і Прикордонних Військ, Червоної Армії та членів ІБ. Понад 15 тисяч убитих становили цивільні особи – селяни та колгоспники. З іншого боку, внаслідок репресій, чинених спецслужбами для подолання УПА, були убиті, заарештовані або депортовані від 445 до 500 тисяч мешканців західних областей України. Кількість самих лише убитих сягнула 155 108 осіб, а депортованих – 203 662. Отже, радянські репресії, які супроводжували боротьбу з підпіллям, поцілили майже в кожного десятого мешканця Західної України.

Це неправда, боцім УПА убила близько 80 тисяч самих лиш українців, в чому легко переконатися, ознайомившись із наведеними радянськими даними. Хоча неможливо виправдати вчинені нерідко в

жорстокий спосіб убивства цілих українських сімей, обвинувачених у сприянні владі, слід, однак, пам'ятати, що не тільки УПА, а й, наприклад, литовські партизани вдавалися до принципу колективної відповідальності. Ліквідація гаданих і реальних зрадників, вихідців зі свого власного народу, є характерною рисою всіх партизанських рухів. Такі особи завжди є найлегшою метою нападу і тому зазвичай складають значний відсоток убитих. Отож, подібні акції залишаються ганебною сторінкою історії, проте, аж ніяк не винятком.

Міфом є також твердження, буцім націоналісти були ізольованою соціальною групою. Крізь лави українського підпілля пройшли 1–2% населення Західної України. Точнісінько такий сам відсоток залучених у діяльність руху опору занотовано в Литві та багатьох інших державах. Це свідчить, що – особливо після війни – боротьба УПА з комуністами мала на Волині та у Східній Галичині величезну суспільну підтримку. Зрештою, без цієї підтримки підпілля не змогло би так довго протриматися в радянських умовах.

За словами видатного українського історика Ярослава Грицака:

1944–1948 роки є для українців Галичини найважчими роками ХХ століття, часом найбільшого терору й боротьби, з найбільшою кількістю жертв, особливо серед цивільного населення. [...] Галичина була в той період для Радянського Союзу тим, чим після його розпаду стала для Росії Чечня⁷.

Від відплати в Павлокомі до атаки ВіН і УПА на Грубешів

«Українці – за Збруч!»

Переміщення фронту та утворення ПКНВ «заморозили» польсько-український конфлікт на території сучасної Польщі. І Люблінщина, і Ряшівщина залишалися безпосереднім фронтовим запіллям, отож були густо насичені підрозділами Червоної Армії. За цих обставин партизани й підпільники мали більш ніж обмежені можливості для діяльності, тим більше, що на цій території безугавно тривали облави НКВС. Попри це значна частина польських партизанських підрозділів пережили той перший період радянських репресій без значних втрат. Воякам АК також нерідко вдавалося укомплектувати своїми людьми новопосталі відділення міліції. На Ряшівщині, в пасмі між Сяніком і Любачевом вдалося успішно законспірувати прибуле з-під Львова угруповання «Варта», яким командував підполковник Францішек Рекуцький «Топір», і яке налічувало тисячу шістсот осіб і складалося з чотирьох батальйонів «А», «В», «С» і «D». У Любачівському повіті з вояків батальйону «В» було сформовано особовий склад усіх відділень міліції. В польському підпіллі тоді ще сподівалися, що після війни союзники змусять СРСР віддати Львів Польщі. Якби в такій ситуації українці намагалися захопити владу в місті, угруповання «Варта» за підтримки люблінських та ряшівських підрозділів АК мало негайно вирушити на підмогу до Львова.

В момент переміщення фронту більшість підрозділів УПА вирушили в рейди на Схід, у Східну Галичину та на Волинь, щоб уникнути радянських облав, які тривали у прифронтовій смузі. Допіру через кілька місяців частина сотень УПА почала повертатися на терени сучасної Польщі. Проте, вони й далі мусли рахуватися з облавами НКВС. Радянські війська завдали УПА в Польщі на межі 1944–1945 років важких втрат. У жовтні 1944 року на Перемиському передгір'ї вони знищили сотню «Хоми». Дещо пізніше був розгромлений холмський курінь «Юрченка» і завдяки захопленим документам арештовані кількасот членів і прихильників ОУН на Люблінщині. В березні 1945 року війська НКВС розбили в селі Струбовиськах у Бещадах сотню Данила Свістеля «Веселого», а в Мриголодах перебили вщент дві чоти

з сотні «Залізняка». Ці операції дуже ослабили українське підпілля. В багатьох районах спроможними до дій залишалися тільки слабкі місцеві боївки СБ ОУН та самооборони.

Українське підпілля у Польщі в суворо таємній інструкції, датованій 18 жовтня 1944 року, наказувало:

Серед поляків розпускати чутки, що як хтось займе українське господарство, буде фізично ліквідований. Тих, хто не послухають, фізично ліквідувати, не виключаючи жінок і дітей. Серед українського населення вести агітацію проти виселень [...]. Гасло на сьогодні: «Ані один українець, ані українка не залишить своєї прадідівської землі!»¹

Власне з цим наказом слід пов'язувати вбивства окремих польських сімей, які наприкінці 1944 і на початку 1945 року поверталися на власні господарства на Ряшівщині та Люблінщині. Враховуючи слабкість українських сил, то була справжня гра з вогнем.

У січні 1945 року почався черговий радянський наступ. Підрозділи Червоної Армії вирушили на Захід, що дозволило відновити конспіративну діяльність. Усе це супроводжувалося очікуваннями на перелом, який мав статися після очевидного вже для усіх краху Німеччини. Крім того, широкий загал не виключав також можливості початку Третьої світової війни. Навесні 1945 року польські партизанські загони здійснили низку збройних акцій. На новому прикордонні вони значну частину своєї активності спрямовували проти українців, причому їхні дії виходили далеко за межі «звичайних» актів відплати. По суті, різні польські збройні формування найбільш імовірно вирішили запровадити уживаний досі підрозділами УПА метод етнічних чисток. Саме з цим слід пов'язати хвилю брутальних нападів на українську людину між лютим і квітнем 1945 року від Любачева до Сяніка.

Під час цих операцій польські партизани неодноразово вщент сплювали та винищували цілі села й нещадно вбивали українців, які поверталися з примусових робіт у Німеччині. Ці вбивства коїли і загони, що постали після розпуску АК, і підрозділи націоналістичного підпілля та БХ, і формування, підпорядковані урядові Люблінської Польщі. Чимало вбивств також були справою рук банд грабіжників. Немає жодного сумніву, що ці злочини скоїли поляки, – адже про це свідчать навзаєм

незалежні польські, українські та радянські документи. Хоча деякі з цих акцій виразно мають характер прямої відплати, проте єдиним обґрунтуванням значної їх частини є прагнення змусити українців утекти з теренів нової Польщі, можливо, навіть аж за Збруч.

Мабуть, найвідоміша з-поміж цих подій трапилася в Павлокомі. В січні 1945 року з Павлокоми були викрадені та вбиті дев'ять поляків. Деякі дослідники сумніваються, що за цим стояли українці, вказуючи на відсутність у цьому районі підрозділів УПА. Проте убивство кількох людей можна було легко вчинити силами окремої боївки ОУН, а одна з них навіть квартирувала в самій Павлокомі. Польське підпілля зажадало звільнення викрадених (або принаймні видачі їх тіл), пообіцявши в іншому випадку помститися. Однак ця вимога не була виконана, і 5 березня 1945 року постаківський партизанський загін Юзефа Бісса «Вацлава», зміцнений членами місцевої самооборони, увірвався до села. Чоловіків розстріляли на цвинтарі, частину жінок і дітей прогнали, наказавши їм тікати «за Збруч», проте частину замордували у власних домівках. Згідно з наявним поіменним списком жертв, тут імовірно загинули понад триста осіб. Групу українців також убили в сусідньому Динові. В 2006 році в Павлокомі відбулися траурні урочистості за участі президентів Польщі та України.

То був щойно початок убивств. 5 березня в Ольшанах розстріляли дванадцятьох українців, їхні тіла вкинули в воду, а саму акцію назвали «водохрещем». 6 березня в Лубному були вбиті двадцять три, а за іншими даними, навіть вісімдесят українців. Тіла замордованих вкинули до колодязя. 15 березня під час нападу на Рушельчичі загинули тринадцять осіб (у тому числі шестеро дітей). 27 березня в Скопові були замордовані близько шістдесяті українців і поляків. 11 квітня було водночас вчинено дві бійні – в селах Березка і Бахів. «Наступного дня, – згадував член ОУН Іван Кривуцький, – 12 квітня, на місці злочину я уклав список жертв. У Березці я записав 187 осіб, а в Бахові – 95. Між ними було шестеро немовлят, а одна убитя дитина мала шість днів»². Того ж дня в Мацьковичах були замордовані двадцять вісім українців, а в Сівчині – близько п'ятнадцяти. Через кілька днів, 15 квітня, в Волі Кривецькій полягли двадцять сім українців, а в Малковичах створений після розпуску БХ польський партизанський загін вчинив справжню бійню, позбавивши життя сто шістнадцять осіб. Польські дії в цьому регіоні вояк АК Стефан Домбський описує так:

Наші операції були якісно подібними до українських. Не було в таких акціях жодного змилювання, жодного пардону. Я не міг також нарікати на своїх товаришів по зброї. Особливо «Твердий», котрий мав особисті порахунки з українцями, перевершував самого себе [...]. [Він] кидався на скам'янілих від страху українців і різав їх на шматки. З неймовірною вправністю він розпорював їх черева чи підтинав горлянки [...]. Несамовито сильний, він часто замість ножа використовував звичайну столову ляду, якою розколював черепа, наче то були маківки³.

В Любачівському повіті сів смерть урядовий 2 окремих оперативний батальйон Внутрішніх Військ. У лютому 1945 року його вояки замордували в Кобильниці Руській від тридцяти до шістдесяти осіб. Відтак цивільні українці загинули від їхніх рук у березні, найбільше в Старому Люблінці та Горайці, де лічба жертв перевищила сотню.

Чимало вбивств скоїв підрозділ польського націоналістичного підпілля під командуванням Юзефа Задзерського «Волиняка». Тільки в Пискоровичах 18 квітня 1945 року цей загін замордував понад сто двадцять, а за іншими даними, навіть близько трьохсот українців. Ось як це описувала мешканка Пискоровиць Марія Ожга:

З самого ранку оточили село та школу. До школи увійшли, як кажуть очевидці, четверо чоловіків у масках, котрі вбили тих, хто перебував у школі. Згідно зі списком [...] загинуло 180 чоловік. Врятувалися, правдоподібно, кілька (хлопчик Шикуча сховався під стелею, дівчина Сорока вціліла під звалищем трупів). Крім того, вбивали втікачів. Багато людей загинули понад Сяном. Там влаштували полювання на недобитків. Декого застрелили в селі при обійстях. Українці, які опинилися в Пискоровичах, мали виїжджати [на Україну] наступного дня⁴.

Децю раніше, в лютому 1945 року, в Лежайську підрозділ «Волиняка» перебив зустрінутих євреїв і українців. Ще в 1946 році цей загін замордував у Добрій та Дібчій близько п'ятдесят цивільних українців.

Загалом, під час цих й інших нападів між лютим і квітнем 1945 року були замордовані 2–3 тисячі цивільних українців. Один із польських партизанів Тадеуш Белець «Спритний», оцінюючи тодішні акції, сказав прямо: «Ми проганяли українців на Україну»⁵.

Перемир'я в Селиських та околицях Руди Ружанецької

Українське підпілля було, щоправда, надто слабе, щоб зупинити хвилю нападів, але достатньо сильне, щоб влаштувати криваву контратаку. В межах цієї операції підрозділи української самооборони під командуванням Степана Стебельського «Хріна» знищили на Перемиському передгір'ї Борівницю (загинули шістьдесят шість поляків), натомість дві сотні УПА «Залізняка» – розташовану неподалік Ярослава В'язівницю (близько сотні жертв).

Курінь «Залізняка» був у той час найпотужнішим підрозділом УПА в Польщі. В ніч із 27 на 28 березня він вчинив концентрований удар у міліцейські відділення, ліквідувавши 18 із них. Тоді ж були спалені польські села Гребля, Молодич, Воля Молодицька, Старе Село, в останньому загинули 17 поляків. Цілком можливо, що ліквідація постів міліції була зумовлена прагненням «очистити» терен від польської адміністрації в очікуванні мирної конференції або початку Третьої світової війни. З тієї ж причини діючий на Люблінщині підрозділ «Вовки» 11 березня 1945 року, як зазначено в звіті УПА, «розгромив в с. Махнівок вол. Белз, станицю «істребків», яку насадили там большевицькі пограничники з ціллю переслідування українського населення. Згадана операція відбулася з великою майстерністю – протягом кількох годин знищено 74-х большевиків. Власних жертв не було»⁶. Цей короткий звіт не згадує, що в Махнівку полягли українці, які були прихильниками комуністичного руху. Ми маємо тут справу з каральною операцією проти села, мешканці якого насмілилися по-іншому дивитися на світ, ніж ОУН-Б. Через кілька днів упівці підступом роззброїли кількадесят міліціонерів у Крилові (в тому числі легендарного командира БХ Станіслава Басая «Рися»). Всіх полонених убили. Ще у травні 1945 року сотня «Вовки» вчинила акції ліквідації поляків у Радкові, Лахівцях, Ріплині та Посадові, убивши шістьдесят осіб.

Поразка III Райху та радянські репресії проти усіх рухів за незалежність зумовили, що в обох сторін конфлікту почала врешті визрівати думка про його тамування. Однаково і для поляків, і для українців головним ворогом була радянська влада, тому припинення боротьби на два фронти здавалося вигідним для обох сторін. На межі квітня й травня 1945 року польське та українське підпілля уклало кілька локальних угод про припинення вогню. На Рясівщині, безумовно,

найбільше значення мало перемир'я між постаківським підпіллям і ОУН-Б та УПА, укладене 29 квітня в Сілиських. Польську сторону представляв офіцер АК капітан Драган Сотірович «Дража» (серб за походженням), пов'язаний із угрупованням «Варта», українську – Іван Кривуцький. На зустрічі було вирішено припинити всі наступальні дії проти іншої сторони та почати обмін розвідувальною інформацією про комуністів. Та найголовніше, було гарантовано безпеку цивільного населення й узгоджено принципи майбутніх контактів. «Від того дня, – пише І. Кривуцький, – на кілька місяців на південь від Перемишля [...] запанував спокій»⁷. Перемир'я в цьому регіоні – як можна зауважити – проіснувало кілька місяців, однак виконало основне завдання: зупинило хвилю злочинів. Після Потсдамської конференції існування угруповання «Варта» втратило сенс (стало зрозуміло, що Львів Польщі не повернуть), тому його розпустили. Проте, початок примусового виселення українців та пов'язані з ним нові напади УПА на поляків спонукали польське підпілля на Ряшівщині розірвати угоду.

Значно тривалішим виявиться перемир'я, укладене в околицях Руди Ружанецької на Люблінщині. Палким прихильником переговорів із українцями був у тому регіоні керівник замостянського інспекторату АК капітан Мар'ян Големб'євський «Ірка», член спеціального десантно-диверсійного підрозділу, знаний завдяки видатним заслугам у справі захисту польського населення від німців і УПА в 1943–1944 роках. Згодом він згадував:

У вересні 1944 року я скликав на нараду двадцять трьох командирів АК з Холмщини, Замостянщини та Грубешівщини. Я окреслив історичне тло та поточну політичну ситуацію й зажадав, щоб замість боротьби з українцями, шукати можливості порозуміння та співпраці з ними. Серед присутніх виникло замішання, бо було там прецінь чимало тих, хто в війні з українцями втратили усю свою сім'ю. [...] Ніхто не заперечив [...] я далі переконав їх. Вони заходилися втілювати той мій задум із розумінням, я б навіть сказав: із ентузіазмом⁸.

На початку 1945 року з інструкціями, які наказували досягти порозуміння з поляками, прибули на Люблінщину Євген Штендера «Прірва» і Юрій Лопатинський «Шейх». Перший мав незабаром

очолити ОУН на Люблінщині, другий був емісаром Центрального Проводу ОУН. То саме він представляв українське підпілля 21 травня 1945 року під час переговорів у присілку між Рудою Ружанецькою та Новим Люблінцем. Польську делегацію очолював Мар'ян Големб'євський і його заступник Станіслав Ксьонжек «Вирва». Під час переговорів обидві сторони зобов'язалися припинити вогонь, уникати марного кровопролиття та співпрацювати в боротьбі з НКВС і УБ. Було визначено регіони взаємодії. Щоб уникнути підозр у вбивстві невинних людей, присуд у випадку поляків у районах, контрольованих УПА, потребував згоди польського підпілля. Винесення смертних вироків українцям на «постаківському» терені, натомість, мало набути чинності тільки після консультацій із УПА. Українці запевняли, що віддали накази про припинення антипольських чисток у Східній Галичині й пропонували укласти загальнонаціональну угоду про ненапад, або навіть антирадянський альянс. Проте подібних домовленостей польські емісари не могли досягти без повноважень верховного командування, отож, це питання залишилося відкритим для подальших переговорів. Член української делегації Сергій Мартинюк «Граб» пізніше згадував:

[...] після укладення угоди пішла вістка поміж люди, що поляки та українці помирилися і разом будуть бити убеків. [...] Населення сприйняло наше рішення з полегкістю, але без ентузіазму. Відтоді, коли ми входили до польського села, то там принаймні не боялися, що ми їх перестріляємо⁹.

Верховини і Грубешів

До польсько-українського порозуміння неохоче поставилися середовища польських націоналістів. Підлеглі їм партизанські групи не погодилися на перемир'я, а на Люблінщині тамтешні підрозділи НЗС, отримавши звістку про його укладення, навіть вирішили провести антиукраїнський рейд.

На межі 1944–1945 років підрозділи НЗС вбили на Люблінщині під час різних акцій загалом близько п'ятдесятьох українців. Серед полеглих було чимало прихильників Польської робітничої партії – навіть співробітників УБ і НКВС (чи, принаймні, підозрюваних у такій співпраці), отож ці акції можна пояснити бажанням боротьби з комуніста-

ми. У травні 1945 року НЗС зосередили свої партизанські загони, створивши кількасотособове угруповання на чолі з майором Мечиславом Паздерським «Сірим». Націоналісти вирішили вчинити рейд теренами Красноставського, Томашів Люблінського і Грубешівського повітів. Водночас із діями проти комуністів, польські партизани мали намір пацифікувати українські села, можливо, щоб призвести до розриву угоди між постаківським підпіллям і УПА.

6 червня партизани НЗС увійшли до села Верховини, яке вважалося прихильним комуністам, і вчинили його мешканцям бійню. У звіті Паздерського читаємо:

Дорогою вирішено ліквідувати кілька українських сіл. Першим і найближчим мало бути село Верховини [...]. Верховини оточили зусібіч і вирізали 194 осіб української національності. Кільканадцятьом вдалося втекти¹⁰.

Вояк НЗС Мар'ян Липчак «Донець» пізніше свідчив: «Переважно стріляли не вибираючи, від найменших дітей до стариків, таким був наказ «Сірого»»¹¹. Натомість Станіслав Неворай так згадував про зустріч своєї дружини з одним із учасників нападу:

В загоні [...] «Сірого» було 2 хлопців віком щонайбільше по 15 років [...]. Один із них [...] прийшов до [...] дружини і просить, щоб дала йому щось поїсти, бо він голодний. Але спершу хотів похвалитися [...] яким то він героєм був у Верховинах. Мовить так дружині: «Я Вам кажу, двоє стареньких так благали їх не вбивати, але я їх убив заступом», а дружина розсердилася й мовить йому: «Ах ти, розбійнику! Забирайся звідси геть! Не дістанеш їсти». Він збентежився й пішов¹².

Згодом відповідальність за вбивство у Верховинах намагалися перекинути на службовців УБ, які буцім вдавали партизанів. У світлі бодай процитованих документів слід категорично заявити, що «теорії» ці з наукової точки зору варті стільки ж само, як і твердження, наче поляків на Волині вбивала не УПА, а перевдягнуті радянські партизани.

10 червня 1945 року угруповання НЗС було зауважене групою переслідування 98 полку Внутрішніх Військ НКВС в селі Гута й вщент розбите. За деякими даними, могли загинути навіть двісті партизанів.

Тут доречно нагадати, що в післявоєнній програмі польського націоналістичного підпілля одним із найважливіших завдань було позбутися національних меншин. Найбільший ризик вбачали в німецькій, українській і єврейській меншинах, тому намірялися виселити їх за межі країни. У друкованому органі НЗС «Szczerbiec» у числі 23 за 23 червня 1945 читаємо:

Боротьба [...] безкомпромісна і вимагає від кожного індивіда виразно висловленого наміру бути поляком або не-поляком. *Wasser*-поляків не може бути й не буде. Старі методи політичного втихомирення та догодження євреям, німцям і українцям виявилися для нас згубними за наслідками. Поступка є показником слабкості й чинить зухвалим того, до кого лагідно ставляться¹³.

В такому контексті дії певних груп польського націоналістичного підпілля проти таких українських сіл, як Верховини чи Пискоровичі, виглядають не окремими вибриками норавливих командирів, а послідовним втіленням ендецької політичної програми.

У момент, коли польські націоналісти вирушали в рейд на Верховини, порозуміння між АК-ВіН і УПА почало давати свої плоди. Заспокоєння ситуації дозволило багатьом полякам повернутися до покинутих у 1944 році домівок. Зненацька розцвів польсько-український чорний ринок: оунівці продавали мережі АК-ВіН будівельні матеріали та збіжжя, які залишилися після виселених українців. Українське підпілля внаслідок таких операцій отримало щонайменше 2,5 мільйони злотих (для порівняння: на межі 1945–1946 років ціна коня становила близько 20 тисяч злотих). Восени 1945 року угоду про припинення вогню вдалося поширити на Підляшшя.

Втім, Головнокомандування ВіН із недовірою поставилося до укладеного в Люблінській Окрузі порозуміння. Воно побоювалося, і небезпідставно, що упівці міркують про подальше переміщення східного кордону Польщі на Захід, тому вимагали, щоб відправною точкою переговорів став засновок: «Ви перебуваєте в Польщі, а не в себе вдома». Центр ВіН всерйоз міркував про те, чи бува не розірвати угоду та відкликати Големб'євського. Прийняти остаточне рішення завадив арешт керівництва першого командування ВіН. До рук УБ потрапив і сам Мар'ян Големб'євський (його засудили до страти, яку відтак замінили ув'язненням, на волю він вийшов у 1956 році).

Зменшення напруги в польсько-українських відносинах на Люблінщині було настільки корисним для обох сторін, що на початку 1946 року поляки запропонували українцям влаштувати спільні військові операції проти комуністів. Їх цікавив передусім спільний напад на Грубешів. Здивовані упівці з певним ваганням погодилися. Перша спільна операція відбулася 6 квітня 1946 року, коли підрозділ УПА за підтримки поляків опанував залізничну станцію Вербковиці, звідки вирушали на Україну транспорти з переселенцями.

Невдовзі, у ніч із 27 на 28 травня об'єднані сили ВіН і УПА (загалом близько чотирьохсот осіб) вдарили на Грубешів. Підрозділи УПА кулеметним вогнем і так званими торпедами (німецькі набої для ракетних мінометів, якими стріляли з примітивних пускових установок) заблокували дислоковані в містечку загони НКВС і безуспішно намагалися здобути штурмом споруду Переселенської Комісії. Водночас штурмові групи ВіН захопили будинок УБ, звільнивши двадцять в'язнів (у тому числі п'ять українців), зруйнували будинки ПРП і староства, стратили двох активістів ПРП. На світанку партизани почали відступ. До бою не включився дислокований у місті 5-й піхотний полк Війська Польського, ймовірно, завдяки діям розвідки ВіН. ВП обмежилося відправкою до міста одного взводу, щоб розвідати ситуацію. Варто відзначити, що в тій розвідувальній акції брав участь поручник Войцех Ярузельський.

Атака на Грубешів викликала паніку серед локального апарату влади. Не лише в Грубешові, а й у Томашові Люблінському місцеві гарнізони оголосили стан облоги, щоб до мінімуму скоротити виїзди на територію. Також різко впала кількість і якість доносів переляканої агентури.

На початку серпня 1946 року Грубешівський повіт відвідав кореспондент «Sunday Times» Вільям Дерек Селбі. Через свого секретаря та перекладача Януша Казімерчака він увійшов у контакт із ВіН, завдяки чому провів переговори з локальними польовими командирами, в тому числі Юзефом Домбровським «Азією» та Стефаном Квашневським «Віктором», відвідав також партизанські загони Генрика Левчука «Молота» і Чеслава Гайдука «Сліпого». Партизани влаштували Селбі зустріч із делегацією українського підпілля в складі чотирьох осіб. Журналістська виправа успішно завершилася публікацією в «Sunday Times» низки статей, після чого комуністична влада наказала британцеві покинути Польщу. Спільна зустріч із англійським журналістом була одним із останніх прикладів співпраці між польським і українським

підпіллям. У наступні місяці співпраця почала поволі завмирати. Проте певні контакти між польським і українським підпіллям збереглися аж до операції «Вісла».

Вже в еміграції в п'ятдесятих роках українські учасники укладення угоди представляли це перемир'я як момент визначення нового польсько-українського кордону. За їхніми словами, АК-ВіН погодилася передати Україні значну частину Холмської землі. То, звісно, була навмисна дезінформація. Вояки ВіН не тільки не збиралися відступати навіть шматочка Люблінщини, а й усерйоз міркували про повернення Львова. Натомість сам Мар'ян Големб'євський припускав можливість створення польсько-української федерації, а угода, яку він започаткував, мала стати першим кроком у цьому напрямку. Водночас поляки не виключали, що їм колись доведеться знову помірятися силами з українцями, і цих міркувань вони ніколи не приховували навіть від вояків УПА. Без сумніву, укладення тих угод супроводжувалося значною дозою взаємної недовіри, а іноді й просто прихованої неприязні.

Сьогодні пам'ять про польсько-українське перемир'я нерідко свідомо витісняють із пам'яті. Спільна атака на Грубешів не пасує до чорно-білого наративу, до якого зазвичай зводиться опис польсько-українського конфлікту: вояки УПА можуть бути тільки жорстокими вбивцями, а поляки – їх беззахисними жертвами. В цій ситуації укладення союзу з УПА може здатися вибріком, чимось незрозумілим і мотивованим винятково лихими намірами. Водночас і польські, й українські партизани думали про одне й те саме – як найкраще послужити волі своєї вітчизни. Порозуміння мали локальну тимчасову мету – обмежити кровопролиття, і до певної міри ця мета була досягнута. Тому слід визнати ці угоди успішними. «Ми обрали одного ворога замість двох», – сказав багато років згодом один із партизанів ВіН, влучно сформулювавши в цьому лапідарному твердженні тогочасний хід думок вояків.

Усім критикам угод, які постаківські партизани уклали з УПА, можна вказати на приклад Верховин. Чи й справді було би краще, якби ВіН пішов шляхом підрозділів НЗС? Прецінь саме пацифікація Верховин є чорною сторінкою польської історії, а не атака на Грубешів.

«Репатріація» по-радянські

Виселення поляків

Радянські перемоги на фронті означали, що долю Центрально-Східної Європи, а отже, й Польщі, вирішуватиме Йосип Сталін. Відновлення кордонів 1941 року було однією з воєнних цілей керівництва СРСР, а відтак польський постулат, щоб принаймні Львів залишився в Польщі, не мав жодних шансів на втілення. Зрештою, вже восени 1943 року на конференції в Тегерані Сталін узгодив із Черчиллем і Рузвельтом, що східні кордони Польської держави проляжуть уздовж лінії Керзона, натомість Польща отримає взамін територіальну компенсацію на Заході. Відразу ж після тієї конференції британці почали тиснути на польський уряд, намагаючись змусити його погодитися на зміну кордонів. 22 лютого 1944 року Черчилль заявив у Палаті Громад, втім, не розкриваючи подробиць, що польське питання обговорювалося на конференції в Тегерані. Британський прем'єр зазначив, що учасники конференції погодилися щодо створення «єдиної та незалежної Польщі», але водночас дав зрозуміти, що Великобританія ніколи не гарантувала «якоїсь визначеної лінії кордону в Польщі»¹. Це був виразний сигнал про те, що рішення стосовно втрати Польщею Кресів уже прийняте. Саме так це й сприйняли поляки на батьківщині та в еміграції.

Тим часом Перший секретар ЦК Комуністичної партії (більшовиків) України Микита Хрущов офіційно закликав у Москві, у Верховній Раді СРСР включити до складу УРСР Грубешівський, Томашівський, Холмський, Замостянський і Ярославський повіти. Натомість неофіційно українські комуністи вимагали передати їм Перемишль і Криницю. Щоб територіальні претензії КП(б)У супроти Польщі виглядали достовірними, на цих теренах одразу після приходу Червоної Армії почався «добровільний» збір підписів мешканців під листами з проханням про включення до складу УРСР.

Сталін уже в Тегерані погодився, щоб уся Люблінщина залишилася в межах Польщі й не мав наміру міняти ці домовленості. Проте ініціатива Хрущова дозволяла йому виглядати в очах союзників прихильником поміркованих рішень, своєрідним арбітром у польсько-українських суперечках. Надто сумнівно, щоб українські комуністи усвідомлювали

інструментальне трактування своїх вимог, тому, мабуть, рішення про лінію нових кордонів СРСР стало для них несподіванкою. В своїх спогадах Хрущов писав:

Візьмемо для прикладу місто Холм [...] воно було частиною України. Тепер, разом із іншими районами Холм мав стати частиною Польщі [...]. Я не знав про рішення Сталіна аж до миті, коли він повідомив про нього польське керівництво. Він поставив мене [...] в дуже незручне становище. Ті представники української інтелігенції, які підтримували партію, були незадоволені й сердиті тим, як точаться справи².

Щоб закріпити новий східний кордон Польщі (ця проблема ще не була формально вирішена, і принаймні теоретично могла виникнути знову), Сталін постановив вчинити радикальне переміщення населення. Усунення поляків із СРСР з цієї точки зору, здавалося, остаточно перекреслить будь-які можливі спроби повернутися до питання про кордони. Тому однією з перших угод, підписаних ПКНВ, стала угода від 9 вересня 1944 року з УРСР про взаємну евакуацію громадян цих держав. Згідно з цією угодою, польське населення мало покинути терени Західної України, а українське – «народну» Польщу. Так звана репатріація в засновку мала бути добровільною. Над перебігом виїздів у обидві сторони мали наглядати уповноважені у справах переселення.

Керівництво УРСР на чолі з Хрущовим було рішучо налаштоване якомога швидше здійснити виселення поляків і євреїв. Проте радянські заклики восени 1944 року натрапили на обструкцію польських мешканців Кресів. Всі вони були переконані, що війна з Німеччиною хутко перетвориться на сутичку Великобританії та Сполучених Штатів із Радянським Союзом, в якій Польща встане на бік союзників і відновить на Сході кордон по річці Збруч. До виїзду аж ніяк не спонукало ані наближення зими, ані усвідомлення, що покидаючи доробок усього життя, переселенці виїжджають фактично в невідоме, на терени, зруйновані війною та «визволені» тільки до Вісли. Вони також не довіряли справності функціонування переселенського апарату ПКНВ. Життя невдовзі підтвердило, що їхні побоювання зовсім не були безпідставними. В цьому болісно переконалися переселенці зі Львова, котрих 2 грудня 1944 року привезли до Перемишля. На вокзалі, всупереч засновкам депортації, їх не чекав жоден представник польської

влади, і допіру радянський ескорт мусив шукати їх у місті. Доправлені на станцію, представники польської влади заходилися розселяти приїжджих, шукаючи їм помешкання в Перемишлі. Ситуацію зовсім не полегшило прибуття близько 22-ї години заступника командувача жандармерії поручника Шуманського, котрий замість того, щоб навести лад на станції, «зайнявся» арештами приїжджих. Допіру втручання уповноваженого у справах переселень Алоїзія Рогера урвало цей балаган. Він наказав Шуманському просто йти спати. Сум'яття, яке панувало на станції, захопило перемиських покидьків суспільства організувати напади на евакуйованих. Декого пограбували, а одного з приїжджих вдарили ножом, – можливо, той намагався боронити власне майно.

Микита Хрущов 29 вересня 1944 року поінформував Сталіна, що:

Поляки, особливо в місті Львові, переважно інтелігенти, [...] поширюють чутки, що питання про кордони ще не вирішене остаточно, і тому, мовляв, виїжджати не слід. [...] Польський емігрантський уряд у Лондоні дав своїм організаціям у Львові та інших містах Західної України вказівку утримуватися від евакуації, обіцяючи, що під час мирної конференції вони доб'ються включення м. Львова й інших міст до складу Польської держави.

Щоб прискорити виселення, Хрущов пропонував:

У всіх вищих навчальних закладах і середніх школах користуватися підручниками та вести викладання українською та російською мовами. [...] Ми також вважаємо за необхідне відмінити рішення [...] про заборону мобілізації польського населення західних областей за межі регіону, на роботу в промисловість східних областей УРСР й інших Республік Радянського Союзу. Слід залучити польське населення до виконання всіх обов'язків, які виконує решта мешканців Радянської України. Це означає, що ми будемо проводити мобілізацію польського населення, і чоловіків, і жінок, які мешкають у західних областях УРСР в промисловість, на будову оборонних споруд і для участі в заходах, нарівні з українським населенням³.

У листопаді 1944 року Хрущов знову запропонував, щоб частину поляків зі Львова, Дрогобича та інших міст переселити до промислових центрів на Сході України, і таким чином змінити етнічний склад міст

Галичини на користь українців і росіян. Він попросив також активізувати призов до Війська Польського, а якщо це було б неможливо, рекрутувати поляків до Червоної Армії. Корисно також, на його думку, було б створити у Львові та Дрогобичі спеціальні відділи НКДБ винятково для боротьби з польським підпіллям.

До таких пропозицій Хрущова спонукали заклики чинити пасивний опір виселенню, які знову й знову поширювало польське підпілля. Воно підживлювало в польському суспільстві надію на те, що ще не все втрачено, що може ще – коли поляки продемонструють небажання виїжджати – принаймні Львів залишиться у складі Польщі. Радянські арешти влітку 1944 року завдали польській конспірації болісних втрат, але не означали її кінця. Адже ще восени 1943 року командування АК почало брати до уваги той факт, що радянські війська увійдуть на польські землі в ролі окупанта. Готуючись до такого сценарію, було вирішено створити «конспірацію в конспірації», елітарну організацію, покликану займатися антикомуністичною боротьбою. Ця організація, відома під назвою «НЕ» («NIE» від польського слова «Niepodległość» – незалежність), постала й на Кресах. Після арешту полковника Філіпковського її очолив полковник Фелікс Янсон «Кармен», колишній начальник штабу Львівської Округи, котрий у «НЕ» уживав псевдонім «Райграс». Доволі швидко він відтворив організаційну мережу, яка охопила також Округи Тернопіль і меншою мірою Станіслав. Вдалося врятувати від чекістів частину складів зброї, гроші та радіостанції. Планувалося утворення партизанських загонів (по одному на повіт) і підготовку тим разом антирадянського повстання. У планах було також висаджування мостів на Дністрі, проте через брак вибухівки від цієї ідеї відмовилися. В рамках операції дезінформації було видано листівки українською мовою. Від імені УПА в них закликали до боротьби проти більшовиків і переконували, що незначна кількість тих поляків, які залишилися, не загрожують українським прагненням до незалежності.

В жовтні 1944 року було вирішено активно протистояти репатріації поляків. У зв'язку з цим польські підпільники спробували спалити приміщення ПКНВ в Дрогобичі, убивали членів переселенських комісій та агентів НКВС. 8 лютого 1945 року був виконаний вирок стосовно члена Спілки Польських Патріотів Здзіслава Белінського, натомість у Дрогобичі важко поранено представника евакуаційної комісії доктора Жегадловського. Вдалося також створити окремі партизанські загони.

На межі Округ Львів і Станіслав виник партизанський загін поручника Мечислава Сковрона «Танцівниці». Його завдання полягало в захисті польського населення та ліквідації радянської агентури. В помсту за вбивство в листопаді 1944 року кількох поляків у селі Антонівці партизани з АК-«НЕ» напали на хутір біля Руди, убивши кількох українців. 8 березня 1945 року загін НКВС впіймав польських партизанів біля Червоної Гори у Стрийському повіті. Було вбито семеро, або навіть десятеро партизанів (у тому числі командира), двох захопили в полон.

Вони ще на початку 1944 року почали розпрацьовувати польське підпілля в Західній Україні в рамках операції «Сейм». Після роззброєння підрозділів АК влітку того року вони продовжили розвідувальні дії. У вересні радянські спецслужби перехопили дві радіостанції та друкарню польського підпілля, відтак 24 грудня до рук чекістів потрапив командувач Округу Тернопіль майор Броніслав Завадський «Сан», а в січні 1945 року – голова Представництва Уряду професор Збігнев Паздро. Розвиток польської конспірації в Східній Галичині остаточно урвала хвиля арештів, проведених НКВС і НКДБ в лютому 1945 року. Серед заарештованих опинився, зокрема, полковник Янсон, схоплений 19 лютого. Решту членів підпілля, які залишилися на волі, намагалися в цій ситуації якнайкраще замаскуватися, припинивши будь-яку діяльність, яка б могла полегшити спецслужбам викриття конспіраторів.

Так само й на Волині, попри різанину УПА, в підпіллі zostалися структурні мережі АК та волинського Представництва Уряду. Наприкінці 1944 року до рук НКВС потрапила кур'єр АК Галина Оліва, скерована на Волинь із Люблінщини. Безжалюсті слідчі методи й цього разу справдилися. Численні арешти, які відбулися в березні 1945 року, паралізували польське підпілля на Волині. Вже раніше радянські спецслужби почали розслідування діяльності членів самооборон, заарештувавши декого з них за звинуваченням у співпраці з німцями. Далєбі польські бази щоразу мусили отримувати від німецьких цивільних властей і органів безпеки дозволи на володіння зброєю, що давало НКВС необмежену можливість будувати на цьому звинувачення. Решта або потрапили до «народного» Війська Польського, або до ІВ. Все це спонукало більшість іще живих поляків до виїзду на Захід.

У 1944–1946 роках під час операції «Сейм» було заарештовано близько чотирьох тисяч осіб, пов'язаних із підпіллям. Найбільше – аж 1151 – у Львівській області. На випаленій уже раніше Волині

схопили 562 польських конспіраторів. Багатьох затриманих засудили до тривалих термінів перебування в таборах. Але ув'язнили не тільки їх. Щоб змусити поляків виїжджати, почалися також арешти «антирадянських елементів» – на практиці йшлося про численних представників польської інтелігенції. До 9 січня 1945 року НКДБ затримало 772 особи, серед яких виявилися чотирнадцять професорів вишів, двадцять один інженер, шість лікарів і п'ять священників. Згідно з пропозиціями Хрущова, радянська влада заходила мобілізувати поляків на роботу в шахтах Донбасу. Нестерпним стало повсякденне життя в містах, де в значних масштабах розвинулася злочинність. Справжнім лихом стали брутальні напади, грабежі та вбивства, які часто чинили бродячі банди мародерів-червоноармійців. Лише у Львові щомісяця внаслідок нападів гинули від кількох до кількадесят осіб (у серпні 1945 року були замордовані тридцять три особи).

Після повернення Станіслава Миколайчика до Польщі та утворення Тимчасового Уряду Національної Єдності стало очевидно, що не може бути й мови про хуткий початок Третьої світової війни, а отже, й про зміну кордонів на користь Польщі. Різно про це висловився 30 серпня 1945 року під час візиту до Львова віце-президент Крайової Національної Ради (далі – КНР) професор Станіслав Грабський. На зустрічі із львівською інтелігенцією він заявив:

Кордон між Польщею та СРСР залишиться таким, яким він є тепер. Отож, полякам тут робити нічого, слід якомога хутчіше виїжджати до Польщі, заселяти нові терени, які ми отримали після війни⁴.

Радянський терор – з одного боку, а з іншого – напади УПА не давали полякам надмірних надій на можливість мирного життя в СРСР. Як влучно зазначив Тімоті Снайдер, «слова «радянська» та «Україна» для більшості з цих людей не мали особливо позитивних конотацій»⁵. У цій ситуації найрозсудливішим виходом здавалося покинути «малу вітчизну» та виїхати до Народної Польщі, де правлять, щоправда, комуністи, однак принаймні формально вона є незалежною державою. Це здавалося кращим, ніж залишатися в країні, де їх відверто погрожували депортувати вглиб СРСР. Багато людей вирішили виїхати до Польщі власне зі страху, що потраплять у Донбас, Казахстан або Сибір. У звіті «НЕ» зазначено:

Утиски й терор стосовно поляків застосовують на кожному кроці і в усіх сферах життя [...]. Тим часом, коли кожен поляк був би здатен на різні жертви, він, проте, вважає, що навіть ненадовго залишатися советським громадянином – це щось понад його сили⁶.

Влітку 1945 року кількість осіб, які заявляли про бажання виїхати, значно зростає. Але це було доволі непросто. Бракувало транспортних засобів, а очікування на станціях тягнулося цілу вічність. Подорож часто тривала в жахливих умовах, іноді навіть у відкритих вагонах. Складні погодні умови призводили до смерті, зокрема, малюків і осіб похилого віку. В транспорті, який 23 грудня 1944 року виїхав із Луцька, лише на відтинку до Ковеля померли восьмеро немовлят у віці від одного до шести місяців. Панував всезагальний безлад. Керівники транспортів часто не знали, де вони мають вивантажитися. Транспорт, який виїхав 19 листопада із Бучача до розташованого на відстані в 250 км Ряшева, до місця призначення прибув тільки 10 грудня! Під час очікування на кордоні померло четверо людей. Звичною справою були пограбування переселенців. Ті ставали жертвами нападів різних кримінальних банд уже на станції завантаження. Натомість на кордоні радянські прикордонники влаштовували переселенцям обшуки, відбираючи обручки та біжутерію, хоча за законом ці речі можна було вивозити. Подібні ексцеси були зафіксовані на переходах у Раві-Руській та Нижанковичах.

Незважаючи на ці страхітливі умови, до середини 1946 року СРСР покинули майже 800 тисяч осіб. Разом із тисячами цивільних виїжджали й учасники конспірації. В серпні 1945 року, зважаючи на марність подальшого опору, командувач Львівської Округи «НЕ» полковник Ян Владика «Яніна» наказав узятися за самоліквідацію організації. Сам він одним із останніх виїхав до Польщі в жовтні 1945 року. Солдати підпілля брали в дорогу на Захід, якщо це було можливо, вогнепальну зброю та розвідувальні матеріали. Вже у Сілезії вони створили екстериторіальний Львівський район АК-ВіН, який УБ вдалося розгромити допіру в 1948 році.

В Галичині залишилися невеликі групи польських конспіраторів, які час від часу навіть влаштовували бойові акції. Проте, рано чи пізно, але неминуче вони ставали жертвами радянських облав. Водночас із від'їздом поляків до міст прибувала дедалі більша кількість українського сільського населення, привабленого можливістю поліпшити

свою долю. Радянська влада заходилася затирати сліди польської присутності, найбільш красномовним свідченням чого, мабуть, стало перетворення на руїни Цвинтаря Захисників Львова на Личакові.

Виселення українців

У той самий час тривав *exodus* українців і лемків, котрих виселяли у протилежному напрямку, в Україну. На землях сучасної Польщі в 1944 році мешкали близько 630 тисяч українців і лемків. Частина з них прихильно ставилися до комунізму та СРСР (особливо на Люблінщині та Низькому Бескиді). Вони охоче записувалися до міліції й УБ, навіть Червоної Армії. Багато українців працювали в УБ у Володаві й Томашеві Люблінському. То вони, либонь, підписували різні петиції про включення районів, де вони мешкали, до складу СРСР.

Проте значно численнішими були ті, хто відносив себе до конфесійної (православні або греко-католики), ніж певної національної групи. Серед лемків тільки частина відчували зв'язок із українською ідентичністю, а більшість вважали себе окремою етнічною спільнотою, аж ніяк не рідкістю були москвофільські симпатії. Підписання угоди про обмін населенням між Польщею та СРСР стало для українців і лемків важким ударом. Більшість українців неприхильно поставилися до цієї ініціативи. Незалежно від стану національної свідомості, релігійної приналежності чи політичних симпатій, усіх їх об'єднав спротив виїздові на Схід і полишенню рідних домівок.

Переселення українського населення з Польщі розпочалося ще в 1944 році, але до серпня 1945 року воно було здебільшого добровільним. Переважно, бо хоча супроти них і не вдавалися до прямого тиску, та все ж прагнули «заохочувати» українців до виїзду, скажімо, виключивши їх із земельної реформи та суворо стягуючи контингенти в тих, хто не записався на репатріацію. «Заохоченням» також послужило рішення про ліквідацію освіти українською мовою. До СРСР у той час виїжджали зазвичай люди з лівими поглядами, або ж ті, хто втратив унаслідок воєнних дій усе, що мав, і спокусився на пропаговану комуністичними агітаторами картину очікуваного в СРСР добробуту. Частина скорилася натискові переселенського апарату, інші капітулювали, нажахані хвилею вбивств, яка покотилася новим прикордонням. До 1 березня 1945 року із близько 600 тисяч українців, які мешкали в «но-

вій Польщі», виїхали вісімдесят одна тисяча осіб. Однак у липні 1945 року переселенська акція, зокрема внаслідок досягнення угоди між АК-ВіН і УПА, майже цілком припинилася. У зв'язку з цим 24 липня в міністерстві державного управління у Варшаві відбулася конференція за участі українських делегатів із Люблінського, Ряшівського та Краківського воєводств. Делегати одностайно зажадали дотримання принципу добровільності виїздів, відновлення української освіти та ставлення до українців, як до повноправних громадян нової Польської держави. Вони також запропонували оголосити амністію учасникам українського підпілля. Підсумки конференції переконали комуністичну владу, що провести переселення можна тільки силоміць. Для цього в південно-східні повіти сучасної Польщі були спрямовані кілька дивізій Війська Польського. Переселенська операція розпочалася 3 вересня 1945 року від Любачівського, Перемиського, Лиського і Сяніцького повітів.

Під час операції трапилося чимало трагедій: солдати скоювали грабежі, згвалтування, навіть убивства. Хоча ВП віддавало різні розпорядження, які забороняли відбирати українцям їхнє майно, але водночас армійські документи визнавали, що солдати «скоюють пограбування залишеного українцями майна. Трапляються випадки, коли військо навіть розбирає хати переселенців, пускаючи отриманий матеріал на паливо або на продаж»⁷. «Зразком» часто бували офіцери, найяскравішим прикладом чого є вчинки командира 36 піхотного полку підполковника Ніколая Кірилюка. У звіті лиського повітового старости Тадеуша Павлусевича за 1 січня 1946 року читаємо:

У зв'язку з дислокуванням в тутешньому повіті 36 полку Дивізії, очолюваного Полковником Кірилюком, повідомляю таке: [...] Виселення української людності за допомогою вищезгаданого Полку не дало [...] майже жодних результатів. Трапилися тільки цілі низки пограбувань інвентарю, одягу та начиння в населення, яке, не бажаючи виїжджати на Схід, покидало села й ховалося в лісі. Грабовано навіть при тому польське населення, яке перебувало в домівках. [...] Гр. Кірилюк наказує своїм підлеглим примусово приводити собі до помешкання місцевих дівчат з метою розпусти. Арештованих жінок він наказує приводити до себе в помешкання (буцім на допит), і змушує їх під загрозою револьвера зноситися з ним. Гр. Кірилюк у базарний день влаштує на ринку масові облави

на людей, арештовує їх під приводом бандерівців, розганяє таким чином торговицю, тримає їх у в'язниці, а потім відпускає за викуп. Нещодавно він узяв 25.000 зл. від громади Постолив. [...] Нещодавно під час спалення громади Мхава у гміні Балигород за вбивство двох польських солдатів бандерівцями – спалено близько 40 українських господарств, але за що при тому спалено 14 польських господарств? І вбито п'ятьох поляків, якщо поляки були абсолютно непричетні та постійно переслідувані бандерівцями.

Деморалізація серед вояків була тоді звичайним явищем. У березні 1946 року в Сяніку п'яний офіцер застрелив білетера і випадкову жінку, коли йому відмовили продати квиток у кіно. В липні того ж року неподалік Перемишля капітан ВП застрелив під час їзди потягом стрілочника, котрий стояв біля семафора в мундирі та з ліхтариком, бо подумав, що хтось краде вугілля. На подібну поведінку, безумовно, впливали брак необхідних речей і тривалий період служби.

Слід, однак, зазначити, що частина польської адміністрації та війська намагалися протидіяти (чи, радше, бойкотувати) виселенню в Україну. В одному з українських звітів про це написано так: «Тепер часто є так, що одні викидають у двері, а інші крізь вікно підбадьорюють переляканого дідуся, щоб той не боявся і наполог на своєму»⁸. Траплялося, що офіцери ВП попереджали мешканців про майбутні виселення, радячи їм сховатися до лісу. Вони пояснювали, що прихильниками виселень є більшовики, а не польська армія та адміністрація. За цих обставин не дивно, що місцеві українці – до всього ще й спонукувані, навіть змушувані українським підпіллям чинити саме так, – намагалися будь-якою ціною уникнути виселень. Вони тікали в довколишні ліси, ховалися в різних криївках, у Бещадах перечікували облави на території Чехословаччини. Часто греко-католики переходили на римо-католицький обряд. З огляду на ці причини, виселення спершу дали слабкі результати. Проте військо після перших невдач змінило тактику:

Підїжджаємо до села на світанку, автомобілі залишаємо на пристойній віддалі, дотримуючись тиші, щільно оточуємо село, на висотах виставляємо варту з кулеметами, і допіру потім входимо в село. Результати відразу очевидні: ми застаємо сім'ї у зборі, а всі спроби втечі припиняємо попереджувальним вогнем⁹.

Схоплене населення скеровували на збірні пункти, звідки пізніше відправляли до СРСР. Українці переважно їхали потягами, але іноді їх також вивозили автомобільним транспортом. Як і у випадку виселення поляків з України, влада від самого початку мала клопіт із забезпеченням достатньої кількості вагонів, тому переселенцям часто доводилося чекати на станціях навіть по кілька тижнів у вкрай примітивних умовах. Чимось звичайним були пограбування, чинені різними злочинними угрупованнями. Та й сама подорож часто тривала в жахливих умовах, що своєю чергою призводило до смерті малюків і літніх людей.

Репресії зачепили також представників Греко-католицької Церкви. Відразу ж після початку виселень 19 вересня 1945 року був заарештований греко-католицький єпископ перемиський Йосафат Коциловський. Вивезеного у січні 1946 року до СРСР, спецслужби завернули його з невідомих причин на кордоні та ненадовго звільнили. Наче між іншим, вони спритно поглибили польсько-українську неприязнь, адже подбали про те, щоб інформація про арешт ієрарха поширилася серед місцевих українців. Повернення єпископа Коциловського викликало в УБ шалену лютю. Керівник воєводського Управління державної безпеки в Ряшеві капітан Томаш Вишневський скаржився: «Цю худобу вивезли до СРСР, не знаю, яким правом вона повернулася до Польщі. Ходить по вулицях із розвіяною бородою і повчає українців, що в інструкції сказано, наче виїзд є добровільним»¹⁰. 25 червня Коциловського заарештували повторно, разом із ним також вікарного єпископа Григорія Лакоту, а незабаром, тим разом остаточно, їх обох депортували вглиб СРСР. Вони померли в радянських таборах, а згодом були долучені Іваном Павлом II до лику блаженних як мученики за віру.

Виселення помітно втратили інтенсивність у зимові місяці. Однак у березні 1946 року їх було розширено на Ярославський повіт і на терени Люблінського воєводства. В квітні 1946 року в Ряшівському воєводстві було створено оперативну групу «Ряшів», яка інтенсифікувала переселенську операцію, охопивши нею навіть найбільш важкодоступні закутки Бещадів. Тільки в період між 1 і 5 червня 1946 року 34 пп виселив у цих околицях села Беньову, Сянки, Буковець, Тернаву Вижню та Нижню, Ступосяни, Протісне. Упродовж тих кількох днів операція охопила 1540 сімей – 7766 осіб.

Про нещадність операції свідчить звіт капітана Шалапата з 14 пп:

Рівночасно з переміщенням підрозділів 34 пп запалала вздовж його маршруту ціла низка пожеж. [...] Флангове прикриття 34 пп, пересуваючись, палило дорогою все, що їм потрапило під руку, не виключаючи копиць сіна, які можуть тут при наявному бракові доставки дуже придатися в майбутньому. Вояки, коли ми їх питали, навіщо вони так безжально все палять, відповідали, що такий був наказ [...]. Однак у всіх цих вояків було виразно помітне здичавіння й цілком безкорисливе бажання нищення задля нищення [...]. Враховуючи таку поведінку вояків 34 пп, К-ч нашого полку був змушений вислати патрулі, які б охороняли наш постій від спалення¹¹.

За останні місяці операції переселення були охоплені Горлицький, Ланьцутський, Новосондецький, Новотарзький і Ряшівський повіти. Однак вони дали мізерні результати, головним чином тому, що місцева польська адміністрація відпустила більшість схоплених людей додому.

Переселенська операція завершилася 1 липня 1946 року. Загалом вона охопила 482 661 особу. В наступні кілька місяців планувалася «зачистка» території, тому в липні від повітових старост зажадали подати списки українців, які підлягають виселенню. В Лиському повіті прислали інформацію про... двох осіб. Це свідчить про те, що адміністрація принаймні в частині повітів без ентузіазму поставилася до подальших виселень. Загалом до грудня 1946 року були виселені близько шести тисяч осіб. Операцію остаточно завершили наприкінці 1946 року, повідомивши офіційну кількість у 488 612 виселених.

Українське підпілля у Польщі в 1945–1946 роках

У лютому 1945 року Центральний Провід ОУН-Б вчинив організаційні зміни у структурі українського підпілля. Зокрема, у зв'язку з виникненням нових державних кордонів було вирішено створити в Польщі окремий Крайовий Провід ОУН і підпорядковану йому територіально VI Військову Округу УПА «Сян». Досі терени Замостянщини підлягали ОУН-Б та УПА на Волині, а Перемищина та Бещади входили до складу галицьких структур цієї організації. Українське підпілля в Польщі очолили: керівник цивільної мережі Ярослав Старух «Стяг», підлеглий йому в політичному сенсі командир УПА майор Мирослав Онишкевич «Орест», командир Служби Безпеки ОУН Петро Федорів «Дальнич» і відповідальний за пропагандистську діяльність Василь Галаса «Орлан».

Ярослав Старух вступив до ОУН у 1929 році у віці усього лише дев'ятнадцяти років. Через приналежність до цієї організації його виключили з університету Яна Казимира у Львові, де він вивчав право. У травні 1939 року його засудили до тринадцяти років позбавлення волі, а на свободу він вийшов завдяки вторгненню німців до Польщі. Після розколу опинився в чільному гроні ОУН-Б, відповідаючи за пропагандистську діяльність організації; в уряді Ярослава Стецька його призначили заступником міністра пропаганди. На межі 1943–1944 років він керував підпільною радіостанцією ОУН «Незалежна Україна». Мабуть, власне той досвід пропагандистської роботи зумовив, що його висунули на посаду Крайового Провідника.

Головним простором діяльності УПА упродовж усього періоду її існування залишалися західні області України. Ті терени сучасної Польщі, які називали «Закерзонським краєм» (тобто, розташовані за лінією Керзона), мали для українського підпілля другорядне значення, хоча, звичайно, в майбутньому планувалося включити їх до складу незалежної України. Принагідно «Закерзоння» вважалося «вікном у світ», через яке українське підпілля хотіло переказувати інформацію про боротьбу українців із радянською владою. Для цього планувалося, з одного боку, встановити контакти з посольствами західних країн у Польщі, з іншо-

го – створити канали зв'язку між Україною та Західною Європою. Другим важливим завданням ОУН і УПА в Польщі був захист української власності, що на практиці означало опір виселенням.

Після підписання угоди з АК-ВіН стосунки між поляками та українцями настільки внормувалися, що українське підпілля не вбачало потреби в розбудові партизанського руху в Польщі. Тому в серпні 1945 року в Окрузі УПА «Сян» налічувалося тільки чотири-п'ять вітчизняних сотень і кілька прибулих на відпочинок із України. З-поміж «вітчизняних» підрозділів у Бещадах дислокувалася сотня Василя Шишканинця «Бора». На території повітів Любачів, Ярослав і Томашів Люблінський функціонували два відділи, підлеглі «Залізнякові», тим часом на Люблінщині – одна сотня під кодовою назвою «Вовки». На Перемиському передгір'ї не було жодної сотні – тамтешні відділи, в тому числі сотню «Бурлаки», розформували, включивши їх до складу так званих СКВ, покликаних боронити села. Слід, однак, відзначити, що СКВ були в той час дуже сильними, передусім, власне на Перемиському передгір'ї.

Операція виселення українського населення, яку розпочало Військо Польське, змінила ситуацію. Керівництво ОУН-Б і УПА вирішило вдатися до рішучого опору. Додатковим імпульсом для посилення диверсійних акцій стало прибуття в Бещади на межі жовтня й листопада 1945 року шефа головного військового штабу УПА генерала Дмитра Грицяя «Перебийноса» та члена Бюро Проводу ОУН-Б Дмитра Маївського «Тараса». Вони збиралися перебраться на Захід, а дорогою влаштували інспекцію підпілля в Польщі. При цьому вони зганили його керівництво за пасивність і розформування частини підрозділів, наказавши провести повну мобілізацію та розпочати великомасштабні бойові операції, відлуння яких почули б аж на Заході. Віддавши відповідні накази, обидва вирушили далі, але були викриті в Чехословаччині та наклали на себе руки.

9 вересня 1945 року командування УПА віддало своїм підрозділам наказ виступити проти операції виселення. Партизани мали нищити переселенські («виселенчі») комісії «та всіх інших, які змушують [людність – Г.М.] до виселення». Упівці також були зобов'язані палити покинуті села, попередньо забравши звідти всі речі, які могли б придатися підрозділам у подальшій боротьбі. В спеціальному додатку було наказано надавати бойовим операціям «протибольшевицький, а не антипольський характер»¹. Отож, було заборонено палити польські села та

окремі будинки поляків, котрі мешкають серед українців. Також заборонялося вбивати цивільних. Лише «в найгіршому разі» дозволялося спалити окремі будинки чи частини сіл. Як би не ставитися до автентичності цього документа, немає жодних сумнівів, що він значною мірою залишився на папері, або ж принаймні частина командирів УПА намагалися інтерпретувати його в надто широкий спосіб.

На виконання наказів «Перебийноса» в терені заходилися формувати нові партизанські частини. Тоді виникли чотири курені УПА: «Рена» (Василя Мізерного), «Байди» (Петра Миколенка), «Залізняка» (Івана Шпонтака) і «Беркута» (Володимира Сорочака). Кожен із них складався з чотирьох-п'яти сотень. До лісу пішли тоді цілі відділи СКВ – на їх базі не те, щоб поставали, а радше відтворювалися деякі сотні, наприклад, «Бурлаки». В Польщі діяли теж кілька підрозділів УПА, зокрема, Володимира Гошка «Мирона», чії оперативні райони містилися на теренах СРСР.

Трохи більше місця слід присвятити сотні УПА Степана Стебельського «Хріна», сформованій восени 1945 року в Бещадах, із якої, коли вона сягнула близько 200 осіб, 1 червня 1946 року виокремився інший підрозділ на чолі зі «Стахом» (NN). То був єдиний підрозділ УПА, який складався з лемків. Утворення суто лемківського відділу УПА було, мабуть, важливим для українського підпілля не тільки з військової, а й з політичної точки зору. Адже то мав бути доказ, що лемки також вважають себе українцями. Командиром цього підрозділу було призначено Степана Стебельського, колишнього вчителя, прихильника найнещадніших антипольських акцій. «Хрін» так писав у спогадах про склад своєї сотні:

[...] в мене знайшовся елемент на 70% неписьменний, або малописьменний. З новобранцями починаю відразу рейдувати і в рейдах виховую та вишколюю. [...] Щоб з'єднати лемків – перше моє гасло було: «Ідемо на оборону ваших сіл!» Лише після кількох місяців я почав говорити про оборону цілої Лемківщини. Опісля поширював політичний горизонт на всю Україну, ставлячи як головне гасло нашої боротьби – державність і соборність².

Частину вояків підрозділу рекрутували примусово. Один із них, Ян Пулянда із Полян Суровичних, мобілізований у березні 1946 року,³ першої ж нагоди здався ВП. На допиті він зізнався:

Нам сказали, що забирають нас до війська за наказом Бандери. Мусять боротися за Вільну Україну, Англія от-от оголосить війну Росії, а Туреччина вже з нею воює. [...] В розмовах між собою, коли ми були наодинці [...], ми казали, що з нами діється лихо. Хлопці з Пулав заявили, що їм нікуди тікати. Однак кільканадцять [рекрутів] із інших сіл втекли. З них впіймали тільки одного Хомишака Стефана з Суровиці і в Явірнику розстріляли. Стріляв один за наказом Гриня [«Хріна» – Г.М.] з пістолета в потилицю. Тому пізніше нас пильнували³.

Таких страт дезертирів у сотні «Хріна» було виконано принаймні декілька.

Українські партизани провели десятки операцій, покликаних зупинити виселення. Вони нищили залізничні колії, мости, палили виселені села, влаштовували засідки на військові підрозділи, не вагалися атакувати сильніші гарнізони та вступати в бій із військовими групами переслідування. На Люблінщині 3-тя Піхотна Дивізія до кінця 1945 року в постійних сутичках із УПА втратила двадцять сім солдатів убитими, четверо вважалися зниклими безвісти, шістдесят сім були поранені. На Перемиському передгір'ї упівці тричі атакували гарнізон у Бірчій, й лише остання атака в січні 1946 року була невдалою.

Одним із найбільших успіхів УПА стала ліквідація мережі вартівень Прикордонних Військ у Бещадах на початку 1946 року. Операція почалася 20 березня нападом сотень «Хріна» і «Мирона» на експедицію, споряджену для евакуації вартівні в Яселі. Після короткої сутички бандерівці полонили кількадесят вояків. З них близько двадцяти відпустили на волю, проте аж шістдесят розстріляли (власне цим сюжетом скористався пізніше Ян Гергард в романі *Заграви в Бещадах*, замінивши, проте, розстріл ритуальним убивством із відтинанням голів сокирою). Знищення експедиції, надісланої до Яселя, змусило прикордонників евакуювати гарнізони ослаблених вартівень у Команьчі, Волі Миговій і Радошицях до Лупкова, звідки під тиском УПА вони перейшли на чехословацький бік. На порятунок прикордонним постам, які опинилися в небезпеці, із Загір'я вирушила група вояків Прикордонних Військ і Війська Польського в кількості близько ста сімдесяти осіб під командуванням майора Юрія (?) Фролова. В околицях сіл Височани та Кожушне вона потрапила в засідку УПА. Поляки зазнали важких втрат, вони насилу вирвалися з оточення в Кожушному –

загинули понад тридцять вояків. Зі значних поразок ВП слід ще згадати про засідку, в яку 27 червня 1946 року потрапила в Перемиському повіті підофіцерська школа 28 піхотного полку. Захоплені зненацька, вояки безладно кинулися врозтіч, залишивши на полі бою поранених колег. Загинули двадцять дві особи, семеро були поранені.

У відповідь на нещадний характер переселенської акції, УПА також скоювала напади на польські села. Були спалені, зокрема: Новосільці (30.12.1945), Дешно і Волтушова (06.01.1946), Липовець, Королик Волоський і частина Королика Польського (01.11.1946), Буківсько (5/6.04.1946), Вітрилів, Лодина і Темешів (10.09.1946), Прусік (21/22.10.1946). Хоча під час цих акцій було заборонено убивати цивільне населення, проте жертви усе ж неодноразово траплялися. Мабуть, найкривавішим став перебіг спалення села Новосільці, де загинули сімнадцять цивільних осіб.

Подібних акцій було б більше, якби не стриманість «Рена». Той гамував пристрасті своїх підвладних, заборонивши, зокрема, вбивати полонених, чи проводити акції, які могли призвести до загибелі цивільних. Ймовірно, що саме під його впливом було вирішено відмовитися від задуму знищити село Небещани, де була дужа польська самооборона, попри те, що «Хрін», котрий мріяв про вигнання польського населення щонайменше до Сяніка, а може, навіть і про захоплення й спалення цього міста, наполегливо вимагав зміцнити свій відділ, щоб здійснити напад.

Спалення польських сіл траплялося передусім на Ряшівщині, тому там співпраця з АК-ВіН увалася наприкінці 1945 року. На Люблінщині УПА уникала кривавих операцій, отож «союз» із польським підпіллям не тільки утримався, а й увінчався кількома спільними збройними операціями проти комуністів.

Слід зауважити, що партизани провадили свої акції, не рахуючись із втратами серед власного цивільного населення. Упівці неодноразово обстрілювали колони переселенців, щоб розігнати їх. Найбільше українських жертв полягло, підірвавшись на мінах-пастках, які УПА встановлювала на дорогах. Тільки на дорозі Струбовиська-Кальниця на мінах, закладених сотнею «Мирона», 11 червня 1946 року підірвалися вісім переселенців. Проте, усе ж більше страждань завдавали українському населенню вояки ВП, котрі здійснювали виселення. Траплялися випадки, коли розлючені втратами підрозділи ВП прагнули вимістити

зло на цивільних. 24 січня 1946 року поблизу села Завадка Морохівська трапилася сутичка з УПА, а коли відправлена наступного дня на місце бою оперативна група не знайшла в селі партизанів, то її вояки влаштували селянам бійню, замордувавши близько п'ятдесяти осіб, у тому числі жінок і дітей. Упродовж подальших тижнів під час наступних пацифікацій в тому селі були вбиті ще близько двадцяти осіб. Водночас у Карликові загинули п'ять, чи навіть чотирнадцять осіб, а у Висліку Великому – сім.

У цій ситуації не дивує, що діяльність УПА підтримала значна частина української громади. Партизанів вважали єдиними захисниками від виселення із рідних домівок і депортації на Схід. УПА, либонь, не вдалося би набути такої підтримки, якби не переселенська операція та зумовлені нею брутальні діяння ВП. Як зазначив командир 34-го піхотного полку підполковник Ян Гергард, «внаслідок часто надміру лихого поведінки війська (що, зрештою, цілком виправдано з боку втомленого та розлюченого солдата) постає небезпечне провалля між нами і цим населенням, і люди ці простують акурат у обійми до бандитів»⁴.

Кінець депортації в Україну не означав завершення партизанської боротьби. Особливо трагічні події сталися в околицях Вовковиї-Терки (згодом вони були в перекрученому вигляді представлені Вандою Жулкевською в романі для молоді *Слиди рисячих назурів*). На початку липня 1946 року СБ ОУН викрала з Терки трьох селян – двох українців і поляка. Дізнавшись про це, військові призначили групу заручників і погрожували стратити їх, коли щось трапиться із бранцями УПА. На відповідь націоналістів не довелося довго чекати. Одного з викрадених відпустили, а двох інших – Міхала Лошина і Яна Ѓанкевича – повісили в селі. 8 або 9 липня вояки ВП привезли до Терки двадцять вісім чоловік, переважно жінок і дітей. «Арештованих дітей і жінок заперли до одної хати в горішнім кінці села, де один бандит постріляв їх з автомата, та порозривав гранатою. Ще живих людей спалено, підпалюючи хату. [...] Вдалося втікти лише 14-літньому хлопчині Соняк Василю»⁵. Водночас солдати прочесали село, убивши кількох стариків, які залишилися в Терці. Загалом були замордовані тридцять три особи.

Невдовзі УПА помстилася. У ніч із 14 на 15 липня сотня Романа Гробельського «Бродича» за підтримки боївки Служби Безпеки напала близько півночі на Вовковиї. Упівцям вдалося заскочити й відтіснити польські варти. Раптовою атакою вони підійшли на відстань 30 метрів

від плебанії, де містився штаб комендатури Прикордонних Військ і міліцейське відділення, проте їх зупинив інтенсивний кулеметний вогонь. Бій тривав кілька годин. «Тим часом, коли 2 групи бандерівців атакували к[оманду]вання ВП і міліцейське відділення, третя група палила хати поляків і вбивала польське населення. По-варварськи були замордовані ножами 10 осіб, у тому числі порізана ножем трирічна дівчинка»⁶. Згоріли шістдесят будинків. 3-поміж військових загинув один офіцер і міліціонер, кілька отримали поранення. «3 мирних жителів були убиті 11 осіб, у тому числі 3 українців, одна дитина, а 7 були із села Терка, й серед них був родич одного з бандитів»⁷. Двоє упівців загинули, а 4–5 зазнали незначних поранень.

До середини 1946 року успіхи ВП в боротьбі проти українських партизанів були незначними. Більшість облав закінчувалися нічим. Однак улітку військові ужили нову тактику, пристосовану до партизанських методів. Окремі оперативні групи, шукаючи слідів партизанів, прочісували ліси та села. Завдяки цьому армія нарешті почала добиватися успіхів. Найбільший із них припав 70-особовому підрозділові ВП під командуванням поручника Блажея 24 серпня 1946 року. Поляки заскочили зненацька сотню «Хріна», яка відпочивала в Хотіні. Незважаючи на чисельну перевагу українців, вони, не зазнавши втрат, убили двадцять чотирьох упівців, а двох захопили в полон. Восени того року «Хрін» зазнав чергової поразки, втративши добре споряджений табір на Хрищатій. Ці та інші дії ВП підірвали силу й моральний дух українських партизанів, проте цілком не вдалося знищити жодної сотні УПА.

Діяльність українських партизанів спонукала Польську селянську партію передати КНР запит щодо створення спеціальної комісії, яка б розслідувала ситуацію в Ряшівському та Люблінському воєводствах, на теренах, де діяли українські партизани. ПСелП в такий спосіб виразно напалася на комуністів за їхню бездіяльність в цьому питанні. Комісію врешті так і не створили, а міністр державної безпеки Станіслав Радкевич у відповідь ствердив: «Коли йдеться про політичний сенс запиту ПСелП, то мушу заявити, що він має особливий присмак. Постає запитання, чому ПСелП вносить цей запит, але обмежує проблему безпеки тільки теренами Ряшівщини та Люблінщини [...]. Йдеться [...] тільки про справу українських банд. Для нас, демократичного табору, важливо очистити терен від банд будь-якої реакції, неважливо, чи то української, чи польської, очистити від українських і польських банд»⁸.

Висловлювання Радкевича є найкращою ілюстрацією того, як польські комуністи ставилися до проблеми боротьби з УПА. Головним ворогом була для них не УПА, а польське підпілля та опозиція. У спеціальному звіті, підготовленому навесні 1946 року Верховним Командуванням Війська Польського, УПА окреслена як така, що має «радше тимчасовий характер». «Більш сталий характер, – читаємо далі в тому звіті, – (і схоже, вона буде тривалою) має діяльність реакційних банд НЗС і АК. Вони утворюють найвищу концентрацію банд і становлять основну небезпеку [...] особливо під час виборчої кампанії»⁹. Командування ВП вважало, що проблема УПА вирішиться сама собою після від'їзду до СРСР українського населення.

Українці та лемки, які залишилися в Польщі, після офіційного завершення виселень в Україну хутко дійшли до висновку, що діяльність ОУН і УПА втратила сенс. Партизани дедалі менше мали підтримку місцевого населення. Українці вважали, що вже не слід провокувати поляків, найгірше минулося, тож настав час для спокійного життя. Командування УПА оцінювало, що українське населення «хоче передовсім спокою. Пограбоване, розорене, стероризоване, воно хоче перепочити, хоче повернутися до нормальних засад господарювання»¹⁰.

Найменшу підтримку УПА мала серед лемків, які мешкали на Низькому Бескиді. Восени 1945 року в тому регіоні існувала тільки нечисленна організаційна мережа, що налічувала не більше ніж кількадесят членів. Цієї ситуації не змінили рейди потужніших груп ОУН-Б і УПА, влаштовані в жовтні 1945 і червні-липні 1946 року. Дуже часто населення вважало своїм обов'язком інформувати владу про появу в них «людей з лісу». Звіт УПА так оцінював цей стан справ: «Населення не звертає уваги на наш рух. Не вірить у наш успіх і [...] ставляться до нас із легковажністю [...]. Пропаганда нічого тут зробити не зможе, бо населення тут не цікавиться ні книжкою, ні газетою»¹¹. А так, у свою чергу, описував становище лемків підполковник Гергард:

Населення на території Ряшівського воев. – це українська група т.зв лемків, які ніколи на мали надто багато спільного з українським шовінізмом. Це населення в даний час є найнещаснішим населенням усієї Польщі. Йому однаково дошкуляють і банди, і військо, й воно достоту не бачить виходу зі своїх страждань. Палають [лемківські] села, підпалені бандитами, щоб помститися, а [польськими] солдатами – під час сутичок, худобу бандити забирають на контингент, а

військо карає за це людей, котрі живуть під постійною загрозою карабінів однієї чи іншої сторони. Політичної постави це населення не має. Воно просто втомилося і прагне тільки одного: СПОКОЮ¹².

Ці описи свідчать, як мало було потрібно, щоб здобути підтримку для Польської держави принаймні частини, якщо не більшості решти українського населення, яке залишилося в Польщі.

Взимку 1946–1947 років з'явився реальний шанс провести ефективну антипартизанську військову операцію, не вдаючись до етнічної чистки в Південно-Східній Польщі. Можна було повністю ліквідувати наявні там підрозділи УПА або принаймні витиснути їх із країни. Така операція, не підтримана виселеннями, звісно, була б важчою, але цілком можливою для втілення, реалістичною та обмеженою порівняно незначною територією. Адже йшлося про вузьку прикордонну смугу, передусім Розточчя, Перемишське передгір'я, Бещади, і значно меншою мірою Низький Бескид, де діяла тільки одна сотня, яка, до речі, прибула з Бещад у 1946 році і з чималими труднощами трималася на цьому терені через неприяне ставлення лемків. Можна було позбутися партизанів, по-перше, скерувавши проти них численні підрозділи ВП, укомплектовані добре вишколеними солдатами, а по-друге, покочувавши з цивільним населенням, обіцяючи нагороди в обмін на лояльність до Польської держави.

Така операція так і не відбулася, бо комуністична влада вважала, що головною загрозою для неї є ПСелП Станіслава Миколайчика і польське самостійницьке підпілля. Відтак узимку 1946–1947 років переважна більшість підрозділів ВП були кинуті на операцію забезпечення (читай: фальшування) результатів виборів до Законодавчого Сейму, які відбулися в січні 1947 року. Взимку того ж року проти польського підпілля та Польської селянської партії воювали п'ятдесят шість тисяч солдатів ВП – на проведення «виборчої» операції часто спрямовували також підрозділи, призначені для боротьби з УПА.

Сфальшовані «підсумки» виборів до Законодавчого Сейму зламали опір суспільства комунізму в Польщі. Натомість, оголошена в лютому 1947 року амністія призвела до розформування більшості польських партизанських загонів. У лісі залишилася тільки жменька «незламних». Подолання «вітчизняної реакції» дозволило комуністам спокійно задуматися над тим, як вирішити українське питання.

Офіцери ВП рішучо наполягали на виселенні решти українського населення в Україну або на західні землі. У чергових звітах, переказуваних «нагору», ця тема лунає неодноразово. За таке розв'язання виступав також командир 34 піхотного полку підполковник Ян Гергард. Військо наполягало на варіанті цілковитого виселення населення не тому, що то був єдиний спосіб ліквідувати УПА, а тому, що воно здавалося найпростішим для втілення. Безумовно, при проведенні проти-партизанських операцій слід «відокремити» населення від повстанців, але таке розмежування зовсім не обов'язково мусить супроводжуватися виселенням цивільних громадян. Партизанські загони ВiН і НЗС, які мали не меншу, ніж українські, підтримку населення, були знищені без застосування масових депортацій. Впадає в око, що влада не оголосила амністії для членів УПА й не намагалася будь-яким іншим чином здобути прихильність місцевого населення, скажімо, роздаючи землю, якої після депортацій в Україну в 1944–1946 роках було безліч.

Про потребу виселення українців і лемків свідчив іще один аргумент. У 1944 році Сталін вирішив, що Народна Польща мусить бути етнічно однорідною державою. В країні, отож, могли залишитися тільки ті, хто в перспективі легко могли піддатися асиміляції. Між тим, діяльність ОУН-Б і УПА переконала польських комуністів, що саме лише знищення українського підпілля не дасть сподіваного ефекту. Оскільки радянська влада не погодилася прийняти подальші транспорти з українцями з Польщі, єдиним вирішенням стало вивезення їх на західні землі та розсіяння. На межі 1946–1947 років постали перші списки осіб, призначених на виселення. Проте з початком операції не поспішали. Згідно з однією з імовірних версій, її планували здійснити восени 1947 року, водночас із наступною депортацією українців, яку радянська влада мала намір провести в УРСР. Таким чином, у Польщі та в Україні відбулася б велика двокомпонентна операція, спрямована на «впорядкування» ситуації на польсько-українському прикордонні. А тим часом було вирішено цькувати УПА безуважними облавами. На початку 1947 року, відразу ж після сфальсифікованих виборів до Сейму, в терен вирушили маневрові групи Корпусу Внутрішньої Безпеки (далі – КВБ). Лютий і березень 1947 року принесли низку запеклих польсько-українських сутичок, які змусили сотні УПА на Перемиському передгір'ї та в Бещадах постійно маневрувати.

УПА, проте, не збиралася капітулювати. На світанку 28 березня

1947 року об'єднані сотні «Хріна» і «Стаха» в кількості близько ста сорока вояків вийшли з місця постою і близько 9-ї години дісталися до роги Балигород-Тісна в околицях села Яблоньки. Тільки-но партизани зайняли позиції, з боку Балигорода над'їхали два авто з тридцятьма трьома солдатами. Упівці відразу ж відкрили по них вогонь. Вояки вискочили з авто і спробували атакувати позиції противника, проте були змушені відступити. Солдати відійшли за сусідній потік, залишивши на полі бою трьох убитих. Частина з них охопила паніка. Двоє партизанів підбігли до покинутих авто, але не знайшли в них – усупереч очікуванню – жодного спорядження. Отож, коли невдовзі під'їхало ще одне авто з групою вояків, упівці відступили.

«Хрін» після повернення до табору визнав засідку хибною, шкодуючи, що не вдалося підпалити авто. Допіру з польських газет партизани довідалися, що від їхніх рук загинув генерал Кароль Шверчевський «Вальтер», заступник міністра національної оборони. Таким чином, випадкова засідка принесла сотням «Хріна» та «Стаха» успіх, завдяки якому вони відтоді стали найвідомішими підрозділами УПА в Польщі. 1 квітня 1947 року поблизу місця загибелі «Вальтера» інша бещадська сотня УПА – «Бора», – здобула ще одну перемогу, доценту перебивши тридцятиособовий загін Прикордонних Військ.

Стривожений цими діями УПА підполковник Вацлав Коссовський, який прибув у Бещади, щоб підготувати рапорт про обставини смерті генерала Шверчевського, у своїх висновках запропонував:

Слід було б найближчим часом організувати оперативну групу, яка б розробила план операції, що мала б на меті, серед іншого, цілковиту екстермінацію залишків українського населення на південно-східному прикордонні Польщі, виселення змішаного населення, яке сприяє бандам УПА, з гористих теренів Ряшівського в-ва й цілковите знищення українських банд¹³.

Пишучи ці слова, підполковник Коссовський не знав, що його пропозиції запізнилися. Влада «народної» Польщі вже вирішила, що вона зробить з українською та лемківською меншинами.

Операція «Вісла»

Рішення

29 березня 1947 року, наступного дня після смерті генерала Кароля Шверчевського, Політбюро ПРП зібралося у Варшаві на спеціальне засідання. Члени його мали всю повноту влади в Польщі, обмежену лише інструкціями, які надходили з Кремля. В зустрічі взяли участь провідні діячі ПРП: Болеслав Берут, Владислав Гомулка, Станіслав Радкевич і Якуб Берман. Всі вони чудово усвідомлювали, що смерть генерала «Вальтера» вперше зробила УПА політичною проблемою. Брак рішучої реакції, особливо в умовах безжальних репресій, скерованих проти польського підпілля, міг негативно вплинути на рівень суспільної підтримки комуністів – адже така позиція суперечила би їхнім офіційним гаслам, що вони не забувають про національні інтереси. Тому було вирішено поквапити заплановану на осінь операцію виселення. У протоколі засідання Бюро читаємо:

У рамках репресивної операції щодо українського населення постановили: [...] швидкими темпами переселити українців і змішані родини на повернені терени (передусім Півн. Пруссія), не витворюючи суцільних груп і не ближче 100 км від кордону¹.

Плановану операцію було вирішено узгодити з керівництвом СРСР і Чехословаччини, а підготовку відповідних планів депортації довірено генералові Мар'янові Спихальському та міністрові Станіславу Радкевичу. Про важливість прийнятого рішення свідчить те, що на наступних засіданнях Політбюро 2 та 11 квітня Радкевич доповідав про стан підготовки до проведення операції.

Докладний план операції був представлений на засіданні Політбюро ПРП 16 квітня 1947 року. Його реферували спеціально запрошені для цього маршал Міхал Жимерський, генерал Стефан Моссор (планувалося, що він командуватиме операцією) і Владислав Вольський, уповноважений у справах переселень. У запропонованому керівництву ПРП *Проекті організації спеціальної операції «Схід»* головний акцент був зроблений на депортацію цивільного населення, названу в доку-

менті «евакуацією». Передбачалося, що переселення охопить «усі відтинки українського населення включно з лемками, так само й змішані польсько-українські родини». Було прямо заявлено, що мета операції полягає в тому, щоб «остаточно вирішити українську проблему в Польщі». У документі йдеться, що «одночасно» з виселенням провадитиметься акція «наступальної боротьби» проти підрозділів УПА, яку слід було до «закінчення евакуації» повністю знищити². Наступного дня (17 квітня) на засіданні Державної Комісії Безпеки було вирішено, можливо, під впливом рекомендацій членів Політбюро, змінити кодову назву операції зі «Схід» («Wschód») на «Вісла» («Wisła») і змістити в офіційних документах наголос у аргументації – мабуть, з огляду на пропагандистські потреби, – із переселення на боротьбу проти УПА.

Тому в ухвалі Президії Ради Міністрів, прийнятій 24 квітня 1947 року, йшлося про те, що в зв'язку з «необхідністю подальшої нормалізації стосунків у Польщі цілком назріла потреба ліквідувати діяльність банд УПА». Відтак міністри оборони було доручено виділити «відповідну кількість військових частин для здійснення операції очищення загроженого терену й ліквідації банд УПА», натомість Державне Управління Репатріації мало організувати «операцію переселення українського і змішаного населення на теренах, де діяльність банд УПА може загрожувати їхньому життю й майну»³. У такий спосіб створювалося враження, наче головною метою операції є знищення українського підпілля і спритно приховувалося, що насправді – то наступний крок у створенні етнічно гомогенної комуністичної держави.

Для проведення операції було створено спеціальну Оперативну Групу «Вісла» (далі – ОГ «Вісла») на чолі з бригадним генералом Стефаном Моссором. Довоєнний офіцер, учасник Польської кампанії 1939 року, він провів усю війну в таборі для військовополонених. Після звільнення працював у Генеральному штабі ВП, займаючись боротьбою з «бандитизмом». До складу ОГ «Вісла» увійшли п'ять піхотних дивізій (3, 6, 7, 8 і 9) і 1-ша дивізія КВБ. Разом із двома резервними полками, вояками Прикордонних Військ, співробітниками міліції, Управління Безпеки та Варти охорони залізниць у сумі це давало близько двадцяти однієї тисячі осіб. Крім того, ОГ «Вісла» розпоряджалася ескадрильєю літаків і чотирма панцирними потягами.

Тим часом сили УПА в Польщі становили близько 1400–1500 партизанів. Разом зі співробітниками Служби Безпеки ОУН та озброєни-

ми членами цивільної мережі українське підпілля налічувало близько двох із половиною тисяч чоловік (не рахуючи співчуваючих). Пропорція українських і польських сил становила 1:9, а насправді перевага польських сил була ще значнішою, адже ВП і КВБ мали вищу маневреність і могли будь-якої миті легко досягти нищівної переваги в якомусь конкретному районі. На першому етапі операції в Бещадах проти чотирьох сотень УПА, боївків СБ і цивільної мережі (загалом не більше, ніж п'ятсот–сімсот осіб) були скеровані понад десять тисяч вояків, додатково підтриманих міліцією, Прикордонними Військами, двома панцирними потягами та авіацією. Це дало перевагу 1:20 або, навіть, 1:25 (якої військо в боротьбі проти УПА начебто ніколи не досягало).

Депортації населення

Операція виселення розпочалася 28 квітня 1947 року о 4 годині ранку. В першу чергу вона охопила повіти Сянік, Лісько, Перемишль, Березів, а почасти й Любачів. На початку червня депортації також поступово почалися у повітах: Ярослав, Любачів, Горлиці, Новий Сонч, Новий Тарг, а також у Люблінському воєводстві.

Під час операції військо оточувало села кільцем, а відтак повідомляло мешканцям про негайне переселення. Населення отримувало кілька годин, щоб зібрати найнеобхідніші та найцінніші речі. Потім під ескортом вояків мешканців кожного села відправляли на збірні пункти. Часто ними були просто пасовища, оточені колючим дротом і уважно пильновані. Там співробітники УБ проводили селекцію переселенців, намагаючись відловити усіх «неблагонадійних». Вони укладали докладні реєстри депортованих і їхнього майна, намагалися також вербувати агентів – тільки до червня 1947 року інформаторами стали 852 особи. Підозрюваних у симпатіях до підпілля, якщо їх відразу не арештовували, ділили на спеціальні категорії: «А» (поставлені на облік в Управлінні Безпеки), «В» (поставлені на облік у військовій розвідці), «С» (щодо них застереження висловив комендант транспорту). Сім'ї, відмічені такими знаками, слід було селити не більше однієї в певному населеному пункті. Решту українців вивозили подалі від державного кордону та розміщували групами, які б не перевищували 10% місцевого населення. Все це робилося для того, щоб у оточенні польського населення вони швидко зазнали асиміляції.

Після здійснення селекції депортованих спрямовували на вантажні станції, звідки їх відправляли залізницею на Захід. При укладенні списків на транспортування мешканців окремих сіл розділяли й скеровували в різні куточки Набутих Земель. Перший транспорт вирушив 29 квітня від залізничної станції Щавне в Бещадах, а через кілька днів, 3 травня, дістався до Слупська. Проте, не всі транспорти рухалися так справно – іноді поїздка тривала понад два тижні. Через брак належної кількості вагонів у них часто панувала велика тіснява. Важкі умови подорожі зумовили смерть принаймні двадцяти семи осіб, переважно літніх людей і немовлят.

Під час операції були депортовані також незручні для комуністичного режиму... поляки. Тільки в районі Перемишля подібна доля спіткала кільканадцять польських сімей, «цілком, – як це окреслив генерал Моссор, – прогнилих внаслідок пропаганди ПСП і НЗС»⁴. Не відомо, як багато поляків постраждали внаслідок переселень, але їх було менше, ніж спершу пропонувало Управління Безпеки. В лютому 1947 року співробітники цієї установи навіть хотіли було депортувати до Мазурії всіх мешканців міста Ужендува на Люблінщині (близько семи тисяч осіб), «у ментальності яких глибоко вкоренилася рішуча реакційність політичних і соціальних поглядів, якщо не бандитські схильності загалом»⁵.

На розвантажувальних станціях контроль над депортованими переймали місцеві органи влади. Проте вони диспонували надто малою кількістю вільних господарств і транспортних засобів, щоб хутко ними заопікуватися. Тому українці та лемки зазвичай потрапляли до місць проживання, як правило, тільки через кілька днів. З огляду на брак вільних господарств виявилось неможливим дотримуватися правила, щоб переселенці не становили в певному населеному пункті понад 10% мешканців. Надані переселенцям з операції «В» господарства були найчастіше знищені й занедбані, а поля незасіяні. Багато приміщень потребували капітального ремонту. Траплялися випадки виділення одного господарства кільком сім'ям. Ще в 1956 році в Ольштинському воєводстві були зафіксовані випадки, коли селянські родини з шести чи десяти душ мешкали в одній кімнаті. Поміж прибулими панувало почуття кривди, особливо серед неприхильних до УПА лемків. Переселенці масово подавали прохання дозволити їм повернутися до своїх домівок, якщо не назавжди, то принаймні, щоб перевезти залишені там речі. Подібні прохання майже завжди відхиляли, адже згідно з інструк-

ціями, поселенцям з операції «В» слід було обмежувати здатність переміщення.

Попри це, дехто намагався самотужки повернутися до покинутих господарств. Усіх, хто повертався, генерал Моссор наказав затримувати і негайно скеровувати до Центрального Табору Праці в Явожно (далі – ЦТП), який у 1947–1948 роках став місцем ув'язнення для українців. Рішення про утворення в Явожно «транзитного табору» для «підозрілих українців» Політбюро ПРП прийняло 23 квітня 1947 року. Втім, викритих учасників підпілля негайно судили воєнним судом (і переважно квапливо розстрілювали), натомість, до табору в Явожно слід було скеровувати лише осіб, запідозрених у зв'язках із націоналістами. Априорі до таких зарахували представників української інтелігенції, тому в таборі опинилися, зокрема, двадцять два греко-католицьких і п'ять православних священиків, двадцять один учитель, два лікарі, керівник нафтової свердловини тощо.

Перші українці з'явилися в таборі 9 травня 1947 року. Загалом через нього пройшли майже чотири тисячі чоловік (оприлюднені дані коливаються в діапазоні від 3821 до 3873 осіб). Їх «розробкою» зайнялися спеціальні групи функціонерів УБ. У висновку розслідування, проведеного в цій справі прокурорами Інституту Національної Пам'яті (далі – ІНП), читаємо:

Функціонери Слідчої Групи під час допитів катували в'язнів. Тортури полягали в побитті та кóпанні, ураженні електричним струмом, обливанні холодною водою, вливанні її до рота й носа, встромляння шпильок у тіло, саджанні на ніжку перевернутого стільця. Крім того, ЦТП в Явожно існувала розгалужена система позасудових покарань навіть за найдрібніші порушення.

У результаті проведеного УБ слідства 547 осіб на підставі обвинувальних актів були відправлені до в'язниці в Кракові. Однак у решти, попри жорстокі методи допиту, не було виявлено жодних зв'язків із підпіллям. Адаже більшість ув'язнених становили прості селяни, іноді з цілими сім'ями. Варто тут процитувати листа начальника Районної Військової Прокуратури в Кракові підполковника Оскара Карлінера до генерала дивізії Миколая Прус-Венцковського, командувача V Військового Округу, за грудень 1947 року, в якому прокурор, описуючи становище в'язнів табору, бив на сполох:

Серед заарештованих перебувають поляки та українці, які після кількарічної служби [...] в Червоній Армії повернулися з нагородами, літні люди, вагітні жінки, хворі та неповнолітні, без жодних доказів вини, котрі потрапили до Явожно випадково, через надмір роботи Оперативних Груп, що займалися виселенням. Було виявлено, що в окремих випадках причинами скерування певних осіб до ЦТП в Явожно стали сусідські чвари та наклеп стосовно співпраці з бандами. Керівник Слідчої Групи кпт. Бік розповів мені про випадок, коли до ЦТП був відправлений чоловік, в якого хотіли відібрати 2 фотоапарати⁶.

14 червня 1947 року помер перший український в'язень Явожно Міхал (Михайло) Огарек, селянин із села Чашин Ліського повіту. Восени того року лічба смертей зросла через голод і жахливі санітарні умови. Спалахнула епідемія тифу, від якої в таборі загалом померли щонайменше 160 осіб. Їх поховали в сусідньому лісі в безіменних могилах. Сьогодні на тому місці встановлено пам'ятник, відкритий за участі президентів Польщі й України.

У грудні 1947 року почали звільняти перших в'язнів. Спеціальними транспортами, під охороною вояків Корпусу Внутрішньої Безпеки (далі – КВБ) їх перевезли на Повернуті Землі слідом за їхніми виселеними родинами. До березня 1948 року були звільнені близько трьох тисяч осіб. Звільнення решти тривало упродовж наступного року. Остання група в'язнів, яка складалася з греко-католицьких священиків, вийшла на волю 8 березня 1949 року.

Операція «Вісла» завершилася 31 липня 1947 року. Під час операції було виселено понад 140 тисяч осіб. Як і поляки, котрі виїхали зі Львова та інших населених пунктів Східної Галичини, переселенці з операції «В» були змушені покинути вітцівщину, яку століттями плекали їхні предки. Більшість із них не мали нічого спільного з діяльністю УПА, не кажучи вже про різанину на Волині та в Східній Галичині. Примусове виселення охопило також і ті околиці, де українське підпілля мало незначну підтримку, наприклад, Низький Бескид чи Підляшшя. Це свідчить про те, що справжньою метою операції було прагнення позбутися клопотів із українською меншиною. Адже годі пояснити чимось іншим прагнення виселити восени 1947 року кілька тисяч українців, які ще мешкали на Люблінщині й котрі, як це було визнано, не тільки не мали

нічого спільного з УПА, але навпаки, «продемонстрували свою лояльність до Демократичної Польщі». Тому цих осіб наказали виселяти «старанно [читай: ввічливо – Г.М.]», дозволяючи їм забрати більшу частину пожитків. Колишніх вояків «народного» ВП наказали, натомість, вивезти «окремими транспортами на найкращі ділянки в Сілезії»⁷. Поки що не ясно, чи й справді відбулися оті додаткові переселення. Тим часом ми маємо певність, що подібні додаткові виселення українців були здійснені у повітах Новий Тарг і Холм ще в 1950 році, себто тоді, коли УПА в Польщі вже не існувала.

«Переслідують нас безнастанно...». **Українське підпілля в Польщі**

Перевага ВП під час операції «Вісла» була настільки виразною, що сама лише поява польських підрозділів паралізувала діяльність українського підпілля. УПА у жодному разі не могла протистояти виселенням. Вона з великими труднощами утрималася в терені, позаяк водночас із депортаціями тривали пошуки партизанів. Військові безуважно прочисували ліси, влаштовували засідки на ймовірних маршрутах пересування упівців, намагалися перекрити їм доступ до покинутих сіл, щоб не дати забрати залишені там харчі. Василь Галаса «Орлан» так описав цей момент:

[...] основною нашою їжею була картопля, залишена на полях навколо переселених сіл. Однак, якраз на тих полях військо часто влаштовувало засідки. З того періоду походила приповідка «здобудеш картоплю або загинеш в боротьбі за неї»⁸.

Становище партизанів УПА добре відтворюють їхні листи, перехоплені підрозділами ВП і КВБ. «Зайчик» (NN) писав: «Вже закінчують виселяти, і ми залишимося, як Робінзон Крузо». Інший партизан «Дуб» (NN) занотував: «Поляки переслідують нас безнастанно, і здається, що немає вже для нас місця на землі»⁹.

Облави передусім зачепили курінь Василя Мізерного «Рена». Українські відділи дуже спритно тижнями маневрували в терені, обманом або силою вириваючись із чергових поставлених на них пасток. Втім після кількох тижнів подібних «маневрів» стало зрозуміло, що єдиний шанс

уникнути смерті – це покинути Польщу. 29 червня 1947 року об'єднані сотні «Хріна», «Стаха» і «Біра» (Василя Шишканинця), виснажені важкими боями з 1-ю Дивізією КВБ, пробилися в районі села Сянки на Україну, де ще упродовж року вели боротьбу проти радянської влади. Сам сотенний «Хрін» загинув у 1949 році в Чехословаччині, ідучи з групою кур'єрів на Захід. Четверта сотня з куреня «Рена», яка оперувала в Низькому Бескиді, розсіялася, а її члени спробували малими групами дістатися на Захід. Це вдалося небагатьом. «Рен» вирушив слідом за своїми людьми в Україну й там загинув у 1949 році в бою зі спецслужбами.

Курінь «Байди», який діяв на Перемиському передгір'ї, до травня 1947 року майже не зазнав втрат. Однак облави ВП переконали керівництво ОУН і УПА, що слід спробувати прорватися на Захід. Відповідний наказ Василь Галаса віддав 25 травня 1947 року. Першою вирушила до Німеччини на початку червня сотня Михайла Дуди «Громенка», колишнього вояка батальйону «Нахтігаль». Завдяки блискуче проведеному рейдові, упівці прорвалися крізь польські лави, а відтак чехословацькі запірні групи, і вночі з 9 на 10 вересня перетнули кордон Баварії. «Кожен із нас, – написав пізніше «Громенко», – з polegшею відітхнув...»¹⁰ Гірше повелося утрупованню з трьох інших підрозділів на чолі з Володимиром Шигельським «Бурлакою». Вони зазнали важких втрат у бою з ВП, який відбувся 3 червня 1947 року на Перемиському передгір'ї. Зрештою, їм вдалося, щоправда, пробитися до Чехословаччини, але там з огляду на безугавну погоню їм довелося розсіятися. «Бурлака» здався чехословацькій армії, але його видали Польщі та стратили. Дещо менших втрат зазнав курінь «Залізняка», який переховувався в різних бункерах і криївках. Однак і його в серпні 1947 року розпустили. Партизани вирушили до СРСР або на Захід, частина спробували повернутися до своїх родин. «Залізник» дістався до Словаччини, де спокійно мешкав до п'ятдесятих років. Його упізнали та видали Польщі, де після гучного процесу засудили до довічного ув'язнення (вийшов на волю у 1981 році).

Курінь «Беркута» проіснував на Замостянщині аж до початку вересня – допіру тоді його розпустили, а командир пробився до Німеччини. Як оцінював штаб ОГ «Вісла», упродовж усієї операції до 31 липня були вбиті та полонені 1509 членів ОУН-Б і УПА та 46 вояків ВіН, власні втрати ВП становили: вбитих – 61 і поранених – 91. Попри залучення таких значних сил, частині сотень УПА вдалося прорватися до СРСР чи на Захід, що слід розглядати як поразку польських військових.

Безумовно, операція «Вісла» призвела до ліквідації українських партизанських підрозділів. Щоправда, після її завершення на Люблінщині ще залишалися сильні угруповання УПА, проте їхнє подальше існування втратило сенс. Власне до такого висновку дійшов провідник підпілля ОУН і УПА на території Польщі Ярослав Старух «Стяг», і власне тому наказав демобілізувати курені «Залізняка» та «Беркута». Проте він аж ніяк не збирався відмовлятися від подальшої боротьби. Згідно з розпорядженнями «Стяга», «певна невелика кількість людей [...] найсильніших і найпевніших, мала залишитися на своїх постах і далі продовжувати свою діяльність»¹¹.

Лідери ОУН і УПА в Польщі, всупереч твердженням, які часто можна почути з цього приводу, в серпні 1947 року (а отже, після закінчення операції «Вісла») були не лише живі, а й, що ще важливіше, не втрачали надій на зміну долі. Крайовий Провід ОУН, хоча його організаційна мережа була серйозно пошкоджена, пережив облоги ВП без втрат. Це створювало шанси на відтворення організаційної мережі. В країні залишалися невеликі, добре законспіровані групи найбільш витривалих членів підпілля (переважно членів СБ ОУН), завдання яких полягало в обслуговуванні каналів зв'язку між американською окупаційною зоною в Німеччині та Україною. Крім того, вони намагалися протистояти розселенню поляків у покинутих українських господарствах.

Керівництво Народної Польщі зауважило цю загрозу і, на відміну від ситуації в 1945–1946 роках, цього разу проблему не проігнорувало. Місце ОГ «Вісла» посіли сильні й динамічні оперативні групи КВБ «Сянік», «Грубешів» і «Любачів». Власне цим підрозділам КВБ та функціонерам УБ перепало завдати смертних ударів цивільній мережі ОУН. Відразу ж після завершення депортацій КВБ вкрив терен густою сіткою патрулів і облав. Часто в терені оперували розвідувальні взводи, які вдавали партизанів УПА. Інформація, отримана від полонених, дозволила пізнати структуру українського підпілля і принаймні приблизно визначити місце розташування криївок керівників ОУН.

Наслідки не довелося довго чекати. 16 вересня 1947 року був викритий бункер керівника СБ ОУН Петра Федоріва «Дальничка». Більшість його охоронців загинули, а сам він непритомним потрапив у полон до поляків. 17 вересня після кількадечної облоги в лісовому комплексі в околицях села Монастир ОГ «Любачів» оточила бункер крайового провідника «Стяга», котрий, щоб не потрапити в полон, підірвав себе. Через

два дні поблизу криївки «Стяга» було знищено групу Технічного Центру «Вулкан», яка займалася виданням пропагандистських матеріалів. 5 березня 1948 року в Карчовиськах поблизу Вроцлава співробітники УБ арештували командира УПА «Ореста». Тільки крайовому референтові пропаганди «Орланові» вдалося дістатися в Україну (радянські спецслужби схопили його допіру в 1953 році). Боротьба з ізольованими групами ОУН, які марно чекали зв'язкових із інструкціями керівництва, тривала до осені 1948 року, коли їх було остаточно ліквідовано.

У 1948 році функціонери УБ створили повністю підконтрольну собі провокаційну мережу ОУН. Це мало запобігти будь-яким спробам відновити діяльність підпілля. Мережу очолив Леон Лапінський «Зенон», донедавна один із керівників ОУН на Люблінщині. Схоплений УБ, він пішов на співпрацю з комуністами, виявившись надзвичайно ефективним агентом. «Зенон» втягнув до своєї провокаційної мережі кількадесят осіб, які ні про що не здогадувалися, і вступив у контакт із ОУН-Б в Німеччині та Україні. Завдяки цьому УБ узяло під свій контроль комунікаційні маршрути ОУН, отримавши змогу ліквідувати або арештовувати окремих кур'єрів. У 1951 році була знищена група парашутистів, скинута британцями в Сенявських лісах, ліквідована також команда кур'єрів, доправлена в 1952 році на берег за допомогою підводного човна. В квітні 1954 року спецслужби ПНР вирішили завершити здійснювану «Зеноном» операцію за кодовою назвою «С-1». Були заарештовані вісімдесят шість осіб, пов'язаних із мережею.

До полонених і ув'язнених членів ОУН і УПА ставилися з особливою суворістю. Тільки Військовий Суд ОГ «Вісла» засудив до смертної кари 173 членів підпілля, переважно рядових партизанів. Вироки були виконані. Тим паче не могли сподіватися на легшу долю їхні командири. Петро Федорів «Дальнич», колишній студент юридичного факультету Університету Яна Казимира у Львові, після дворічного слідства в січні 1950 року був засуджений до смертної кари. Його стратили 11 квітня того ж року.

А невдовзі, 31 травня, у Варшаві був засуджений до страти Мирослав Онишкевич. Його розстріляли 6 липня близько 21 години в тюрмі Варшава-Мокотув. Він до кінця залишився переконаним у слушності ідеології ОУН. В останньому слові перед варшавським судом Онишкевича лунало:

Я ані не приховую, ані не соромлюся того, що мої політичні погляди є вкрай націоналістичними. Я вважав і нині також вважаю, що тактика і шлях, яким я йшов, віддаючись праці в ОУН і УПА, були добрими та слухними. З такими ворогами українського народу [...], як більшовицька партія і Радянський Союз загалом, чи Демократична Польща, не було іншого шляху, як той, який я обрав, – тобто, збройної боротьби. Цю боротьбу я вважав слушною [...] а описувані мною [...] вчинки – справедливими. Сьогодні я перебуваю в в'язниці та хворію на сухоти легенів і горла. Якби я був здоровий і якби якимось чином потрапив на волю, то завжди вважав би своєю метою продовження цієї боротьби [...]. Якщо мені буде винесено смертний вирок, прошу його негайного виконати, щоб наді мною не знущалися¹².

Ліквідація підпілля – так, примусові виселення – ні

10 листопада 1947 року Міністерство Повернутих Земель скерувало воєводським управлінням директиви про те, як вони мають чинити з українськими поселенцями. В документі читаємо:

Основною метою переселення осадників «В» є їх асиміляція в новому польському середовищі, слід докласти всіх зусиль, щоб ця мета була досягнута. Не вживати до тих осадників окреслення «українець». У випадку, якби разом із осадниками проник [...] інтелігентський елемент, слід таких нещадно селити окремо і подалі від громад, де мешкають осадники з операції «В»¹³.

Документ добре відображає рішучість влади в її прагненні до національної асиміляції переселенців. Їм не дозволяли, або принаймні обмежували, плекання власної культури, мови та релігії, греко-католицькі священики, які намагалися відправляти богослужіння, натрапляли на різні перешкоди – все це для того, щоб прискорити колонізацію. В тотальному контролі за переселенцями УБ допомагала розгалужена мережа інформаторів. У квітні 1952 року Політбюро ЦК ПОРП прийняло таємну постанову, якою було вирішено вжити заходів щодо поліпшення матеріального становища українського населення, а також задоволення його культурних і освітніх потреб. Зокрема, було дозволено розвивати в сільських клубах аматорські театральні та музичні колективи, там та-

кож вільно було читати україномовні видання з СРСР. То був перший знак прийдешніх змін. На хвилі посталінської відлиги комуністичний гніт дедалі слабшав. Якщо до 1952 року комуністична влада прагнула полонізувати українців, то пізнішою її метою стала вже своєрідна ПНРівська державна асиміляція. Влада й надалі неохоче ставилася до спроб українців і лемків повернутися на старі господарства, а в їхньому середовищі боролася з впливами широко усвідомленого націоналізму, але водночас у школах були створені обмежені можливості для вивчення української мови та задоволення основних культурних потреб. У 1956 році уряд навіть погодився на створення Українського Суспільно-Культурного Товариства.

Зміна національної політики спонукала владу задуматися про наслідки вчиненої депортації. Відмова від національної асиміляції на ділі означала визнання, що застосування репресій було недоцільним і заподіяло багатьом людям зайвих страждань. У зв'язку з цим було запропоновано засудити на хвилі поррахунків зі сталінськими «помилками та перекрученнями» операцію «Вісла». Це питання стало в червні 1956 року предметом обговорення на Колегії МВС. Відправною точкою для дискусії послужила інформаційна нотатка МВС за травень того року, в якій ідеться:

З метою повнішого забезпечення реалізації постанов Партії з українського питання потрібно [...] дати критичну оцінку акції «В». На думку МВС проведення операції «В» було невірним і завдало непоправної шкоди. Застосування невластивого соціалістичного принципу колективної відповідальності усїєї частини населення за діяльність банд, що знайшло свій вираз у застосуванні масових репресій (примусове переселення), відбувалося із серйозними порушеннями ленінських принципів національної політики¹⁴.

Хоча члени Колегії погодилися, що виселення були виявом дискримінації українського населення, проте пропозиція про відверте його засудження викликала голоси спротиву. За словами полковника Збігнева Фіялека: «Представлена у доповідній записці оцінка цих питань означає повну реабілітацію українського населення. Вважаю, що у цьому питанні робити це ще зарано. До цієї справи треба підходити обережно»¹⁵. І ця точка зору врешті перемогла. Відтоді у політиці і, що не менш важ-

диво, в пропаганді ПНР виселення представляли як гуманну акцію евакуації населення, якому загрожує ОУН і УПА, а також як єдину можливість припинити діяльність українських партизанів. Описуючи ліквідацію УПА на теренах сучасної Польщі, незмінно нагадували, що то була звитяжна перемога в започаткованому українськими націоналістами на Кресах протистоянні та справедлива помста за заподіяні там полякам кривди. Комуністична пропаганда навіть стверджувала, що діючі в Польщі підрозділи УПА були тими ж, які раніше функціонували на Західній Україні, а відтак буцім мусили перебратися на польські землі, тікаючи від «непереможних» оперативних груп НКВС. Таким чином керівництво ПНР «виявлялося» першим польським урядом, який «справедливо» вирішив проблему української меншості, а водночас гарантував безпеку поляків. Те, що не вдалося урядові II Республіки, урядові в еміграції та АК, нібито ефективно та гуманно залагодили керівники ПРП, вояки «народного» ВП і КВБ.

Ці пропагандистські схеми глибоко вросли в польську історичну свідомість. Тому слід оцінити відвагу представників першого обраного на вільних виборах Сенату, які 3 серпня 1990 року, йдучи проти укорієних переконань, прийняли ухвалу щодо переселення українців і лемків. У цій ухвалі відверто та згідно з істиною було заявлено:

Сенат Речі Посполитої засуджує операцію «Вісла», в якій було застосовано притаманний для тоталітарних режимів принцип колективної відповідальності.

Спроба підведення підсумку: «війна у війні», геноцид, сталінські етнічні чистки

Хронологія та баланс жертв

Аналіз описаних подій показує, що відвертий польсько-український конфлікт 1943–1947 років виразно ділився на дві фази. Перша з них тривала від лютого 1943 року до весни 1945 року й була пов'язана зі спробою організованого ОУН-Б і УПА «усунення» всіх поляків із земель, які члени цих організацій вважали етнічно українськими. Друга фаза, яка частково хронологічно накладається на першу, розпочалася восени 1944 року разом із з першими виселеннями польського та українського населення, а закінчилася в 1947 році операцією «Вісла» та наступною ліквідацією підпілля ОУН в Польщі.

У першій фазі конфлікту з українцями воювали всі польські підпільні організації. В той період самого лише факту приналежності до певної етнічної спільноти часто вистачало, щоб встати на бік однієї з воюючих сторін. Адже нерідко людей вбивали тільки тому, що вони були поляками чи українцями, і найбільш очевидним це було на Волині, де нещадно мордували усіх осіб польського походження.

Друга фаза конфлікту мала інший характер. Проти спільного ворога – комуністів – АК-ВіН і ОУН-Б та УПА уклали кілька локальних угод про ненапад і обмежену співпрацю. Від цього моменту проти УПА виступало керівництво «нової Польщі» та націоналістичне підпілля, яке, втім, обмежилось проведенням кількох паціфікацій. Тим часом, коли перша фаза конфлікту тривала в тіні антипольських чисток, здійснюваних ОУН-Б, то в другій фазі динаміку подій визначали настанови радянської та польської комуністичних партій, які неухильно втілювали план створення етнічно однорідної Польщі та «очищеної» від поляків Західної України. Якщо в 1943–1944 роках українські націоналісти вбивали членів змішаних родин, вважаючи їх «ненадійними», то польські комуністи в 1947 році під час операції «Вісла» такі подружжя з аналогічних причин силоміць переселяли.

Дуже складно підрахувати кількість людей, які стали жертвами всіх цих подій. Ми не будемо тут обговорювати багату літературу предмета й цікаві дискусії, які супроводжували суперечки на цю тему.

Слід зазначити, що найбільше поляків полягло на Волині. За даними Владислава та Єви Семашків, у 1943 році в цьому регіоні загинули щонайменше 33 тисячі поляків, з-поміж яких відомі імена та прізвища близько 19 тисяч осіб¹. Загальна кількість загиблих від рук українських націоналістів може коливатися там у діапазоні від 40 до навіть 60 тисяч осіб. У Східній Галичині більш реалістичними здаються оцінки в 30–40 тисяч польських жертв, натомість на землях сучасної Польщі були вбиті 6–8 тисяч поляків.

У світлі наведених підрахунків схоже, що внаслідок операцій УПА польські втрати сягнули, ймовірно, близько 100 тисяч осіб (причому, мабуть, усе ж менше, а не понад 100 тисяч). Усі інші гіпотези, які припускають загибель 150, або навіть 200 тисяч жертв, не знаходять підтвердження в жодних серйозних наукових дослідженнях, а їх часте озвучення в ЗМІ можна пояснити, мабуть, тільки прагненням до сенсаційності.

Зауважимо, що переважна більшість польських жертв загинули до укладення навесні 1945 року угод між АК-ВіН і УПА (від зустрічі в околицях Руди Ружанецької до кінця 1947 року від рук українських підпільників у Польщі полягли близько 3 тисяч осіб, переважно вояків ВП, Прикордонних Військ і КВВ). Це свідчить, наскільки важливим для польської історичної пам'яті є перший етап конфлікту.

Багато суперечок породжує оцінка українських втрат. Десять років тому я був, мабуть, першим польським істориком, який намагався приблизно їх підрахувати. На підставі знаних мені на той момент матеріалів, я виснував, що внаслідок дій поляків полягли 15–20 тисяч українців. Сьогодні, у світлі найновіших даних, я схильний дещо зменшити оцінку кількості українських жертв. Від рук поляків на Волині, ймовірно, загинули (не рахуючи убитих польською допоміжною поліцією) від 2 до 3 тисяч українців. У Східній Галичині були вбиті 1–2 тисячі українців. Зовсім іншою була ситуація на землях сучасної Польщі. Там у 1943–1947 роках загинуло більше українців, ніж поляків, найпевніше, 8–10 тисяч (3–4 тис. до літа 1944 року і 5–6 тис. у період 1944–1947 років). Загалом це давало би кількість від 10–11 до 15 тисяч убитих. Так само і в цьому випадку покликання на вищі лічби не знаходять жодної підстави в наукових дослідженнях. Підкреслимо це виразно – відомості про 30, 50 або навіть 70 тисяч українців, які трапляються в українських підручниках, просто взяті «зі стелі».

Та це не змінює того факту, що більшість українських жертв – подібно, як і на польському боці, – складало цивільне населення, в тому числі нерідко жінки й діти. Польські операції, скеровані проти українського цивільного населення, за нормальних обставин мали би викликати значну заклопотаність, але вони блякнуть у порівнянні жертвами, яких зазнала польська сторона. Причому на Волині співвідношення втрат просто шокує: на польському боці полягло, можливо, навіть 60 тисяч жертв, а на українському, радше за все – не більше 2–3 тисяч людей.

Але баланс страждань, завданих польсько-українським конфліктом у 1943–1947 роках, аж ніяк не обмежується кількістю загиблих. Не слід забувати про близько 1,1 мільйона поляків і 630 тисяч українців і лемків, яких змусили покинути «малі вітчизни» та доробок, на який століттями працювали їхні сім'ї. Всі вони залишили свої домівки з почуттям незаслуженої кривди, зазнаючи дорогою численних принижень.

Наведені цифри показують, із яким важливим фрагментом історії Польщі та України нам доводиться мати справу. Для порівняння: під час польсько-української війни 1918–1919 років загинули близько 10 тисяч поляків і 15 тисяч українців, не було також мови про тисячі осіб, вигнаних із власних домівок. Не мусить, отож, дивувати, що проблематика польсько-українських відносин під час Другої світової війни та в перші післявоєнні роки збуджує стільки емоцій, постійно повертаючись у публічних і політичних дебатах.

Важлива дискусія серед істориків точиться навколо мови, уживаної при описі того, що сталося між поляками та українцями в 1943–1947 роках. У цій мові фігурують різні терміни: «польсько-український конфлікт», «братовбивча громадянська війна», «антипольська акція ОУН-Б і УПА», «врешті, «етнічні чистки» та «геноцид». Усі вони виявляються придатними у разі вживання їх для опису й розуміння тогочасної дійсності. «Конфлікт», позаяк у той час ми мали справу з очевидним польсько-українським антагонізмом і боротьбою за землю. «Громадянська війна», адже відбувся виступ частини громадян II Республіки проти своїх співгромадян. «Антипольська акція» є, своєю чергою, власним терміном, уживаним українськими партизанами для окреслення операцій проти польського населення. У документах УПА цей термін часто фігурує як еквівалент кодової назви, аналогічний такому поняттю, як, скажімо, «операція «Вісла»». Натомість, поняття «етнічні чистки» та «геноцид», схоже, добре відтворюють природу та юридичну кваліфіка-

Спроба підведення підсумку: «війна у війні», геноцид, сталінські етнічні чистки

цію тих подій. Усім цим термінам, однак, притаманні також слабкі місця, коли особи, які ними послуговуються, намагаються скористатися ними не стільки для опису досліджуваного явища, як для замикання цього явища у штивних рамах дефініції, щоб у такий спосіб фактично виправдати злочини, або навпаки – таким чином їх експонувати, що будь-яка спроба розмислу та рефлексії над трагічним минулим стає спробою релятивізації непростимого зла.

Чи були геноцидом волинська та галицька різанини?

Мабуть, найбільше емоцій породжує питання, чи можна антипольські акції ОУН-Б та УПА класифікувати, як геноцид. Цей термін був створений і запроваджений у 1948 році до міжнародного права Рафаелем Лемкіним, польським юристом єврейського походження, котрий ще до Другої світової війни під враженням інформації про знищення понад мільйона вірмен у 1915 році зацікавився проблематикою масових злочинів проти цивільного населення. Звірства, скоєні нацистами, спонукали його запропонувати ввести в міжнародне право термін «геноцид», створений шляхом додавання до грецького слова *γένος*, що означає «народ», «раса», та суфіксу *cide*, що походить від латинського слова *caedere* слово – «вбивати», для називання злочину, метою якого є знищення нації. Цей термін (у польській мові його докладно переклали, як «ludobujstwo», себто «народовбивство») був урешті-решт затверджений у 1948 році Генеральною Асамблеєю ООН. В ухваленій 9 грудня 1948 року Конвенції про запобігання та покарання злочинів геноциду цей злочин кваліфіковано як «дії, чинені з наміром знищити, цілком чи частково, будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку». До категорії геноциду віднесено вбивства, заподіяння тяжкої шкоди фізичному або психічному здоров'ю членів групи, умисне створення таких умов життя, що призводять до її знищення, запобігання дитородінню та викрадання дітей і передача їх іншій спільноті.

Більшість польських істориків сьогодні схиляються до думки, що вбивства, скоєні ОУН-Б і УПА, мають ознаки геноциду (ширше розвиває цю думку цікавим, проте спірним чином професор Ришард Шавловський). Іншу точку зору на це питання запропонував, мабуть, лише Константи Геберт (Давид Варшавський), видатний журналіст, який

часто звертається до проблематики порушення прав людини. В цікавій статті, опублікованій у тижневику «Polityka», він написав:

А як [...] у світлі [дефініції геноциду. – Г.М.] виглядає волинська різанина? [...] І тут факти не відповідають критеріям дефініції. Метою українських націоналістів не було вбивство «цілком або частково» всіх поляків, чи навіть усіх поляків на Волині. Масові вбивства були знаряддям втілення злочинної політики, а не самоціллю. Їх організатори прагнули вигнання поляків із етнічно мішаних територій; їх абсолютно не турбувало, що якісь поляки житимуть собі десь за майбутнім кордоном. То була класична етнічна чистка. Цей злочин, своєю чергою, не відповідає іншому критерієві, який міститься в дефініції, а саме – убивчих намірів злочинців. То не був геноцид².

Ужитий Гебертом термін «етнічна чистка» часто протиставляють «геноцидові». Під поняттям «етнічна чистка» розуміють дії з метою вигнання населення з певної території та знищення матеріальних слідів її існування. Такі «чистки» можуть – хоча й не конче – супроводжуватися злочинами проти цивільного населення. Одним із перших етнічними чистками злочини УПА визнав американський історик Тімоті Снайдер у змістовній книжці *Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999* (український переклад виданий 2012 року), утім, не вирішуючи заздалегідь, що це водночас виключає використання терміна «геноцид». Подібний підхід був схвально сприйнятий частиною українських істориків, до певної міри, мабуть, тому, що це допомагає уникнути дискусії, як юридично кваліфікувати волинську та галицьку бійні.

Слід зауважити, що дефініції етнічної чистки відповідають не лише події на Волині та в Галичині, а й депортації 1944–1946 років і операція «Вісла». Проте складно вважати виправданим поставлення знаку рівності між цими історичними явищами. Прецінь, виразно видно, що в діяльність УПА в засновку були вписані масові вбивства цивільних осіб, натомість, при переселенні українського та польського населення – незалежно від його брутальності – вони були радше винятком, ніж правилом.

Неважко помітити, що межа між поняттями «етнічні чистки» та «геноцид» доволі плинна. Адже не ясно, з якого моменту бійні

цивільної людності, якими супроводжуються чистки, можна вважати геноцидом. На думку частини дослідників, вирішальний вплив на юридичну кваліфікацію вчинку мусить мати кількість жертв. Злочин проти вірменів є геноцидом через величезну – 1–1,5 мільйони – кількість жертв. Проте, прийняття такого погляду породжує моральні та правові сумніви: яким чином і хто, в такому разі, повинен вирішити, з якої кількості жертв починається геноцид? Власне аргументу щодо масштабів втрат ужив один із югославських генералів, захищаючись від звинувачення, що чистки, які провадили його підрозділи проти мусульманського населення Боснії під час війни в 1991–1995 роках, мали характер геноциду. Але, хоча його підлеглі вбили «всього лише» кілька тисяч боснійців, суд врешті визнав його винним у цьому злочині...

Повертаючись до тексту Геберта, слід зазначити, що представлені ним аргументи в одному аспекті спираються на хибних історичних засновках – він помилявся, кажучи про відсутність плану винищення поляків. Аналіз відомих документів українських націоналістів не залишає сумнівів, що на Волині навесні 1943 року було вирішено замордувати всіх місцевих поляків. Тим паче, кожен із попередніх планів вигнання польського населення із земель, які вважалися українськими, передбачав мордування більшої чи меншої їх частини. Отож і в операцію вигнання під загрозою смерті поляків зі Східної Галичини, а також із частини Люблінщини та Підкарпаття, були вписані вбивства цивільної людності.

Тим часом, можна й справді мати сумніви, чи ОУН-Б й УПА йшлося про вбивство поляків «як таких», чи про усунення в їх особі загрози включенню Волині та інших земель до складу майбутньої України. З точки зору націоналістів, антипольська акція була спрямована проти «окупантів» України. Вбивства поляків були, отже, не метою, а способом створення моноетнічної української держави. Але, чи й справді це змінює юридичну кваліфікацію діяння? Адже з точки зору бандерівців, «польськими окупантами» були не тільки вояки польського підпілля, а й всі поляки, а отже, наприклад, немовлята. Крім того, тримаючись юридичної формули, не можна не зауважити, що турки також вбивали вірменів, побоюючись, щоб ті не відірвали населених ними земель від турецької держави. Так само і в Руанді тутсі та гуту в 1994 році (тоді упродовж декількох місяців були знищені близько 800 тисяч тутсі) поділила чвара за землю та владу в державі.

Як визнає сам Константи Геберт, важливим аргументом на користь визнання волинської різанини усе ж геноцидом є вироки Міжнародного Кримінального Суду (ІСС) (далі – МКС) у справі злочинів, учинених під час війни в колишній Югославії, а передусім приклад бійні в Сребрениці, де серби вбили в 1995 році 8 тисяч мусульман (також через територіальну суперечку), що МКС визнав злочином геноциду.

Власне на вироки МКС посилається слідчий відділ ІНП, який розслідує справу волинського злочину. В юридичному висновку прокурора Пйотра Зайонца читаємо:

Не має значення, [...] чи своєю поведінкою правопорушник додатково мав намір реалізувати ще одну ціль (наприклад, досягнути етнічної «чистоти» теренів). Зокрема, правно-карні наслідки, пов'язані з умисністю, можуть стосуватися злочинця не лише тоді, коли заборонений вчинок є метою, а й способом для досягнення поставленої мети. В тому аспекті злочину на Волині, який нас цікавить, мордування польського населення не мало характеру самостійної мети, а було тільки способом для досягнення етнічної однорідності теренів і, на думку українських націоналістів, неодмінною умовою створення незалежної України. Подібний керунок тлумачення норм, які окреслюють злочин геноциду, помітний у дотеперішній діяльності кримінальних трибуналів по колишній Югославії та Руанді. В обвинувальних висновках проти Радована Караджича та Ратко Младича, скерованих до кримінального суду по колишній Югославії, ті були, зокрема, звинувачені у вчиненні злочинів геноциду [...]. Для сербських лідерів, які прагнули до утворення великої національної держави, етнічні чистки були лише способом для досягнення поставленої мети. Прокурор, однак, не сумнівався, що ініціюючи вбивства хорватів, а особливо мусульман, вони скоїли злочин геноциду³.

Висновки, зроблені Пйотром Зайонцем, видаються дуже слушними. Проте з одним застереженням. Отож, у випадку волинської різанини більш доречними були б посилання на вироки у справі засудження злочинів щодо тутсі в Руанді. Адже можна знайти значну подібність між ситуацією поляків на Волині та тутсі в країні «тисячі пагорбів». Поляки/тутсі, які становили меншину, упродовж багатьох років залишалися привілейованими, а відтак були жорстоко вбиті за допомогою холодної зброї (сокир/мачете) їхніми сусідами українцями/гуту, котрі боялися їх

повернення до влади. І на Волині, і в Руанді йшлося про вбивство усіх осіб із групи, приреченої на знищення. Вироки МКС щодо злочинів у колишній Югославії, здається, більшою мірою стосуються юридичної кваліфікації галицької різанини. Адже в тому другому випадку йшлося про вигнання поляків під загрозою смерті. Наведений Гебертом приклад геноциду в Сребрениці слід було б, отож, порівнювати зі злочинами в Підкамені, Держові, Балигороді або Ігровиці.

На мою особисту думку, терміни «етнічні чистки» та «геноцид» не слід розглядати як взаємовиключні, а як такі, що принаймні іноді доповнюються або перекриваються. Іншими словами, я вважаю, що хоча антипольська акція була етнічною чисткою, проте водночас вона також підпадає під визначення геноциду. Можна сказати, що волинська та галицька бійні були «геноцидними етнічними чистками». Варто відзначити, що в літературі предмета ці терміни часто вживають як синоніми. Яскравим прикладом цього є резолюція Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 18 грудня 1992 року, де йдеться про «покарання за злочинну політику «етнічних чисток», які є однією з форм геноциду»⁴.

Іншим можливим способом розрізнення обох цих явищ було б визнання етнічними чистками таких випадків усунення людності, які не супроводжуються заходами, спрямованими на фізичне знищення. Тоді волинська та галицька бійні були б геноцидом, а примусові переселення 1944–1946 і 1947 років «тільки» етнічними чистками. До визнання антипольської акції такою, що відповідає критеріям Конвенції ООН про геноцид, повинна спонукати практика вироків міжнародних кримінальних судів, які актом геноциду – себто, політики фізичного знищення етнічної групи, – визнають усі злочини, в яких наміром злочинців було припинення завдяки їхнім діям існування певної національної, етнічної або релігійної групи на даній території, при чому не важливо, чи злочинцям йшлося про всю країну, регіон, чи тільки про конкретний населений пункт.

Натомість, сумнівною виглядає пропозиція професора Ришарда Шавловського визнати дії УПА геноцидом, який «перевищує» німецький і радянський своєю жорстокістю. Але, аж ніяк не тому, що він не мав варварського характеру. Йдеться про те, що сформулювавши проблему таким чином, ми неявно визнаємо, що вбивство українських селян голодом під час Великого Голоду 1932–1933 років чи вигнання

німцями в пустелю та смерть від нестачі їжі й води чорношкірих гереро в 1904 році в Намібії більш гуманними. Тим часом, мордування польського населення сокирами й піками було далєбі жорстоким геноцидом, але також, а може, передусім, примітивним. Можливо, власне цей примітивізм ужитих засобів відрізняє волинську та галицьку бійні (а також злочини, скоєні проти тутсі) від «сучасних» геноцидів, організатори яких і особи, котрі приймають рішення щодо їх здійснення, турбуючись про самопочуття безпосередніх виконавців, користуються циклоном-Б, або створюють такі умови життя та праці, щоб «проблема» вирішилася сама.

Як оцінювати польські відплатні акції та операцію «Вісла»?

Практика визнавати злочином із ознаками геноциду будь-яке вбивство, де злочинне діяння було вчинене з метою призвести до небуття нелюбої національної або етнічної групи на даній території, здається якнайбільш обґрунтованим. Проте це має свої правові наслідки також при оцінці польських акцій відплати. У результаті операцій польського підпілля часто гинули цивільні особи, в тому числі жінки й діти. Попри те, що українські втрати становлять 10–15% польських, однак багато з відплатних акцій годі виправдати, оскільки вони поцілили в невинних і беззахисних людей, причому деякі з них можуть навіть мати ознаки геноциду. Саме таким висновком завершується *Інформація про кінцеві результати слідства S 28/02/Zi у справі вбивств 79 осіб – мешканців повіту Більськ-Підляський, у тому числі 30 осіб т.зв. фірманів у лісі поблизу Пухалів Старих, вчинених у період від 29 січня 1946 року до 2 лютого 1946 р.*, підготовлена слідчим відділом ІНП. Жертвою цього злочину стали кількадесят православних білорусів. Вони були вбиті через свою національну та релігійну приналежність підрозділом польського націоналістичного підпілля. Після аналізу наявної доказової бази юристи ІНП виснували, що «вбивство фірманів і пацифікацію села [...] не можна ототожнювати з боротьбою за незалежне державне буття, позаяк вони мають усі ознаки геноциду [...]. Отже, жодна обставина не дозволяє визнати слушності того, що сталося».

Трагічні події в повіті Більськ-Підляський у дечому нагадують пацифікації, влаштовані в деяких українських селах, скажімо Верховинах, де Національні Збройні Сили (далі – НЗС) убили в червні 1945

року майже двісті українців. Так само й тут намір злочинців (хоча й не висловлений відверто) полягав у тому, щоб позбутися православного населення з території Люблінщини (хоча, в даному випадку, українського походження). Цю операцію неможливо пояснити діяльністю УПА, позаяк її підрозділи не дислокувалися у Верховинах. Справді, мешканці села мали прокомуністичні симпатії, проте вояки НЗБ вбивали не тільки членів Польської робітничої партії – як у тих місцях, де жили поляки, – а всіх, кого вони вважали українцями. Ретельний аналіз цієї паціфікації може привести до висновку, що скоєний під час операції злочин має подібний характер. Ознаки геноциду також притаманні, схоже, вбивствам, скоєним загоном «Волиняка» в Лежайську та Пискоровичах.

Зауважмо, утім, відразу, що кожна польська відплатна операція вимагає окремого та ретельного розгляду, позаяк вони були різними за характером і причинами. Юридична кваліфікація (хоча, звісно, не етична) страт випадкових українців, які траплялися на початку 1944 року в Львівському воєводстві (скажімо, в Блещиводах чи Сороках поблизу Старого Села), здається цілком іншою. Адже безпосередньою причиною цих злочинів було прагнення кривавої помсти за попередні напади на поляків. І хоча ці діяння заслуговують морального осуду, проте вони були вже радше «тільки» військовими злочинами.

Підкреслимо, утім: однозначна критична оцінка польських діянь стосовно українського цивільного населення за жодних обставин не може означати поставлення знаку рівності між плановим винищенням поляків на Волині і в Східній Галичині та локальними відплатними акціями. Дослідження засвідчують, що командування АК прагнуло обмежувати відплатні акції до абсолютного мінімуму, бодай через негативну реакцію світової громадської думки. Інакше чинило керівництво ОУН-Б і УПА, яке прагнуло до цілковитого усунення поляків з усіх земель, які вважало українськими, причому, від самого початку вписало у свою діяльність масові вбивства беззахисної людності. З українського боку, отож, ми маємо справу із керованою згори операцією «очищення» терену від небажаних національних груп, натомість із польського – з ініціативами локальних комендантів, які керувалися різними мотивами (часто просто прагненням сліпої помсти). Іншими словами, з українського боку геноцидний характер мала вся антипольська акція, з польського – окремі паціфікації.

Окремою проблемою є оцінка операції «Вісла». Всупереч поширеному в Польщі поглядові, здійснення цілковитого переселення людності не було кінцевим для знищення підпілля. Якщо військам вдалося ліквідувати загони польських партизанів на Білосточчині, в Мазовії чи на Люблінщині, не вдаючись до такого засобу, то й у випадку ОУН і УПА в цьому не було потреби. Примусові виселення проводили не тому, що вони були єдиним способом ліквідації УПА, а тому, що їх було найпростіше та найлегше здійснити. Той факт, що під час цієї операції постраждали тисячі невинних людей, для сталінської влади, яка регулярно вдавалася до терору проти власного суспільства, не мав жодного значення. Ставлення до всіх переселенців як до потенційних співробітників підпілля було очевидним застосуванням колективної відповідальності. Тут навіть не йдеться про позбавлення сімей депортованих усього їхнього майна, бо ці втрати в той чи інший спосіб їм намагалися компенсувати на західних і північних землях (і в зв'язку з цим вимоги повернути колишні господарства не лише складні для втілення, а й дискусійні – звісно, за винятком тих, хто відмовилися прийняти допомогу від держави), але про обмеження фундаментального людського права на вибір місця проживання та супутню виселенням атмосферу терору й залякування. Той факт, що примусові депортації відбулися на підставі рішення Політбюро ПРП, дає повне право визнати операцію «Вісла» щонайменше типовим комуністичним злочином (згідно з визначенням у Законі про ІНП).

Та можливо, що ми усе ж маємо справу зі значно серйознішою справою. Досі невирішеним залишається питання про те, чи комуністи, розселяючи українців на західних землях, прагнули тільки запобігти відродженню підпілля, а чи намагалися таким чином також призвести до їх денационалізації. Щонайменше ймовірною здається теза, що в 1947–1952 роках ті, хто правив Польщею, прагнучи створити етнічно гомогенну країну, вирішили примусово колонізувати в тому числі й українську меншину. Хоча виселення не були потрібні для знищення УПА, саме діяльність українського підпілля переконала діячів ПРП, що без переміщення людності в Польщі залишиться певна група людей, які вважають себе українцями та лемками. Розселяючи їх по всій країні, комуністи хотіли призвести до відмови цих людей – рано чи пізно – від їхньої етнічної ідентичності. Погодившись із цим припущенням, можна втямити доцільність здійснення таких значних

переселень цивільного населення, які охоплювали десятки тисяч осіб, часто цілком очевидним чином не пов'язаних із партизанами, а іноді й прихильних до влади. Операцію національної асиміляції українців і лемків завбачливо «сховали» за протипартизанськими заходами, щоб отримати на неї згоду суспільства. Останнє завдання їм полегшував той факт, що про потребу політики етнічної асиміляції супроти меншин вже давно відверто говорили діячі партії ендеків. Якщо ця гіпотеза слушна, то ми маємо справу зі спробою вчинення членами ПРП так званого етноциду – термін цей стосується тих випадків, «коли якась група зникає культурно та мовно, без наявності масового знищення, а лише в результаті «цивілізаційного варварства»»⁵.

Втім, незалежно від того, чи ми визнаємо операцію «Вісла» комуністичним злочином, чи спробою етноциду, безперечно те, що вона була проведена за дорученням комуністичного Політбюро та відбулася у часи прогресуючої сталінізації Польщі. Втім дивує, що й сьогодні вона знаходить захисників, котрі вважають її проведення цілком обґрунтованим, або навіть «етичним імперативом». Такі особи ставлять відтак цілком безпідставний знак рівності між ОУН-Б і УПА, діяльності яких органи влади фактично були зобов'язані покласти край, і всіма польськими громадянами української національності, заздалегідь припускаючи їх нелояльність. При цьому вони не помічають, що намагаючись виправдати подібним чином примусові виселення 1947 року, небезпечно наближаючись до межі релятивізації комуністичних злочинів.

Польсько-український конфлікт пам'яті

Події 1943–1947 років досі лягають важким тягарем на польсько-українські відносини. Уважний перегляд праць, присвячених цьому питанню, сповнює песимізмом. Із більшості українських публікацій, написаних аж ніяк не націоналістами, постає образ, дуже далекий від того, який змальований у творах польських дослідників. Українські автори охоче говорять про причини бійні, які вони вбачають у помилковій національній політиці II Республіки та небажання польського підпілля погодитися з самостійницькими прагненнями українців. Оцінюючи польсько-український конфлікт під час війни, вони вважають, що в 1943–1944 роках на Волині та в Східній Галичині сталася кривава, жорстока війна між поляками та українцями, внаслідок якої постраж-

дало цивільне населення обох націй, при чому кількість жертв є справою другорядною. В 1943 році ми, отож, мали справу з війною, в якій обидві сторони вчинили численні, але по суті справи подібні злочини.

Цей погляд добре ілюструють слова Михайла Коваля, співробітника Національної Академії Наук України (НАНУ) та визнаного дослідника історії Другої світової війни, далекого від симпатій до УПА. Його книжку про долю України в Другій світовій війні, опубліковану в популярній серії *Україна крізь віки*, можна вважати виразом неофіційної позиції НАНУ. В ній ми читаємо:

Одним із головних об'єктів атак з боку УПА стали партизанські загони Армії Крайової [...]. Оунівці вчинили спробу примусового виселення поляків із західноукраїнських територій [...]. У взаємних терористичних акціях загинуло не менш як 40 тис. поляків – дітей, жінок, старих – і приблизно стільки ж українського населення (деякі автори називають 60–80 тис. тих і других)⁶.

Такий погляд на польсько-українські стосунки під час війни домінує серед українських науковців, тим паче, гадаю, він також неофіційно визначає курс державної історичної політики.

З дедалі більшою радикалізацією поглядів на спільне минуле ми маємо також справу на польському боці, де щоразу ширше визнання громадської думки здобувають інтерпретації конфлікту, створені так званими націоналістично-кресовими середовищами, які мають підтримку частини істориків і журналістів. Згідно з цією версією мало не єдиною причиною діяльності ОУН-Б і УПА слід визнати ідеологію інтегрального націоналізму, яка передбачала створення етнічно гомогенної української держави. Антипольські акції на Волині та в Східній Галичині були, отож, зумовлені бажанням втілити в життя цю ідеологію її фанатичними послідовниками – відчуженими соціально та приналежними до маргінесу українського суспільства. Край геноцидові поклала тільки операція «Вісла» – цілком зрозуміла та виправдана, так само, як і попередні, аж ніяк не систематичні випадки польської відплати. Прихильники цієї інтерпретації легковажать вплив політики ІІ Республіки на погляди українців, бо вважають, що «коли навіть і траплялися» якісь випадки дискримінації українців, то «були чимось маргінальним». Вони також переконані, що антипольські дії УПА на

Волині та в Східній Галичині слід порівнювати зі злочинами, скоєними нацистською Німеччиною та Радянським Союзом. Вони були «третім геноцидом», який навіть «перевищує» геноцидні ініціативи нацистів і комуністів. У зв'язку з цим кожен випадок використання визначення на зразок «конфлікт» чи «антипольська акція» є релятивізацією злочинів, скоєних українськими партизанами, і єдиним прийнятним терміном, який повинен і може бути присутнім у науковому та громадському дискурсі, є геноцид.

Відтак очевидно, що в питанні оцінки тогочасних історичних подій поляки та українці посідають дві майже абсолютно протилежні позиції. Причому, і з одного, і з іншого боку, ми маємо справу зі спрощенням дійсності. Неважко зауважити, що українська інтерпретація тогочасних подій була сконструйована таким чином, щоб уникнути однозначної оцінки бандерівських починань. Наголошування боротьби з АК створює враження, що на Волині та в Східній Галичині дійшло до рівнозначної партизанської війни, а пацифікацій зазнавали тільки села, які боронили сильні збройні формування. Хоча українські дослідники визнають, що внаслідок дій УПА постраждало невинне польське населення, проте одразу ж цю інформацію вони урівноважують словами про вбивства невинних українців. Крім того, оскільки польська влада була такою непоступливою супроти українців, то поляки, властиво, лише дорого заплатили за власну політику. Таким чином, не лише ставляться на один рівень дії АК й УПА, а й, що значно важливіше, спотворюється характер подій на Волині та в Східній Галичині. Прецінь, зі сконструйованого подібним чином наративу український читач жодною мірою не зорієнтується, що то УПА проводила організовану в жаских масштабах і надивовижу криваву, геноцидну етнічну чистку.

На жаль, українська сторона нерідко апріорі вважає польські оцінки антипольської акції УПА виявом упередженості. Отож замість дискусії про юридичну кваліфікацію різанини на Волині та в Галичині ми можемо спіткати припущення, що кожен, хто висловлюється за визнання їх геноцидом, неприхильно ставиться до України та діалогу, заражений антиукраїнськими стереотипами або просто кориться шантажеві польських націоналістично-кресових середовищ.

Однак дуже схожі спрощення видно також і в образі, твореному кресовими середовищами. Ставлячи знак рівності між членами ОУН і УПА та нацистами й радянською владою, вони складають враження,

що ми мали справу з чимось на зразок зовнішнього вторгнення та української окупації Кресів. Тим часом, я би не оцінював діяльність ОУН і УПА подібним чином, адже їх діячі були громадянами II Республіки, які виступали проти польських співгромадян, а не загарбниками, котрі чинять брутальну зовнішню агресію. Третій Райх і СРСР були суб'єктами міжнародного права, а ОУН – таємною терористичною організацією. Нещадна окупаційна політика німців і СРСР мала на меті поневолення усїєї Польщі. Натомість поляків і українців поділила суперечка з приводу майбутнього кордону. Врешті, для українських націоналістів поляки були ненависними окупантами, а для нацистів – розташованими на нижчому расовому щаблі підлюдьми, яких вони збиралися – після винищення інтелігенції – перетворити в націю рабів. Своєю чергою, для радянської влади вони були «польськими панами», яких належало знищити або «перевиховати».

Зосередження уваги на ідеології інтегрального націоналізму, своєю чергою, знімає з польських учасників дискусії конечність розрахунку за невдалу національну політику II Республіки. Протиставлення терміна «геноцид» усім іншим окресленням, які описують тогочасні події, не дозволяє, натомість, зауважити, що усїх поляків і українців, котрі мешкали на Волині та в Східній Галичині, розмежував тоді глибокий конфлікт з приводу майбутньої державної приналежності, умовно кажучи, Львова та Дрогобича. Крім того, твердження про соціальну відчуженість українських націоналістів прислуговують польським авторам для творення наративу, в якому цілковито губиться факт, що ті висловлювали надії й біль тисяч західних українців (особливо в часи сталінських репресій у СРСР 1944–1953 років), які мріяли про створення власної держави. Іноді навіть виникає враження, що мета подібних процедур полягає в тому, щоб поставити знак рівності між злочинами проти поляків і всіма українськими самостійницькими зусиллями.

Якщо ми справді хочемо описати згідно з реаліями те, що сталося під час Другої світової війни між поляками та українцями, мусимо вживати і термін «геноцид», і «збройний конфлікт». У 1943–1945 роках тривала «війна в війні» – польсько-західноукраїнська війна у Другій світовій війні. Її можна розглядати як спробу українців «виправити» наслідки програного збройного конфлікту 1918–1919 років, а її початок визначає вчинена ОУН-Б й УПА різанина на Волині. Українські націоналісти,

усвідомлюючи власну слабкість, а водночас вважаючи застосування насильства й терору невід'ємною частиною політики, вирішили розрубати національний гордіїв вузол на Волині та в Східній Галичині, вдаючись до геноцидної за характером антипольської акції. Відвертий конфлікт між польським і українським підпіллям призвів, ясна річ, до численних збройних сутичок, а на Люблінщині – до виникнення неформальної лінії фронту, але це не може заслонити того факту, що переважна більшість убивств поцілила в безборонне населення, яке нічим не загрожувало українським партизанам. У реченні: «Ми мали справу з польсько-українським конфліктом, упродовж якого була проведена геноцидна антипольська акція», – важлива і перша, і друга частина. Зауважмо, що в такій постановці питання немає жодного релятивізму – адже у випадку геноциду тутсі ми мали справу водночас із війною Руандійського Патріотичного Фронту проти уряду, в якому переважали гуту.

Якщо шукати аналогії вчинкам ОУН, то слід придивитися не до починань німців і радянської влади, а до тогочасних стосунків між хорватами та сербами. Без сумніву, хорватські усташі були багато в чому схожі на членів ОУН. Тим паче, те, що чинила з сербами правляча в Хорватії команда Анте Павеліча, дуже схоже на проекти політики супроти поляків, підготовлені для уряду Ярослава Стецька.

Друга фаза конфлікту проминула в тіні сталінських етнічних чисток. У 1944–1946 роках вони зачепили, з одного боку, поляків, котрих гнали з Волині та Східної Галичини, а з іншого боку – українців і лемків, примусово вивезених із території сучасної Польщі. В 1947 році наступна етнічна чистка охопила залишки української та лемківської меншини в Польщі, представників якої депортували на західні та північні землі. Виселення, які відбувалися з волі Сталіна (а під час операції «Вісла» також Берута і Гомулки), були елементом великої перебудови Центральної Європи на радянський копил. Вони б відбулися незалежно від дій бандерівців, хоча, мабуть, не мали б настільки масштабного характеру.

В сучасних польсько-українських суперечках про минуле і поляки, і українці повинні засвоїти ще чимало уроків. Законним правом українців є повага до пам'яті тих, хто боровся за волю своєї батьківщини. Варто, однак, щоб сьогодні українці спробували від-

повісти на запитання, чи в боротьбі за незалежність виправданий будь-який засіб боротьби? Або чи може був правий митрополит Андрей Шептицький, котрий сказав у проповіді після одного з замахів: «Злочинами не служиться народові»?

Натомість, поляки мають право – навіть, моральний обов'язок – вшанувати пам'ять жертв волинської та галицької різанини. Цей трагічний фрагмент польської історії та один із найкривавіших епізодів Другої світової війни мусить також знайти відповідне місце у шкільних підручниках. Однак, не треба забувати про всі ті лиха, які стали уділом поляків.

Примітки

ДО ЧИТАЧІВ

¹ Цит. за: Jakub Karpiński, *Nie być w myśleniu posłusznym (Ossowsky, socjologia, filozofia)*, bdw 1989, s. 136.

ГОРДІЇВ ВУЗОЛ. УКРАЇНЬСЬКА ПРОБЛЕМА В ІІ РЕСПУБЛІЦІ

¹ Цит. за: Włodzimierz Mędrzecki, *Województwo wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych*, Wrocław 1988, s. 82.

² Tadeusz Hołowko, *Metody i drogi sanacji stosunków we wschodniej Galicji i województwach wschodnich*, в: *Nie jesteśmy ukrajinofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów*, red. Paweł Kowal, Jan Ołdakowski, Monika Zuchniak, Wrocław 2002, s. 103. Український переклад процитовано за виданням: *Ми не є українофілами. Польська політична думка про Україну і українців. Антологія текстів*, переклав Сергій Гірик, Київ 2012, с. 108.

³ Цит. за: Петро Мірчук, *Нарис історії ОУН 1920–1939*, Мюнхен-Лондон-Нью-Йорк 1968, с. 126–127.

⁴ Цит. за: М. Буджак [Михайло Колодзінський], *Польське повстання 1863 р.*, Львів 1929, с. 13–14.

⁵ Максим Орлик (Дмитро Мирон), *Ідея і Чин України. Нарис ідеологічно-політичних основ українського націоналізму*, Київ 2001, с. 195–196.

⁶ Микола Сціборський, *ОУН і селянство*, Прага 1933, с. 32.

⁷ Цит. за: *Літопис УПА*, т. 25, Торонто-Львів 1996/1997, с. 4; наводяться також інші версії окремих рядків, зокрема: «смерть московсько-жидівській комуні».

⁸ Там само, с. 75.

⁹ Євстахій Добровольський, *Крутими стежками. Спогади та роздуми*, Тернопіль 1999, с. 9.

- ¹⁰ Цит. за: Henryk Cimek, *Komuniści, Polska, Stalin 1918-1939*, Białystok 1990, s. 47.
- ¹¹ Władysław Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski*, t. 2, 1914-1939, Gdańsk 1990, s. 726-727.
- ¹² Цит. за: Andrzej Leon Sowa, *Stosunki polsko-ukraińskie 1939-1947*, Kraków 1998, s. 52.
- ¹³ Григор Мельник, *Степан Бандера (Причинки до характеристики особи)*, в: Володимир Макар, *Спомини та роздуми*, т. 3, Торонто-Київ 2001, с. 118.
- ¹⁴ Grzegorz Górny, *Wyznania pułkownika Kuca*, «Tygodnik Powszechny», 29 maja 1994.
- ¹⁵ Timothy Snyder, *Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę*, Kraków 2008, s. 251.
- ¹⁶ Цит. за: Magdalena Nowak, *Narodowcy i Ukraińcy. Narodowa Demokracja wobec mniejszości ukraińskiej w Polsce 1922-1939*, Gdańsk 2007, s. 232.
- ¹⁷ Цит. за: Włodzimierz Mędrzecki, *Inteligencja polska na Wołyniu w okresie międzywojennym*, Warszawa 2005, s. 261.

ВЕРЕСЕНЬ 1939 РОКУ

- ¹ Instytut Polski i Muzeum im. gen. W. Sikorskiego (IPMS), A 9V/8a. «Національна політика», 1939, 3 вересня, №34.
- ² Ryszard Torzecki, *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933-1945*, Warszawa 1972, s. 189.
- ³ IPMS, B 1/107 A, Relacja ppor. Karola Witolda Daszkiewicza.
- ⁴ Цит. за: Михаил Мельтюхов, *17 сентября 1939. Советско-польские конфликты 1918-1939*, Москва 2009, с. 356.
- ⁵ Семен Левицький «Кліщ», *Бойові дії ОУН у Березанщині і на Поліссі*, в: Володимир Макар, *Спомини та роздуми*, т. 3, Торонто-Київ 2001, т. 3, с. 354.
- ⁶ IPMS, B I 96 A.
- ⁷ Михаил Мельтюхов, *17 сентября 1939...*, с. 548.
- ⁸ IPMS, B I 96 F.

⁹ IPMS, B I 97/D, Relacja Witolda Zajączkowskiego.

¹⁰ Andrzej Leon Sowa, *Stosunki...*, s. 104.

ВІД ПАДІННЯ ПОЛЬЩІ ДО УРЯДУ ЯРОСЛАВА СТЕЦЬКА (1939–1941)

¹ Євстахій Добровольський, *Крутими стежками...*, с. 9. Гасло «не віддамо» стосується відмови Польщі підкоритися провокаційним вимогам гітлерівської Німеччини віддати їй територію Поморського воєводства (т.зв. «польський коридор», вихід Польщі до моря) і контрольні функції у вільному місті Данцигу (Гданську).

² Ryszard Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993, s. 44.

³ *Окупация і рух опору в «Dzienniku Hansa Franka»*, т. 1, 1939-1945, Warszawa 1972, s. 249-250.

⁴ Jerzy Krasowski, *Wspomnienia Wołyniaka*, b.m.w., bdw., s. 81.

⁵ *Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Документи і матеріали*, ред. О. Дзюбан, Львів-Київ 2001, с. 11.

⁶ Богдан Казанівський, *Шляхом Легенди*, Лондон 1975, с. 118.

⁷ Максим Орлик (Дмитро Мирон), *Ідея і Чин України...*, с. 200.

⁸ *Українське державотворення...*, с. 123.

⁹ Там само, с. 137.

¹⁰ Там само, с. 131.

¹¹ *ОУН в 1941 році. Документи*, т. 1, Київ 2006, с. 104.

¹² *Українське державотворення...*, с. 179.

¹³ Давид Кагане, *Щоденник львівського гетто*, Київ 2003, с. 36.

¹⁴ Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОВУ), ф. 3833, оп. 2, спр. 3, арк. 12.

¹⁵ Там само, оп. 1, спр. 9, арк. 2-3.

¹⁶ Євген Стахів, *Крізь тюрми, підпілля й кордони*, Київ 1995, с. 96.

НІМЕЦЬКІ «ПОРЯДКИ».

ПОЛЬСЬКЕ ТА УКРАЇНСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ (1941–1943)

¹ *AK w dokumentach*, т. 2, Wrocław-Warszawa-Kraków 1990, s. 139.

² Ibidem.

³ Ibidem, s. 331.

⁴ Ibidem.

⁵ Цит. за: Andrzej Leon Sowa, *Stosunki...*, s. 150.

⁶ Ibidem, s. 151.

⁷ Studium Polski Podziemnej, (далі: SPP), 3.1.1.13.2.1, Sprawozdanie sytuacyjne z kraju za okres 22 czerwca-30 września 1941 r.

⁸ Цит. за: Andrzej Leon Sowa, *Stosunki...*, s. 133.

⁹ Євген Стахів, *Кризь тюрми...*, с. 99-100.

¹⁰ ЦДАВОВУ, ф. 3833, оп. 2, спр. 2, арк. 5-7.

¹¹ Там само.

¹² Цит. за: Анатолій Кентій, *Українська Повстанська Армія в 1942-1943 рр.*, Київ 1999, с. 14.

¹³ *Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942-1945*, ч. 1, Варшава-Київ 2005, с. 208 (*Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб*, т. 4).

УПА БАНДЕРИ – ПЕРША ЗБРОЙНА ОПЕРАЦІЯ

¹ Микола Климишин, *Спомини про Провідника ОУН Степана Бандеру*, в: *Степан Бандера: документи і матеріали (1920-1930 рр.)*, ред. Микола Посівнич, Львів 2006, с. 86.

² Роман Петренко, *За Україну, за її волю (спогади)*, в: *Літопис УПА*, т. 27, Торонто-Львів 1997, с. 76-77.

³ Там само, с. 78.

⁴ Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945*, t. 1, Warszawa 2000, s. 805-806.

⁵ *Український здвиг. – Т. 2 Волинь 1939-1955*, ред. Володимир Сергійчук, Київ 2005, с. 59-60.

⁶ Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, *Ludobójstwo...*, s. 738-742, 1213-1218.

- ⁷ Zofia Grzesiakowa, *Między Horyniem a Stuczqą*, Warszawa 1992, s. 299.
- ⁸ Władysław Kobyłański, *W szponach trzech wrogów*, Chicago 1988, s. 26.
- ⁹ Antoni Gutkowski, *Wołyń. Moje wspomnienia z lat 1916-1943*, Łódź 2004, s. 66-67.
- ¹⁰ Ibidem, s. 66-67.
- ¹¹ Władysław Kobyłański, *W szponach...*, s. 26.
- ¹² Цит. за: Анатолій Кентій, *Українська...*, с. 20.

ВИСТУП ПРОТИ НІМЦІВ

- ¹ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далі: НГАБ), ф. 3500, оп. 2, спр. 46, арк. 85-95.
- ² Цит. за: *ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали*, ред. Володимир Сергійчук, Київ 1996, с. 29.
- ³ *Поляки і українці...*, с. 478.
- ⁴ IPMS, A9V8b, MSW, Dział narodowościowy. Raport z 12 stycznia 1944 roku *Stosunki polsko-ukraińskie w kraju*.
- ⁵ SPP, 3.1.1.13.2.1, Sprawozdanie sytuacyjne za marzec 1943 nr 4/43.
- ⁶ *Relacja policjanta*, oprac. Grzegorz Motyka, Marek Wierzbicki, в: «Karta» nr 24. Український переклад у: *З анонімного «Повідомлення поліцейського»*, «Незалежний культурологічний часопис Ї», 2003, №28, с. 305, 326-327.
- ⁷ *Український здвиг. – Т. 2 Волинь 1939-1955*, ред. Володимир Сергійчук, Київ 2005, с. 152.
- ⁸ ДА СБУ, фонд 65, одиниця зберігання 49532, т.1, арк. 17-49, протокол допиту М. Степаняка від 25 VIII 1944 р. Пор.: Сергій Кокін, *Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах державного архіву СБУ*, Київ 2000, с. 15.

АНТИПОЛЬСЬКА ОПЕРАЦІЯ НА ВОЛИНІ – ПОЧАТОК (БЕРЕЗЕНЬ – ЧЕРВЕНЬ 1943 РОКУ)

- ¹ SPP, Sprawozdania sytuacyjne z Kraju za 1942/1943, nr 1/43, s. 90-96.

- ² Максим Скорупський, *Туди, де бій за волю*, Київ 1992, с. 72.
- ³ Władysław Hermaszewski, *Echa Wołynia*, Warszawa 1995, s. 63.
- ⁴ Цит. за: *Śladami ludobójstwa na Wołyniu. Okrutna przestroga*, cz. II, опрас. Leon Karłowicz, Leon Popek, Lublin 1998, s. 76.
- ⁵ Bogusław Soboń, *Wołyński zyciorys*, Warszawa 1999, s. 86.
- ⁶ Максим Скорупський, *Туди...*, с. 87.
- ⁷ Звіт за місяць травень 1943 року 1-ї групи УПА від 5 липня 1943 року, в: *Літопис УПА. Нова серія*, т. 2, Київ-Торонто 1999, с. 171-172.
- ⁸ Там само, с. 171.
- ⁹ Василь Левкович «Вороний», *Сторінки з пережитого комбатантом УПА*, в: *Літопис УПА. Бібліотека*, т. 4, ред. Петро Й. Потічний, Володимир Вятрович, Торонто-Львів 2003, с. 22.
- ¹⁰ *Поляки і українці...*, с. 502, 504.
- ¹¹ *Літопис УПА. Нова серія*, т. 2, с. 173.
- ¹² Віктор Новак, *Північнозахідня округа «Турів»*, в: *Літопис УПА*, т. 5, Торонто 1984, с. 107.
- ¹³ Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, *Ludobójstwo...*, s. 1045. Там також докладніше про напади, ск., на сс. 62, 80, 100-102, 110, 232-237, 363, 421-422, 425, 461-462, 464, 570-571, 579, 589, 679, 690-691, 780, 801.

УКРАЇНСЬКИЙ ПЛАН «УСУНЕННЯ» ПОЛЯКІВ

- ¹ Я. Борович (Василь Мудрий), *Україна і Польща*, в: «Ідея і чин» 1943, №4. Цит. за: *Літопис УПА*, т. 24, Торонто-Львів 1995-1996, с. 195-196.
- ² Zenobiusz Janicki, *W obronie Przebraża i w drodze do Berlina*, Lublin 1997, s. 30.
- ³ SPP, Kolekcja 13, t. 61, Relacja mjr. T. Klimowskiego.
- ⁴ *Поляки і українці...*, с. 398.
- ⁵ Цит. за: Wiktor Poliszczuk, *Nacjonalizm ukraiński w dokumentach – integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu*, cz. 2, t. 4, Toronto 2002, s. 475.

- ⁶ Цит. за: Władysław Filar, *Wołyń 1939-1944. Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie. Studium historyczno-wojskowe zmagañ na Wołyniu w obronie polskości, wiary i godności ludzkiej*, Toruń 2003, s. 38-39.
- ⁷ Цит. за: Ігор Ільюшин, *Волинська трагедія 1943-1944 рр.*, Київ 2003, с. 188-189.
- ⁸ Ihor Iljuszyn, *UPA i AK. Konflikt w Zachodniej Ukrainie (1939-1945)*, Warszawa 2009, s. 110. В польській версії моєї книжки я помилково приписав цей погляд видатному українському історикові Ігореві Ільюшину (котрий, до речі, багато зробив для того, щоб українська громадськість більше дізналася про волинський злочин).
- ⁹ *Niepodległość jako drogowskaz. Rozmowa z Wasylem Kukiem*, в: *Wiele twarzy Ukrainy. Rozmowy Izy Chruslińskiej i Piotra Tymu*, Lublin 2005, s. 178.
- ¹⁰ Цит. за: *Поляки і українці...*, с. 502.

АНТИПОЛЬСЬКА ОПЕРАЦІЯ НА ВОЛИНІ – АПОГЕЙ РІЗАНИНИ

- ¹ *Armia Krajowa w dokumentach*, t. 3, Wrocław-Warszawa-Kraków 1990, s. 127.
- ² Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, *Ludobójstwo...*
- ³ Данило Шумук, *Пережите і передумане*, Київ 1998, с. 131-132.
- ⁴ Цит. за: Adam Peretiatkowicz, *Polska samoobrona w okolicach Łucka*, Katowice 1995, s. 204.
- ⁵ *Поляки і українці...*, с. 562.
- ⁶ Цит. за: *Okrutna przestroga*, опрас. Jerzy Dębski, Leon Popek, Lublin 1997, s. 36-37.
- ⁷ *Поляки і українці...*, с. 544.
- ⁸ Цит. за: *Śladami ludobójstwa na Wołyniu...*, s. 76.
- ⁹ Василь Левкович «Вороний», *Сторінки...*, с. 24.
- ¹⁰ Цит. за: *Wołyński testament*, опрас. Leon Popek, Tomasz Trusiuk, Paweł Wira, Zenon Wira, Lublin 1997, s. 161.
- ¹¹ *Витяг із протоколу допиту Юрія Стельмащука від 28 лютого 1945 року*, в: *Поляки і українці...*, с. 442.
- ¹² *Поляки і українці...*, с. 414-415.

¹³ Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, *Ludobójstwo...*, s. 1045-1046, Деталі нападів ск. на с. 121, 123-138, 158-159, 338-339, 346-347, 367-380, 393-399, 400, 490-495, 502-511, 513-521, 731-734, 737-738, 743-747, 750, 799, 802-803, 817-820, 822-839, 850-853, 860, 862-868, 870-906, 930-931, 939-942, 946-947.

¹⁴ Jerzy Krasowski, *Wspomnienia Wołyniaka*, bdw., bmw., s. 84.

¹⁵ Wincenty Romanowski, *Kainowe dni*, Warszawa 1990, s. 78.

ПОЛЬСЬКА ОБОРОНА Й ПОМСТА

¹ Wincenty Romanowski, *Kainowe dni*, Warszawa 1990, s. 87-88.

² *Archiwum Adama Bienia. Akta narodowościowe (1942-1944)*, oprac. Jan Brzeski, Adam Roliński, Kraków 2001, s. 111.

³ Henryk Cybulski, *Czerwone noce*, Warszawa 1990, s. 10-11.

⁴ *Ibidem*, s. 106.

⁵ Максим Скорупський, *Туди де бій...*, с. 148.

⁶ Там само.

⁷ Wincenty Romanowski, *ZWZ-AK na Wołyniu 1939-1944*, Lublin 1993, s. 182.

⁸ *Armia Krajowa w dokumentach*, t. 3, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1990-1991, s. 348.

⁹ Waclaw Kopisto, *Droga cichociemnego do łągów Kołomy*, Warszawa 1990, s. 114.

¹⁰ Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, *Ludobójstwo...*, s. 1074.

¹¹ *Ibidem*, s. 558.

¹² Державний архів СБУ, Луцьк, одиниця зберігання 1113, арк. 78-88, Витяг із протоколу допиту М. Мацьонжка за 15 квітня 1944 року.

¹³ Leon Karłowicz, *Jastrzębiacy. Historia oddziału i batalionu por. «Jastrzębia» w 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej*, Lublin 1999, s. 59.

¹⁴ *Ibidem...*, s. 60.

¹⁵ Leon Karłowicz, *Od Zasmak do Skrobowa*, Opole 1994, s. 149-150.

- ¹⁶ Olgierd Kowalski, *Z Wołynia przez Polesie do Berlina. Wspomnienia żołnierza 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK*, Bydgoszcz 2005, s. 30.
- ¹⁷ Ibidem, s. 32.
- ¹⁸ Wincenty Romanowski, *ZWZ-AK na Wołyniu...*, s. 181-183.
- ¹⁹ Цит. за: Władysław Filar, *Wołyń 1939-1944...*, s. 220.
- ²⁰ Roman Kucharski, *Krwawa tuna*, Warszawa 1997, s. 48.
- ²¹ Olgierd Kowalski, *Z Wołynia...*, s. 31-32.

ЧЕРВОНІ ПАРТИЗАНИ

- ¹ Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГОУ), ф. 68, оп. 1, спр. 1, арк. 140-141, звіт Івана Фьодорова.
- ² Mikołaj Kunicki, *Pamiętnik «Muchy»*, Warszawa 1959, s. 67.
- ³ Ibidem, s. 65.
- ⁴ Fanny Sołomian-Łoc, *Getto i gwiazdy*, Warszawa 1993, s. 122.
- ⁵ Bogdan Musiał, *Memorandum Pantelejmona Ponomarienki z 20 stycznia 1943 roku «O zachowaniu się Polaków i niektórych naszych zadaniach»*, в: «Пам'ять і Sprawiedliwość. Pismo Instytutu Pamięci Narodowej» nr 1: 2006, s. 385.
- ⁶ ЦДАГОУ, ф. 62, оп. 1, спр. 1623, арк. 54-55.
- ⁷ Цит. за: *Поляки на Волині у роки Другої світової війни*, ред. Володимир Сергійчук, Київ 2003, с. 138-139.
- ⁸ ЦДАВОВУ, ф. 3833, оп. 1, спр. 115, арк. 3, Інформації з Береського і Кобринського повітів від 21 IX до кінця 1943 року. Пор.: Mieczysław Juchniewicz, *Polacy..*, s. 260-261.
- ⁹ Fanny Sołomian-Łoc, *Getto...*, s. 151.
- ¹⁰ SPP, MSW, 263/II, Wydział społeczny, Sprawozdania sytuacyjne z ziem polskich, s. 34-35.
- ¹¹ Mikołaj Kunicki, *Pamiętnik...*, s. 430, 433.

«ВСЕ РОЗРИВАТИ, РОЗНОСИТИ В ПРАХ»

- ¹ *Літопис УПА. Нова серія*, т. 2..., с. 340.
- ² *Літопис УПА. Нова серія*, т. 11, Київ-Торонто 2007, с. 473.

- ³ *Armia Krajowa w dokumentach*, t. 3, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1990, s. 349.
- ⁴ Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, *Ludobójstwo...*, s. 484.
- ⁵ Повідомлення Я.Скаржинського в колекції автора.
- ⁶ Цит. за: *Okrutna przestroga...*, s. 199.
- ⁷ Василь Щеглюк, «...як роса на сонці». *Політичний роман-хроніка, написаний на основі спогадів колишнього діяча ОУН-УПА Л.С. Павлишина*, Львів 1992, с. 130.
- ⁸ ЦДАВОВУ, ф. 3838, оп. 1, спр. 57, арк. 37, Наказ «Беркута» «Денисові» за 18 березня 1944 р.
- ⁹ *Літопис УПА. Нова серія*, т. 11, с. 707.
- ¹⁰ «Український історичний журнал», №1: 1995, с. 107. Переклад з російської (оперативні документи розвідки «Смерш»).

ПОЛЬСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ ПОРИВ. 27 ВОЛИНСЬКА ПІХОТНА ДИВІЗІЯ АК

- ¹ Tadeusz Sztumberk-Rychter, *Artylerzysta piechurem*, Warszawa 1967, s. 159-160.
- ² Ярослав Царук, *Трагедія волинських сіл 1943-1944 рр.*, Львів 2003, с. 50-62, 91-93.
- ³ «Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність», №10/2003: *Волинь і Холмищина 1938-1947. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади*, с. 521.
- ⁴ Olgierd Kowalski, *Z Wołynia przez Polesie do Berlina. Wspomnienia żołnierza 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK*, Bydgoszcz 2005, s. 42.
- ⁵ Grzegorz Fedorowski, *Leśne ognie*, Warszawa 1965, s. 71-72.
- ⁶ Olgierd Kowalski, *Z Wołynia...*, s. 32.
- ⁷ Цит. за: Władysław Filar, *Wołyń 1939-1944. Historia, pamięć, pojednanie*, Warszawa 2009, s. 227.
- ⁸ Michał Fijałka, *27 Wołyńska Dywizja Piechoty AK*, Warszawa 1986, s. 160.

«В СХІДНІЙ МАЛОПОЛЬЩІ МИ МАЄМО ВІЙНУ»

- ¹ Ryszard Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993, s. 212.
- ² Ibidem, s. 210.
- ³ Ibidem, s. 212.
- ⁴ SPP, A 9 5/9, Sprawy ukraińskie w polskiej prasie podziemnej za czerwiec, lipiec, sierpień 1943 roku, Rzeczpospolita Polska z 9 sierpnia 1943 roku.
- ⁵ *Archiwum Adama Bienia...*, s. 197-199.
- ⁶ Цит. за: Grzegorz Hryciuk, *Polacy we Lwowie 1939-1944. Życie codzienne*, Warszawa 2000, s. 389.
- ⁷ Studium Polski Podziemnej (SPP), Radiogram otrzymany 6 sierpnia 1943 roku od Kazi, t. 73, radiogram 215.
- ⁸ *Поляки і українці...*, с. 276.
- ⁹ Ryszard Torzecki, *Polacy...*, s. 221.
- ¹⁰ *Armia Krajowa w dokumentach*, t. 3, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1990, s. 346.
- ¹¹ Ibidem.
- ¹² Archiwum Wschodnie, Zbiór Wojciecha Bukata, Raport Biura Wschodniego Mt 17 – K II z 26 maja 1944 r.
- ¹³ Ibidem.
- ¹⁴ Archiwum Wschodnie, Zbiór Wojciecha Bukata, Raport z ziem wschodnich nr 40.
- ¹⁵ Ryszard Torzecki, *Polacy...*, s. 272.
- ¹⁶ Lucyna Kulińska, *Dzieje Komitetu Ziemi Wschodnich na tle losów ludności polskiej w latach 1943-1947*, t. 2, Kraków 2003, s. 27.
- ¹⁷ Archiwum Wschodnie, Zbiór Wojciecha Bukata, Memoriał «Polityczne i wojskowe położenie Małopolski Wschodniej w świetle ostatnich wydarzeń».
- ¹⁸ Цит. за: Ryszard Torzecki, *Polska myśl polityczna wobec kwestii ukraińskiej w czasie II wojny światowej (kraj i emigracja)*, в: *Polska – Polacy – mniejszości narodowe*, red. Wojciech Wrzesiński, Wrocław-Warszawa-Kraków 1992, s. 379.

¹⁹ *Kwestia ukraińska i eksterminacja ludności polskiej w Małopolsce Wschodniej*, oprac. Lucyna Kulińska, Adam Roliński, Kraków 2004, s. 62.

²⁰ Lucyna Kulińska, *Dzieje...*, t. 2, s. 137.

²¹ *Kwestia ukraińska...*, s. 94-95.

²² Lucyna Kulińska, *Dzieje...*, t. 1, s. 76-77.

²³ Цит. за: Ryszard Torzecki, *Polska myśl...*, s. 378.

²⁴ *Ibidem*, s. 368.

«ПОЛЬСЬКІ» НАКАЗИ ОУН-Б І УПА В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ

¹ Сергій Кокін, *Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного Архіву СБУ*, Київ 2000, с. 18-19.

² Там само, с. 19.

³ *Поляки і українці...*, с. 230.

⁴ *ОУН в світлі постанов Великих Зборів і Конференцій та інших документів боротьби 1929-1955 року (збірка документів)*, бмв., 1955, с. 117-118.

⁵ Władysław Filar, *Chronologia wydarzeń na Wołyniu w latach 1939-1944*, в: *Polska-Ukraina: trudne pytania*, т. 5, Warszawa 1999, s. 67.

⁶ *Літопис УПА*, т. 26, Торонто-Львів 2001, с. 364-365.

⁷ *Поляки і українці...*, с. 268, 270.

⁸ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940-1950), ред. Володимир Сергійчук, т. 1, Київ 2007, с. 540.

⁹ Мирослав Прокоп, *Напередодні незалежної України*, Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто-Львів 1993, с. 536.

¹⁰ *Роман Шухевич...*, с. 558.

¹¹ ЦДАГОУ, ф. 63, оп. 1, спр. 53, арк. 14.

¹² Там само, ф. 3833, оп. 1, спр. 3, арк. 53.

¹³ о. Павло Олійник, *Зошити*, Київ 1995, с. 87.

¹⁴ Цит. за: Олег Гайдай, Богдан Хаварівський, Володимир Ханас, *Хто пожав «Бурю»? Армія Крайова на Тернопілі 1941-1945 рр.* Тернопіль 1996, с. 83-84.і

- ¹⁵ *Літопис УПА*, т. 26, Торонто-Львів 2001, с. 483, 492, 490.
- ¹⁶ *Поляки і українці...*, с. 342.
- ¹⁷ *Літопис УПА*, т. 26, с. 489.
- ¹⁸ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 9478, оп. 1, д. 397, л. 65-66.

ГАЛИЦЬКА РІЗАНИНА. АНТИПОЛЬСЬКА ОПЕРАЦІЯ В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ

- ¹ Ks. Józef Anczarski, *Kronikarskie zapisy z lat cierpień i grozy w Małopolsce Wschodniej 1939-1946*, Kraków 1996, s. 292-293.
- ² *Antypolska akcja nacjonalistów ukraińskich w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Rady Głównej Opiekuńczej 1943-1944*, oprac. Lucyna Kulińska, Adam Roliński, Kraków 2003, s. 47.
- ³ Jerzy Węgierski, *W lwowskiej Armii Krajowej*, Warszawa 1989, s. 73.
- ⁴ Цит. за: *Kwestia ukraińska i eksterminacja ludności polskiej w Małopolsce Wschodniej...*, s. 103.
- ⁵ Archiwum Akt Nowych (AAN), Zespół Delegatura Rządu, 202/111/121, k. 106.
- ⁶ *Antypolska akcja nacjonalistów...*, s. 15, 22-23.
- ⁷ *Wołyń. Galicja Wschodnia 1943-1944. Przewodnik po polskich i ukraińskich źródłach archiwalnych*, t. 1, Warszawa-Kijów 2003, ilustracja 17 części polskiej.
- ⁸ ЦДАВОВУ, ф. 3896, оп. 1, спр. 4, арк. 23.
- ⁹ ЦДАГОУ, ф. 57, оп. 4, спр. 338, арк. 411.
- ¹⁰ ЦДАВОВУ, ф. 3836, оп. 1, спр. 66, арк. 43.
- ¹¹ *Kwestia ukraińska...*, s. 59.
- ¹² ks. Józef Wołczanski, *Eksterminacja narodu polskiego i kościoła rzymskokatolickiego przez ukraińskich nacjonalistów w Małopolsce Wschodniej w latach 1939-1945. Materiały źródłowe*, cz. I, Kraków 2005, s. 426-427.
- ¹³ *Поляки і українці...*, с. 980.
- ¹⁴ Там само, с. 990.

- ¹⁵ ЦДАГОУ, ф. 57, оп. 4, спр. 338, арк. 412.
- ¹⁶ Jerzy Węgierski, *W lwowskiej...*, s. 105-108.
- ¹⁷ *Antypolska akcja nacjonalistów...*, s. 167.
- ¹⁸ Raport z Ziem Wschodnich nr 39, k. 5.
- ¹⁹ ЦДАВОВУ, ф. 3833, оп. 1, спр. 157, арк. 62.
- ²⁰ *Поляки і українці...*, с. 1058.
- ²¹ Там само, с. 1086.
- ²² *Kwestia ukraińska...*, s. 106.
- ²³ *Літопис УПА. Нова серія*, т. 4, с. 126.
- ²⁴ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 928, арк. 190.
- ²⁵ Анатолій Русначенко, *Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-1950-х роках*, Київ 2002, с. 135.
- ²⁶ ЦДАВОВУ, ф. 3836, оп. 1, спр. 64, арк. 97.
- ²⁷ Там само, арк. 104.
- ²⁸ Там само, ф. 3833, оп. 2, спр. 3, арк. 5.
- ²⁹ ГАРФ, 9478, оп. 1, 126, арк. 233-235.
- ³⁰ *Літопис УПА*, т. 26, с. 376-377.

ДИВІЗІЯ СС «ГАЛИЧИНА». ФАКТИ ТА МІФИ

- ¹ Raport polityczno-wojskowy z podróży odbytej w czasie od 1 VI do 18 VI 44, в: *Ocalone archiwum Polski Podziemnej. Ziemia Wschodnie II RP w dokumentach ze zbioru Wojciecha Bukata*, Warszawa 1997, s. 49.
- ² ks. Józef Wołczanski, *Eksterminacja narodu polskiego...*, s. 70.
- ³ *Kwestia ukraińska i eksterminacja ludności polskiej w Małopolsce Wschodniej...*, s. 72.
- ⁴ *Antypolska akcja nacjonalistów ukraińskich w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Rady Głównej Opiekuńczej 1943-1944*, oprac. Lucyna Kulińska, Adam Roliński, Kraków 2003, s. 344.
- ⁵ Тарас Гунчак, *У мундирах ворога*, Київ 1993, с. 75-76.
- ⁶ Роман Колісник, *Військова Управа та українська дивізія Галичина*, Київ 2009, с. 213-214.

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОНФЛІКТ НА ЛЮБЛІНЩИНІ (1943-1944)

- ¹ Цит. за: Berndt Rieger, *Odilo Globocnik. Twórca nazistowskich obozów śmierci*, Zakrzewo 2009, s. 197.
- ² Ibidem.
- ³ *Armia Krajowa w dokumentach*, t. 3, Wrocław-Warszawa-Kraków 1990, s. 91-92.
- ⁴ Цит. за: Berndt Rieger, *Odilo Globocnik...*, s. 200
- ⁵ Henryk Witkowski, «*Kedyw*» *Okręgu Warszawskiego Armii Krajowej w latach 1943-1944*, Warszawa 1984, s. 419.
- ⁶ ЦДАВОВУ, ф. 3959, оп. 1, спр. 143, арк. 6.
- ⁷ *Поляки і українці...*, с. 1250.
- ⁸ Там само, с. 1252.
- ⁹ ЦДАВОВУ, ф. 3959, оп. 2, спр. 143, арк. 12.
- ¹⁰ Там само, ф. 3833, оп. 1, спр. 153, арк. 2, Рапорт з перемиської округи за 29 лютого – 1 квітня 1944 року.
- ¹¹ Ярослав Галан, *Твори*, т. 3, Київ 1978, с. 377. Вперше опубліковано польською мовою в газеті «Czerwony Sztandar» за 23 грудня 1944 року, українською – 5 січня 1945 року в «Радянській Україні».
- ¹² Цит. за: *Поляки і українці...*, с. 1326.
- ¹³ *Роман Шухевич в документах...*, с. 542.
- ¹⁴ *Поляки і українці...*, с. 1400.
- ¹⁵ Raport z Ziemi Wschodnich nr 45, k. 4.
- ¹⁶ Цит. за: Mariusz Zajączkowski, *Drogi do porozumienia między polskim i ukraińskim podziemiem niepodległościowym w latach 1945-1947, w: Od zniewolenia do wolności. Studia historyczne*, red. Adam F. Baran, Warszawa-Białystok 2009, s. 273.

СТАВЛЕННЯ ІНШИХ УКРАЇНСЬКИХ УГРУПОВАНЬ ДО АНТИПОЛЬСЬКОЇ ОПЕРАЦІЇ

- ¹ Цит. за: Петро Бaley, *Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 р. Причини і наслідки*, Київ 1996, с. 141.
- ² Там само, с. 142.

³ ЦДАВОВУ, ф. 3833, оп. 1, спр. 107, арк. 5-7.

⁴ Див.: Instytut Polski i Muzeum im. Gen. Sikorskiego, 30/I/4, Kolekcja Stanisława Paprockiego.

⁵ Wincenty Romanowski, *Kainowe dni...*, s. 77.

⁶ SPP, 263/II MSW, Wydział Stołeczny, Odezwa Wołyńskiego Komitetu Ukraińskiego, s. 51.

⁷ Ibidem.

⁸ Цит. за: *Wołyński testament...*, s. 104.

⁹ Цит. за: *Śladami ludobójstwa na Wołyniu...*, s. 270.

¹⁰ *Kresowa Księga Sprawiedliwych 1939-1945. O Ukraińcach ratujących Polaków poddanych eksterminacji przez OUN i UPA*, oprac. Romuald Niedzielko, Warszawa 2007, s. 20.

¹¹ ЦДАВОВУ, ф. 3833, оп. 1, спр. 131, арк. 7.

¹² ЦДАВОВУ, ф. 3833, оп. 1, спр. 153, арк. 7, рапорт за період 28 березня – 29 квітня 1944 р.

¹³ Там само, ф. 3833, оп. 1, спр. 126, арк. 62.

¹⁴ Там само, арк. 71.

¹⁵ SPP, Sprawozdanie sytuacyjne z ziem polskich za grudzień 1943 – luty 1944 roku, s. 62.

¹⁶ Ibidem, k. 61.

¹⁷ *Kresowa...*, s. 20.

МЕТРОПОЛИТ АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ: КАТЕХЕЗА В ДОБУ ПОГОРДИ

¹ *Пастирське послання Митрополита Андрія до вірних із приводу вбивства директора гімназії Івана Бабія та з засудженням актів тероризму, «Діло», №205, 5 VII 1934; передрук у: «Sprawy Narodowościowe» 1934, nr 4; цит. за: Митрополит Андрей Шептицький, *Пастирські послання*, т. II, Львів 2009, с. 177.*

² *Декрет Митрополита Андрія «Не убий!» і правила до декрету «Про п'яту Божу заповідь»*, Митрополит Андрей Шептицький, *Пастирські послання*, т. III, Львів 2010, с. 543-544.

³ *Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1941-1944*, ред. Жанна Ковба, Київ 2003, с. 266.

- ⁴ *Пастирське послання Митрополита Андрея до духовенства та вірних із закликом не піддаватися на провокації та не вдаватися до актів терору «Молитвослов і Святе Письмо»*, Митрополит Андрей Шептицький, *Пастирські послання*, т. III, с. 302-305.
- ⁵ *List pasterski metropolity Szeptyckiego do duchowieństwa i wiernych*, в: «Znak» 1988, nr 9, s. 78.
- ⁶ Цит. за: Grzegorz Mazur, Jerzy Skwara, Jerzy Węgiński, *Kronika 2350 dni wojny i okupacji Lwowa 1 IX 1939 – 5 II 1946*, Katowice 2007, s. 363.
- ⁷ *Armia Krajowa w dokumentach*, т. 3, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1990, s. 60.
- ⁸ Ryszard Torzecki, *Polacy i Ukraińcy...*, s. 150.
- ⁹ ks. Józef Wólczański, *Korespondencja arcybiskupa Bolesława Twardowskiego z arcybiskupem Andrzejem Szeptyckim w latach 1943-1944*, «Przegląd Wschodni», 1992/1993, т. II, z. 2.
- ¹⁰ *Письма-Послання Митрополита Андрея Шептицького ЧСВВ з часів німецької окупації*, Йорктон-Саскатчеван 1969, ч. 2, с. 423.
- ¹¹ Митрополит Андрей Шептицький, *Пастирські послання*, т. III, с. 318-319.
- ¹² *Письма-Послання Митрополита Андрея Шептицького ЧСВВ з часів німецької окупації*, с. 396-397.
- ¹³ Там само, с. 424.
- ¹⁴ *Літопис УПА*, т. 26, с. 491.
- ¹⁵ *Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939-1944 рр.)*, Київ 2005, с. 264.

ПРИХІД РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

- ¹ Цит. за: Grzegorz Mazur, Jerzy Skwara, Jerzy Węgiński, *Kronika 2350 dni...*, s. 502.
- ² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, т. 926, Інформаційне повідомлення про діяльність більшовиків за 27 березня – 8 серпня 1944 р. Станіслав – Коломия.
- ³ ГАРФ, ф. 9478, оп. 1, д. 126, л. 233.
- ⁴ Державний архів Львівської області (далі: ДАЛО), ф. 5001, оп. 2, спр. 20, арк. 15.

ОСТАННІ ВБИВСТВА В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ

¹ ЦДАВОВУ, ф. 3833, оп. 2, спр. 3, арк. 64-68.

² Там само, арк. 199-202.

³ ГАРФ, ф. 9478, оп. 1, д. 292, л. 317.

⁴ *Поляки і українці...*, с. 1200.

⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1730, арк. 65.

⁶ Цит. за: Henryk Komański, Szczepan Siekierka, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939-1946*, Wrocław 2004, s. 908-909.

⁷ Lucyna Kulińska, *Dzieje Komitetu Ziemi Wschodnich na tle losów ludności polskiej w latach 1943-1947*, t. 1, Kraków 2003, s. 328.

⁸ *Поляки і українці...*, с. 1222.

⁹ Цит. за: Lucyna Kulińska, *Dzieje Komitetu...*, s. 270.

¹⁰ *Літопис УПА*, т. 10, Торонто-Львів 1994, с. 119, 123.

АНТИРАДЯНСЬКА ГЕРИЛЬЯ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

¹ Цит. за: Никита Сергеевич Хрущев. *Два цвета времени. Документы из личного фонда Н.С. Хрущева в 2-х томах*, ред. Н. Томилина, т. 1, Москва 2009, с. 174-175.

² Российский государственный военный архив (РГВА), ф. 38675, оп. 1, д. 12, л. 130.

³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 2958, арк. 16-20.

⁴ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 5944, арк. 12, 27.

⁵ РГВА, ф. 38 724, оп. 1, спр. 34, арк. 120.

⁶ Дмитро Веденеев, Геннадій Биструхін, «Повстанська розвідка діє точно й відважно...» *Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення ОУН та УПА 1940-1950-ті роки*, Київ 2006, с. 99.

⁷ *Ukraina. Przewodnik Krytyki Politycznej. Z Jarosławem Hrycakiem rozmawia Iza Chnżslińska*, Gdańsk-Warszawa 2009, s. 148-149. Докладно повоєнну боротьбу УПА з советами я аналізую в книжці: *Ukraińska Partyzantka 1942-1960*, Warszawa 2006.

ВІД ВІДПЛАТИ В ПАВЛОКОМІ ДО АТАКИ ВІН І УПА НА ГРУБЕШІВ

- ¹ ГАРФ, ф. 9478, оп. 1, спр. 292, арк. 317.
- ² Іван Кривуцький, повідомлення в архіві автора.
- ³ Stefan Dąbmski, *Egzekutor*, Warszawa 2010, s. 81.
- ⁴ Цит. за: Dionizy Garbacz, «*Wołyniak*», *legenda prawdziwa*. Stalowa Wola 2008, s. 78-80.
- ⁵ Цит. за: Tomasz Balbus, *O Polskę Wolną i Niezawistą (1945-1948). WIN w południowo-zachodniej Polsce (geneza – struktury – działalność – likwidacja – represje)*, Kraków-Wrocław 2004, s. 210.
- ⁶ *Лімонис УПА. Нова серія*, т. 8, Київ-Торонто 2006, с. 767.
- ⁷ Іван Кривуцький, повідомлення...
- ⁸ *O współdziałaniu WIN i UPA. Z Marianem Gołębiewskim rozmawia Andrzej Romanowski*, «Tygodnik Powszechny» 1990, nr 34.
- ⁹ Повідомлення С.Мартинюка «Граба» в архіві автора.
- ¹⁰ Цит. за: Mariusz Zajączkowski, *Spór o Wierzchowiny. Działalność oddziałów Akcji Specjalnej (Pogotowia Akcji Specjalnej) NSZ w powiatach Chełm, Hrubieszów, Krasnystaw i Lubartów na tle konfliktu polsko-ukraińskiego (sierpień 1944 roku-czerwiec 1945 roku)*, в: «Pamięć i Sprawiedliwość. Pismo Instytutu Pamięci Narodowej» 2006, nr 1, s. 283.
- ¹¹ Ibidem, s. 287.
- ¹² Ibidem.
- ¹³ Там же, s. 282-283.
- «РЕПАТРИАЦІЯ» ПО-РАДЯНСЬКІ**
- ¹ Jan Karski, *Wielkie mocarstwa wobec Polski 1919-1945*, Warszawa 1992, s. 417.
- ² Цит. за: Janusz Wrona, *Stosunki polsko-radzieckie w latach 1944-1945 i ich aspekty ukraińskie*, в: *Pogranicze. Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku*, Lublin 1992, s. 98.
- ³ *Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади*, т. 1, Львів 1996, с. 308-309.
- ⁴ *NKWD i polskie podziemie 1944-1945. Z «teczek specjalnych» Józefa W. Stalina*, Kraków 1998, s. 209.

- ⁵ Тімоті Снайдер, *Перетворення нації. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569-1999*, Київ 2012, с. 230.
- ⁶ Цит. за: Tomasz Balbus, *O Polskę Wolną i Niezawistą...*, s. 86-87.
- ⁷ Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), 84/241/55, k. 39. Zarządzenie nr 010 34 PP podpisane przez pełniącego obowiązki szefa sztabu pułku por. Bereznickiego i chor. Dyryndo.
- ⁸ ЦДАВОВУ, ф. 3833, оп. 1, спр. 153, арк. 44.
- ⁹ Relacja Józefa Dolińskiego, Wojskowy Instytut Historyczny, Relacje i wspomnienia, IV/44/220, k. 38.
- ¹⁰ Цит. за: Igor Hałagida, «*Szpieg Watykanu*». *Kapłan greckokatolicki ks. Bazyli Hrynyk (1896-1977)*, Warszawa 2008, s. 46-47.
- ¹¹ CAW, IV 521.8.112, k. 112.

УКРАЇНСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ В ПОЛЬЩІ В 1945–1946 РОКАХ

- ¹ *Літопис УПА*, т. 33, Торонто-Львів 2001, с. 523-524.
- ² Степан Хрін (Степан Стебельський), *Зимою в бункрі. Спогади-хроніка 1947/48*, Мюнхен 1950, с. 129.
- ³ CAW, IV 521.8.16, 8 Dywizja Piechoty, Zeznanie Jana Pulandy z 15 IV 1946 r.
- ⁴ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (AIPN), 846/625, k. 122.
- ⁵ *Літопис УПА*, т. 34, с. 103.
- ⁶ CAW, IV 521. 8.16, k. 242, Meldunek zwiadowczy z dnia 17 VII 1946, 2 oddział 8 DP.
- ⁷ CAW, IV 521.8.55, 8 Dywizja Piechoty, Meldunek specjalny o napadzie banderowców w m. Wołkowyja w dniu 15 VII 1946 r.
- ⁸ Sprawozdanie stenograficzne z posiedzeń Krajowej Rady Narodowej w dn. 20, 21, 22 i 23 września 1946 r., Warszawa 1946, s. 475-476.
- ⁹ Ignacy Blum, *Z dziejów Wojska Polskiego w latach 1944-1948, Szkice i dokumenty*, Warszawa 1968, s. 54.
- ¹⁰ AIPN, MBP, X 16, k. 28-29.
- ¹¹ Ibidem, X 8, k. 181-182, Akta sprawy Mirosława Onyszkewycza.
- ¹² AIPN 846/625, k. 121.

- ¹³ *Akcja «Wisła». Dokumenty*, red. Eugeniusz Misiło, Warszawa 1993, s. 83-84. Український переклад: *Акція «Вісла». Документи*, впорядкування і редакція Євгена Мисила, Львів – Нью-Йорк, 1997, с. 92.

ОПЕРАЦІЯ «ВІСЛА»

- ¹ Цит. за: *Akcja «Wisła»...*, s. 65; *Акція «Вісла»*, с. 71.
- ² *Akcja «Wisła»*, s. 93; *Акція «Вісла»*, с. 102.
- ³ *Akcja «Wisła»*, s. 169-170; *Акція «Вісла»*, с. 183.
- ⁴ *Akcja «Wisła»*, s. 225; *Акція «Вісла»*, с. 244.
- ⁵ AIPN, MBP, 1580/75/641, k. 241.
- ⁶ Цит. за: Łukasz Kamiński, *Ukraińcy w COP Jaworzno*, в: *Historia martyrologii więźniów obozów odosobnienia w Jaworznie 1939-1956*, red. Kazimierz Miroszewski, Zygmunt Woźniczka, Jaworzno 2002, s. 74.
- ⁷ AIPN, MBP, 1580/75/641.
- ⁸ *Wiele twarzy Ukrainy. Rozmowy Izy Chruslińskiej i Piotra Tymy*, Lublin 2005, s. 189.
- ⁹ SAW, IV 501.1A, t. 611, k. 54, 9, 20-21, 59.
- ¹⁰ Михайло Громенко, *У великому рейді*, Мюнхен 1956, с. 153.
- ¹¹ Archiwum Państwowe w Rzeszowie, Sr 556/48, k. 109, Akta sprawy Irona Kudłajczuka.
- ¹² Archiwum Państwowe w Warszawie, Sr 450/50, t. 4, k. 61-118.
- ¹³ Цит. за: *Акція «Вісла» 1947 (Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб*, т. 5), Варшава-Київ 2006, с. 382.
- ¹⁴ Там само, с. 760-761.
- ¹⁵ Там само, с. 770.

СПРОБА ПІДВЕДЕННЯ ПІДСУМКУ: «ВІЙНА У ВІЙНІ», ГЕНОЦИД, СТАЛІНСЬКІ ЕТНІЧНІ ЧИСТКИ

- ¹ Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, *Ludobójstwo...*, s. 1038, 1040, 1045, 1056.
- ² Dawid Warszawski (Konstanty Gebert), *Nazywanie nieszczęścia*, «Polityka» nr 45, 7 listopada 2009.

³ Piotr Zając, *Prześladowania ludności narodowości polskiej na terenie Wołynia w latach 1939-1945 – ocena karnoprawna zdarzeń w oparciu o ustalenia śledztwa OKŚZPNP w Lublinie*, в: *Zbrodnie przeszłości. Opracowania i materiały prokuratorów IPN*, t. 2, *Ludobójstwo*, Warszawa 2008, s. 44.

⁴ Цит. за: Bernard Bruneteau, *Wiek ludobójstwa*, Warszawa 2005, s. 171.

⁵ Ibidem, s. 22.

⁶ Михайло Коваль, *Україна в другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.)*, Київ 1999, с. 153.

Вибрана бібліографія

ДЖЕРЕЛЬНІ ВИДАННЯ

- Акція «Вісла»*. Документи, впорядкування і редакція Євгена Місила, Львів – Нью-Йорк, 1997.
- Акція «Вісла» 1947 (Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб, т. 5)*, Варшава-Київ, 2006.
- Білас Іван, *Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953*, т. 1-2, Київ 1994.
- Волинь і Холмищина 1938-1947 рр. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади, [в:] Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, т. 10, Львів 2003.
- Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади*, т. 1, Львів 1996; т. 2, Львів 1998; т. 3, Львів 2002.
- Десять буремних літ. Західно-українські землі в 1944-1953 роках. Нові документи і матеріали*, ред. Володимир Сергійчук, Київ 1998.
- Кокін Сергій, *Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного Архіву СБУ*, Київ 2000.
- Колісник Роман, *Військова Управа та українська дивізія Галичина*, Київ 2009.
- Літопис УПА*, т. 1-46, Торонто 1976; Торонто-Львів 2007.
- Літопис УПА. Нова серія*, т. 1-12, Київ-Торонто 1995-2009.
- Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939-1944 рр.)*, Київ 2005.
- Никита Сергеевич Хрущев. Два цвета времени. Документы из личного фонда Н.С. Хрущева в 2-х томах*, ред. Н. Томилина, т. 1-2, Москва 2009.
- ОУН і УПА у другій світовій війні*, «Український історичний журнал» 1994, №6; 1995, №1; 1995, №2.

ОУН в 1941 році. Документи, т. 1-2, Київ 2006.

ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали, ред. Володимир Сергійчук, Київ 1996.

ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів боротьби 1929-1955 р. (збірка документів), бмв. 1955.

Поляки на Волині у роки Другої світової війни, ред. Володимир Сергійчук, Київ 2003.

Письма-Послання Митрополита Андрея Шептицького ЧСВВ з часів німецької окупації, Йорктон-Саскатчеван 1969.

Радянські партизани проти ОУН-УПА, опр. Володимир Сергійчук, Київ 2000.

Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940-1950), ред. Володимир Сергійчук, т. 1-2, Київ 2007.

Степан Бандера: документи і матеріали (1920-1930 рр.), ред. Микола Посівнич, Львів 2006.

Трагедія українців Польщі, ред. Володимир Сергійчук, Тернопіль 1997.

Україна в другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів, т. 1-4, опр. Володимир Косик, Львів 1998.

Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Документи і матеріали, Львів-Київ 2001.

Український здвиг. – Т. 2 Волинь. 1939-1955, ред. Володимир Сергійчук, Київ 2005.

УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942-1950 рр., т. 2, бмв. 1960.

Akcja «Wisła». Dokumenty, oprac. Eugeniusz Misiło, Warszawa 1993.

Antypolska akcja nacjonalistów ukraińskich w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Rady Głównej Opiekuńczej 1943-1944, oprac. Lucyna Kulińska, Adam Roliński, Kraków 2003.

Archiwum Adama Bienia. Akta narodowościowe (1942-1944), oprac. Jan Brzeski, Adam Roliński, Kraków 2001.

Armia Krajowa w dokumentach, т. 1-6, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1990-1991.

- Każń profesorów lwowskich. Lipiec 1941*, oprac. Zygmunt Albert, Wrocław 1989.
- Kulińska Lucyna, *Dzieje Komitetu Ziemi Wschodnich na tle losów ludności polskich Kresów w latach 1943-1947 (Dokumenty i materiały zgromadzone przez działaczy i członków KZW)*, t. 1-2, Kraków 2003.
- Kwestia ukraińska i eksterminacja ludności polskiej w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Polskiego Państwa Podziemnego 1942-1944*, oprac. Lucyna Kulińska, Adam Roliński, Kraków 2004.
- Metropolita Andrzej Szeptycki. Pisma wybrane*, red. Maria H. Szeptycka, o. Marek Skórka, Kraków 2000.
- Motyka Grzegorz, *Niemcy a UPA*, «Karta» 1997, nr 23.
- NKWD i polskie podziemie 1944-1945. Z «teczek specjalnych» Józefa W. Stalina*, Kraków 1998.
- Ocalone archiwum Polski Podziemnej. Ziemia Wschodnie II RP w dokumentach ze zbioru Wojciecha Bukata*, Warszawa 1997.
- Odnous Barbara, *Lato 1943*, «Karta» 2005, nr 46.
- Okupacja i ruch oporu w «Dzienniku Hansa Franka» 1939-1945*, t. 1-2, Warszawa 1972.
- Poliszczuk Wiktor, *Nacjonalizm ukraiński w dokumentach – integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu*, cz. 2, t. 4, Toronto 2002.
- Polska i Ukraina w latach trzydziestych-czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 1: *Polskie podziemie 1939-1941. Lwów-Kołomyja-Stryj-Złoczów*, Warszawa 1998; t. 3: *Polskie podziemie 1939-1941. Od Wołynia do Pokucia*, Warszawa-Kijów 2004; t. 4: *Polacy i Ukraińcy pomiędzy dwoma systemami totalitarnymi 1942-1945*, Warszawa-Kijów 2005; t. 5: *Akcja «Wiśła» 1947*, Warszawa-Kijów 2006.
- Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenia Ukraińców z Polski do USSR 1944-1946*, red. Eugeniusz Miśiło, t. 1, Warszawa 1996; t. 2, Warszawa 1999.
- Sprawozdanie stenograficzne z posiedzeń Krajowej Rady Narodowej w dn. 20, 21, 22 i 23 września 1946 r.*, Warszawa 1946.
- Wołczanski Józef, *Eksterminacja narodu polskiego i kościoła rzymskokatolickiego przez ukraińskich nacjonalistów w Małopolsce*

- Wschodniej w latach 1939-1945. Materiały źródłowe, cz. I, Kraków 2005, cz. II, Kraków 2006.*
- Wólczański Józef, *Korespondencja arcybiskupa Bolesława Twardowskiego z arcybiskupem Andrzejem Szeptyckim w latach 1943-1944, «Przegląd Wschodni» 1992/1993, t. II, z. 2.*
- Wołyń. Galicja Wschodnia 1943-1944. Przewodnik po polskich i ukraińskich źródłach archiwalnych, t. 1, Warszawa-Kijów 2003.*
- Zamojszczyzna-Sonderlaboratorium SS, t. 1-2, Warszawa 1977.*
- ZWZ-AK w Obwodzie Tomaszów Lubelski. Relacje, wspomnienia opracowania, dokumenty, oprac. Ireneusz Caban, Lublin 1997.*

СПОГАДИ

- Добровольський Євстахій, *Крутими стежками. Спогади та роздуми, Тернопіль 1999.*
- Галаса Василь, *Наше життя і боротьба. Спогади, Львів 2005.*
- Громенко Михайло, *У великому рейді, Мюнхен 1956.*
- Кагане Давид, *Щоденник Львівського гетто, Київ 2003.*
- Казанівський Богдан, *Шляхом Легенди, Лондон 1975.*
- Кривуцький Іван, *«Де срібнолентий Сян пливе...», Львів 2003.*
- Кубійович Володимир, *Українці в Генеральній Губернії 1939–1941, Чикаго 1975.*
- Левкович Василь «Вороний», *Сторінки з пережитого комбатантом УПА, [в:] Літопис УПА. Бібліотека, т. 4, ред. Петро Й. Потічний, Володимир Вятрович, Торонто-Львів 2003.*
- Макар Володимир, *Спомини та роздуми, т. 3, Торонто-Київ 2001.*
- Олійник Павло, *Зошити, Київ 1995.*
- Подворняк Михайло, *Вітер з Волині, Вінніпег 1981.*
- Скорупський Максим, *Туди, де бій за волю, Київ 1992.*
- Стахів Євген, *Крізь тюрми, підпілля й кордони, Київ 1995.*
- Шумук Данило, *Пережите і передумане, Київ 1998.*
- Щеглюк Василь, *«...як роса на сонці». Політичний роман-хроніка, написаний на основі спогадів колишнього діяча ОУН-УПА А.С. Павлишина, Львів 1992.*

- Anczarski Józef, *Kronikarskie zapisy z lat cierpień i grozy w Małopolsce Wschodniej 1939-1946*, Kraków 1996.
- Cybulski Henryk, *Czerwone noce*, Warszawa 1966.
- Grzesiakowa Zofia, *Między Horyniem a Słuczą*, Warszawa 1992.
- Gutkowski Antoni, *Wołyń. Moje wspomnienia z lat 1916-1943*, Łódź 2004.
- Hermaszewski Władysław, *Echa Wołynia*, Warszawa 1995.
- Janicki Zenobiusz, *W obronie Przebraża i w drodze do Berlina*, Lublin 1997.
- Jastrzębski Stanisław, *Oko w oko z banderowcami*, Warszawa 1996.
- Jurewicz Leszek, *Niepotrzebny*, Londyn 1997.
- Karłowicz Leon, *Jastrzębiacy. Historia oddziału i batalionu por. «Jastrzębia» w 27. Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej*, Lublin 1999.
- Karłowicz Leon, *Od Zasmak do Skrobowa*, Opole 1994.
- Kobyłański Władysław, *W szponach trzech wrogów*, Chicago 1988.
- Kopisto Wacław, *Droga cichociemnego do łagrów Kołymy*, Warszawa 1990.
- Kowalski Olgierd, *Z Wołynia przez Polesie do Berlina. Wspomnienia żołnierza 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK*, Bydgoszcz 2005.
- Kranc Remigiusz, *W drodze z Ostroga na Kołymę*, Kraków 1998.
- Krasowski Jerzy, *Wspomnienia Wołyniaka*, bez daty i miejsca wydania.
- Kresy Wschodnie we krwi*, oprac. Stanisław Jastrzębski, Wrocław 2001.
- Kucharski Roman, *Krwawa łuna*, Warszawa 1997.
- Kunicki Mikołaj, *Pamiętnik «Muchy»*, Warszawa 1959.
- Lanckorońska Karolina, *Wspomnienia wojenne 22 IX 1939 – 5 IV 1945*, Kraków 2001.
- Okrutna przestroga*, oprac. Jerzy Dębski, Leon Popek, Lublin 1997.
- Relacja policjanta*, oprac. Grzegorz Motyka, Marek Wierzbicki, «Karta» 1998, nr 24.
- Romanowski Wincenty, *Kainowe dni*, Warszawa 1990.
- Soboń Bogusław, *Wołyński życiorys*, Warszawa 1999.

Sołomian-Łoc Fanny, *Getto i gwiazdy*, Warszawa 1993.

Sztendera Jewhen, *W poszukiwaniu porozumienia. Podziemie polskie i ukraińskie w latach 1945-1947. Współpraca pomiędzy UPA i WiN*, «Zeszyty Historyczne», Paryż 1985, nr 71.

Sztumberk-Rychter Tadeusz, *Artylerzysta piechurzem*, Warszawa 1966.

Śladami ludobójstwa na Wołyniu. Okrutna przestroga, cz. II, oprac. Leon Karłowicz, Leon Popek, Lublin 1998.

Wiele twarzy Ukrainy. Rozmowy Izy Chruslińskiej i Piotra Tymy, Lublin 2005.

Wołyński testament, oprac. Leon Popek, Tomasz Trysinek, Paweł Wira, Zenon Wira, Lublin 1997.

Wyznania pułkownika Kuka, z Wasylem Kukiem rozmawia Grzegorz Górny, «Tygodnik Powszechny», nr 22 z 29 V 1994 r.

Zakerzonnia. Wspomnienia żołnierzy Ukraińskiej Powstańczej Armii, oprac. Bohdan Huk, t. 1, Warszawa 1994; t. 2, Warszawa 1996; t. 3, Warszawa 1997; t. 4, Warszawa 1998.

ДОСЛІДЖЕННЯ

Балей Петро, *Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 р. Причини і наслідки*, Київ 1996.

Боляновський Андрій, *Дивізія «Галичина». Історія*, Львів 2000.

Боляновський Андрій, *Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939-1945)*, Львів 2003.

Веденеев Дмитро, Биструхін Геннадій, «Повстанська розвідка діє точно й відважно...» *Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення ОУН та УПА. 1940-1950-ті роки*, Київ 2006.

Гайдай Олег, Хаварівський Богдан, Ханас Володимир, *Хто пожав «Бурю»? Армія Крайова на Тернопіллі 1941-1945 рр.*, Тернопіль 1996.

Грицак Ярослав, *Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX століття*, Львів 1996.

Гунчак Тарас, *У мундирах ворога*, Київ 1993.

- Дзюбак Володимир, *Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941-1944)*, Київ 2002.
- Дзюбак Володимир, *Конфлікти в ОУН(Б) і їх вплив на український Рух Опору (1941-1944 рр.)*, Київ 2005.
- Ільющин Ігор, *Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні*, Київ 2001.
- Ільющин Ігор, *Волинська трагедія 1943-1944 рр.*, Київ 2003.
- Кентій Анатолій, *Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946-1956 рр.)*, Київ 1999.
- Кентій Анатолій, *Нариси історії Організації Українських Націоналістів (1929-1941 рр.)*, Київ 1998.
- Кентій Анатолій, *Нариси історії Організації Українських Націоналістів в 1941-1942 рр.*, Київ 1999.
- Кентій Анатолій, *Українська Військова Організація (УВО) в 1920-1928 рр. Короткий нарис*, Київ 1998.
- Кентій Анатолій, *Українська Повстанська Армія в 1942-1943 рр.*, Київ 1999.
- Кентій Анатолій, *Українська Повстанська Армія в 1944-1945 рр.*, Київ 1999.
- Киричук Юрій, *Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: ідеологія та практика*, Львів 2003.
- Коваль Михайло, *Україна в другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.)*, Київ 1999.
- Косик Володимир, *Україна і Німеччина у другій світовій війні*, Париж-Нью-Йорк-Львів 1993.
- Лебець Микола, *УПА, Дрогобич 1993*, (препринт видання 1946 р.).
- Мельтюхов Михаїл, *17 сентября 1939. Советско-польские конфликты 1918-1939*, Москва 2009.
- Мірчук Петро, *Нарис історії ОУН 1920-1939*, Мюнхен-Лондон-Нью-Йорк 1968.
- Мірчук Петро, *Українська Повстанська Армія 1942-1952. Документи і матеріали*, Львів 1991.

- Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси*, ред. Станіслав Кульчицький, Київ 2005.
- Орлик Максим (Дмитро Мирон), *Ідея і Чин України. Нарис ідеологічно-політичних основ українського націоналізму*, Київ 2001.
- Прокоп Мирослав, *Напередодні незалежної України*, Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто-Львів 1993.
- Руккас Андрій, *Антипольські збройні виступи ОУН на західноукраїнських землях (вересень 1939 р.)*, в: «Sprawy Wschodnie» 2002, nr 1.
- Руккас Андрій, *Збройні загони Організації Українських Націоналістів на Березаниціні (вересень 1939 р.)*, в: «Український Визвольний Рух», Львів 2004, з. 3.
- Русначенко Анатолій, *Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-1950-х роках*, Київ 2002.
- Снайдер Тімоті, *Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569-1999*, Київ 2012.
- Содоль Петро, *Українська Повстанча Армія. Довідник*, Нью-Йорк 1994.
- Содоль Петро, *Українська Повстанча Армія 1943-1949. Довідник другий*, Нью-Йорк 1995.
- Сціборський Микола, *ОУН і селянство*, Прага 1933.
- Царук Ярослав, *Трагедія волинських сіл 1943-1944 рр.*, Львів 2003.
- Шанковський Лев, *УПА*, в: *Історія українського війська 1917-1995*, Львів 1996.
- Akcja «Wisła»*, red. Jan Pisuliński, Warszawa 2003.
- Akcja «Wisła» na tle stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku*, Szczecin 1994.
- Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944. Fakty i interpretacje*, red. Grzegorz Motyka, Dariusz Libionka, Warszawa 2003.
- Balbus Tomasz, *O Polskę Wolną i Niezawisłą (1945-1948). WiN w południowo-zachodniej Polsce (geneza – struktury – działalność – likwidacja – represje)*, Kraków-Wrocław 2004.

- Bąkowski Władysław, *Zagłada Huty Pieniackiej*, Kraków 2001.
- Black Peter, *Prosty żołnierz «Aktion Reinhardt». Oddziały z Trawniki i eksterminacja polskich Żydów*, w: «Aktion Reinhardt» – zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie, red. Dariusz Libionka, Warszawa 2005.
- Blicharski Czesław, *Petruniu ne ubywaj mene! Czystka etniczna w wykonaniu nacjonalistów ukraińskich na terenie województwa tarnopolskiego*, Biskupice 1998.
- Blum Ignacy, *Z dziejów Wojska Polskiego w latach 1944-1946. Szkice i dokumenty*, Warszawa 1968.
- Bruneteau Bernard, *Wiek ludobójstwa*, Warszawa 2005.
- Chojnowski Andrzej, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979.
- Ciesielski Stanisław, Hryciuk Grzegorz, Srebrakowski Aleksander, *Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim*, Toruń 2003.
- Dominiczak Henryk, *Wojska Ochrony Pogranicza w latach 1945-1948*, Warszawa 1971.
- Drozd Roman, *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944-1989*, Warszawa 2001.
- Fijałka Michał, *27 Wołyńska Dywizja Piechoty AK*, Warszawa 1986.
- Filar Władysław, *«Burza» na Wołyniu. Z dziejów 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej. Studium historyczno-wojskowe*, Warszawa 1997.
- Filar Władysław, *Wołyń 1939-1944. Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie. Studium historyczno-wojskowe zmagania na Wołyniu w obronie polskości, wiary i godności ludzkiej*, Toruń 2003.
- Filar Władysław, *Wołyń 1939-1944. Historia, pamięć, pojednanie*, Warszawa 2009.
- Garbacz Dionizy, *«Wołyniak» legenda prawdziwa*, Stalowa Wola 2008.
- Ginalski Edmund, Wysokiński Eugeniusz, *Dziwija drezdeńska*, Warszawa 1984.
- Hałagida Igor, *«Szpieg Watykanu». Kapłan greckokatolicki ks. Bazyl Hrynyk (1896-1977)*, Warszawa 2008.
- Historia martyrologii więźniów obozów odosobnienia w Jaworznie 1939-*

- 1956, red. Kazimierz Miroszewski, Zygmunt Woźniczka, Jaworzno 2002.
- Hrycak Jarosław, *Nowa Ukraina. Nowe interpretacje*, Wrocław 2009.
- Hryciuk Grzegorz, *Polacy we Lwowie 1939-1944. Życie codzienne*, Warszawa 2000.
- Hryciuk Grzegorz, *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931-1948*, Toruń 2005.
- Iljuszyn Ihor, *UPA i AK. Konflikt w Zachodniej Ukrainie (1939-1945)*, Warszawa 2009.
- Iljuszyn Ihor, Mazur Grzegorz, *Epilog akcji «Burza» oraz losy Armii Krajowej we Lwowie w 1944 roku w świetle sowieckich dokumentów, «Zeszyty Historyczne»*, Paryż 2001, nr 138.
- Jasiewicz Krzysztof, *Lista strat ziemiaństwa polskiego 1939-1956*, Warszawa 1995.
- Jones Eliyahu, *Żydzi Lwowa w okresie okupacji 1939-1945*, Łódź 1999.
- Karski Jan, *Wielkie mocarstwa wobec Polski 1919-1945*, Warszawa 1992.
- Kęsik Jan, *Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego 1892-1981*, Wrocław 1995.
- Klimecki Michał, *Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią 1918-1919*, Warszawa 2000.
- Koko Eugeniusz, *W nadziei na zgodę. Polski ruch socjalistyczny wobec kwestii narodowościowej w Polsce (1918-1939)*, Gdańsk 1995.
- Komański Henryk, Siekierka Szczepan, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939-1946*, Wrocław 2004.
- Konieczny Zdzisław, *Był taki czas. U źródeł akcji odwetowej w Pawłokomie*, Przemyśl 2000.
- Konieczny Zdzisław, *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na ludności cywilnej w południowo-wschodniej Polsce (1942-1947)*, Przemyśl 2001.
- Kozłowski Maciej, *Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918-1919*, Kraków 1990.
- Kresowa Księga Sprawiedliwych 1939-1945. O Ukraińcach ratujących Polaków poddanych eksterminacji przez OUN i UPA, oprac. Romuald

- Niedzielko, Warszawa 2007.
- Madajczyk Czesław, *Faszyzm i okupacje 1938-1945*, t. 1, Poznań 1983.
- Madajczyk Czesław, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa 1970.
- Majewski Marcin, *Przyczynek do wojennych dziejów Ukraińskiego Legionu Samoobrony (1943-1945)*, «Pamięć i Sprawiedliwość. Pismo Instytutu Pamięci Narodowej» 2005, nr 2.
- Mańkowski Zygmunt, *Między Wisłą a Bugiem 1939-1944. Studium o polityce okupanta i postawach społeczeństwa*, Lublin 1982.
- Mazur Grzegorz, *Pokucie w latach drugiej wojny światowej. Położenie ludności, polityka okupantów, działalność podziemia*, Kraków 1994.
- Mazur Grzegorz, *Problem pacyfikacji Małopolski Wschodniej w 1930 r.*, «Zeszyty Historyczne», Paryż 2001, nr 135.
- Mazur Grzegorz, Skwara Jerzy, Węgierski Jerzy, *Kronika 2350 dni wojny i okupacji Lwowa 1 IX 1939 – 5 II 1946*, Katowice 2007.
- Mazur Grzegorz, Węgierski Jerzy, *Konspiracja lwowska 1939-1944. Słownik biograficzny*, Katowice 1997.
- Mędrzecki Włodzimierz, *Inteligencja polska na Wołyniu w okresie międzywojennym*, Warszawa 2005.
- Mędrzecki Włodzimierz, *Województwo wołyńskie 1921-1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych*, Wrocław 1988.
- Miroszewski Kazimierz, *Centralny Obóz Pracy Jaworzno. Podobóz ukraiński (1947-1949)*, Katowice 2001.
- Motyka Grzegorz, *Rany Wołynia*, «Zeszyty Historyczne», Paryż 2001, nr 138.
- Motyka Grzegorz, *Tajemnica śmierci generała «Waltera»*, w: idem, *Wkręgu «Łun w Bieszczadach»*. Szkice z najnowszej historii polskich Bieszczad, Warszawa 2009.
- Motyka Grzegorz, *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943-1948*, Warszawa 1999.
- Motyka Grzegorz, *Ukraińska partyzantka 1942-1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*, Warszawa 2006.

- Motyka Grzegorz, Wnuk Rafał, «Pany» i «rezuny». *Współpraca AK-WiN i UPA 1945-1947*, Warszawa 1997.
- Nie jesteśmy ukraińofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów*, red. Paweł Kowal, Jan Ołdakowski, Monika Zuchniak, Wrocław 2002.
- Nowak Magdalena, *Narodowcy i Ukraińcy Narodowa Demokracja wobec mniejszości ukraińskiej w Polsce 1922-1939*, Gdańsk 2007.
- Olejniki Leszek, *Polityka narodowościowa Polski 1944-1960*, Łódź 2003.
- Papierzyńska-Turek Maria, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918-1939*, Warszawa 1989.
- Partacz Czesław, Łada Krzysztof, *Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej*, Toruń 2003.
- Peretiatkiewicz Adam, *Polska samoobrona w okolicach Łucka*, Katowice 1995.
- Peretiatkiewicz Adam, *Wołyńska samoobrona w dorzeczu Horynia*, Katowice 1997.
- Pisuliński Jan, *Konflikt polsko-ukraiński w powiecie przemyskim zimą i wiosną 1945 roku i udział w nim grupy Romana Kisiela «Sępa», «Pamięć i Sprawiedliwość. Pismo Instytutu Pamięci Narodowej» 2005, nr 2.*
- Pisuliński Jan, *Przesiedlenia ludności ukraińskiej z Polski do USSR w latach 1944-1947*, Rzeszów 2009.
- Pobóg-Malinowski Władysław, *Najnowsza historia polityczna Polski, t. 2: 1914-1939*, Gdańsk 1990.
- Polska-Ukraina: trudna odpowiedź*, Warszawa 2003.
- Polska-Ukraina: trudne pytania, t. 1-9*, Warszawa 1997-2003.
- Przed akcją «Wisła» był Wołyń*, red. Władysław Filar, Warszawa 2000.
- Redlich Shimon, *Razem i osobno, Polacy, Żydzi, Ukraińcy w Brzeżanach 1919-1945*, Sejny 2002.
- Rieger Berndt, *Odilo Globocnik. Twórca nazistowskich obozów śmierci*, Zakrzewo 2009.
- Romanowski Wincenty, *ZWZ-AK na Wołyniu 1939-1944*, Lublin 1993.
- Siekierka Szczepan, Komański Henryk, Różański Eugeniusz, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie*

- stanisławowskim 1939-1946*, Wrocław 2007.
- Siemaszko Władysław, Siemaszko Ewa, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945*, t. 1-2, Warszawa 2000.
- Snyder Timothy, *Rekonstrukcja narodów. Polska, Ukraina, Litwa, Białoruś 1569-1999*, Sejny 2006.
- Snyder Timothy, *Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę*, Kraków 2008.
- Sowa Andrzej Leon, *Stosunki polsko-ukraińskie 1939-1947*, Kraków 1998.
- Stryjek Tomasz, *Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego*, Wrocław 2000.
- Szawłowski Ryszard, *Ludobójstwo*, w: *Encyklopedia «Białych plam»*, t. XI, Radom 2003.
- Szczeńniak Antoni B., Szota Wiesław Z., *Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce*, Warszawa 1973.
- Tomaszewski Jerzy, *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918-1939*, Warszawa 1985.
- Torzecki Ryszard, *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933-1945*, Warszawa 1972.
- Torzecki Ryszard, *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-1929*, Kraków 1989.
- Torzecki Ryszard, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993.
- Turowski Józef, *Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK*, Warszawa 1990.
- Turowski Józef, Siemaszko Władysław, *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939-1945*, Warszawa 1990.
- Ukraina. Przewodnik Krytyki Politycznej. Z Jarosławem Hrycakiem rozmawia Iza Chruślińska*, Gdańsk-Warszawa 2009.
- Węgierski Jerzy, *Armia Krajowa na południowych i wschodnich przedpolach Lwowa*, Kraków 1994.
- Węgierski Jerzy, *Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol*,

їнських фахівців, змусивши їх відійти від зосередження на аналізі лише причин українсько-польського конфлікту, а більше дослідити й оцінити особливості його перебігу в Західній Волині і Східній Галичині.

На переконання Гжегожа Мотики, сутність проблеми, яка все ще стоїть перед українською історіографією, полягає в тому, щоб визнати, що характер і мета антипольських дій бандерівських збройних формувань на цих територіях в 1943–1944 рр. були дещо іншими, ніж дії польських військових формацій. Він доводить, що, по-перше, безпосереднього зв'язку між вбивствами польськими партизанами українських в'їтів, солтисів, поліцаїв, а подекуди і простих селян на Холамщині і Підляшші, під час здійснюваної гітлерівцями переселенської акції у Дистрикті Люблін наприкінці 1942 – початку 1943 рр., і антипольськими діями бандерівських загонів УПА в Західній Волині навесні–влітку 1943 р., не було. Тому, на його думку, початок українсько-польського збройного конфлікту припадає саме на 1943 рік.

Адже, дійсно, документи бандерівського підпілля переконують у тому, що ОУН (Б) підштовхнула до остаточного прийняття рішення про проведення таких дій на території Волині, а потім і Галичини, окрім багатьох інших чинників, сама стратегія боротьби, реалізації якої, на переконання оунівців, заважала діяльність місцевих (тобто волинських, а пізніше і галицьких) поляків. Адже поразка Вермахту під Сталінградом і відступ з Волги дали керівникам ОУН (Б) підстави припускати, що скоріше за все Німеччина війну програє, що незабаром в Західну Україну повертатиметься Червона Армія, а місцеві поляки «перешкоджатимуть» боротьбі новоствореної УПА з нею. Те, що радянські партизанські загони на Волині і Поліссі, не згадуючи вже про Галичину, знаходять підтримку в основному тільки в польських колоніях і поселеннях, стало зрозуміло вже у 1942 р. Власне через появу нового активного ворожого чинника у вигляді радянського партизанського руху і вищевикладене розуміння ситуації Крайовий провід ОУН (Б) на

Волині і Поліссі на чолі із Д. Клячківським («Клим Савур») прийняв рішення про створення УПА і «деполонізацію» цих земель.

По-друге, автор укотре звертає увагу на визначення «деполонізація», яке означає свідому кампанію очищення терену від присутньої там польської цивільної людності. Таке визначення характеру, масштабу та результатів антипольських акцій загонів УПА в Західній Волині і Східній Галичині, не говоримо вже про вжиту Г. Мотикою сучасну юридичну термінологію, досі заперечується в українській історіографії і вважається вигадкою польських істориків. Утім польський дослідник доводить слушність цього визначення, цитуючи численні звіти про такі дії, що підписані командувачами груп УПА і виконавчими референтами Служби безпеки ОУН (Б). При цьому Гжегож Мотика не заперечує того, що так звані відплатні акції польських збройних формувань, внаслідок яких гинула українська цивільна людність, можна кваліфікувати як військові злочини, але підкреслює: «... з українського боку геноцидний характер носила вся антипольська акція, з польського – окремі пацифікації».

Сподіваємось, що пропонована українському читачу книга викличе в нього зацікавлення, дасть новий поштовх для переосмислення описуваних історичних подій, сприятиме плідній дискусії про складні сторінки нашої історії і зрештою стане ще одним кроком до взаємного розуміння.

Ігор Ільюшин

- Henryk] 178
 Владика Ян, псевдо «Яніна» [Władyka Jan, pseud. «Janina»] 246
 Войцеховський [Wojciechowski], майор 27
 Волчанський Юзеф [Wołczański Józef] 202
 Вольський Владислав [Wolski Władysław] 263
 Врецьона Євген 131
 Врублевський Чеслав [Wróblewski Czesław] 117
 Гайдамович Евеліна [Hajdamowicz Ewelina] 69
 Гайдук Чеслав, псевдо «Сліпий» [Hajduk Czesław, pseud. «Ślepy»] 238
 Галан Ярослав 182, 208
 Галаса Василь, псевдо «Орлан» 269-270
 Галлер Юзеф [Haller Józef] 7
 Гальчевський Яків 177
 Гермашевський Владислав [Hermaszewski Władysław] 69
 Гермашевський Мірослав [Hermaszewski Mirosław] 69
 Гімлер Гайнріх [Himmler Heinrich] 44, 170, 172-173, 175, 198
 Гітлер Адольф [Hitler Adolf] 25, 36, 39, 42, 49, 79, 134
 Голувко Тадеуш [Hołowko Tadeusz] 12, 19, 22
 Гошко Володимир, псевдо «Мирон» 254
 Гринь Іван 88
 Грицай Дмитро, псевдо «Перебийніс» 253
 Грицак Ярослав 228
 Грицюк Гжегож [Hryciuk Grzegorz] 5
 Гробельський Роман, псевдо «Бродич» 257
 Гроза 118
 Громадський Олексій, архієпископ 191
 Грушко Євгеній [Грушко Евгений] 210-211
 Гунчак Тарас 167
 Галіант, о. 207
 Ганкевич Ян [Gankiewicz Jan] 257
 Гебельс Йозеф [Goebbels Joseph] 174
 Геберт Константи, псевдо «Давид Варшавський» [Gebert Konstanty, pseud. «Dawid Warszawski»] 279-283
 Гергард Ян [Gerhard Jan] 255, 257, 259, 261
 Гете Йоган Вольфганг фон [Goethe Johann Wolfgang von] 198
 Гжесяк Зоф'я [Grzesiakowa Zofia] 56
 Глобочник Оділо [Globocnik Odilo] 172-175
 Големб'євський Мар'ян, псевдо «Ірка» [Gołębiewski Marian, pseud. «Irka»] 234-235, 237, 239
 Голяш Григорій, псевдо «Бей» 27
 Гомулка Владислав [Gomułka Władysław] 263, 291
 Грабовський Казімеж [Grabowski Kazimierz] 9
 Грабський Станіслав [Grabski Stanisław] 11, 245
 Громов [Громов], генерал 125
 Гротгус [Grotthuss] 184
 Даца Роман, о., псевдо «Льонгін» [Daca Roman, ks., pseud. «Longin»] 149
 Дашкевич Кароль Вітольд [Daszkiewicz Karol Witold] 26
 Дем'янюк Іван 172
 Джиґа Адам [Drzyzga Adam] 216
 Дірлевангер Оскар [Dirlewanger Oskar] 169
 Добецька Одета [Dobiecka Odetta] 184
 Добецький Казімеж [Dobiecki Kazimierz] 184
 Добровольський Вітольд [Dobrowolski Witold] 87
 Довгань Юстин 156
 Домбровський Станіслав (або Целестин) [Dąbrowski Stanisław (lub Celestyn)] 86

- Домбровський Юзеф, псевдо «Азія» [Dąbrowski Józef, pseud. «Azja»] 238
- Домбський Стефан [Dąbski Stefan] 86
- Донцов Дмитро 13-14
- Дуда Михайло, псевдо «Громенко» 270
- Дяченко Петро 170
- Єске [Jeske] 98
- Жаняк Казімеж, псевдо «Гарда» [Rzaniak Kazimierz, pseud. «Garda»] 125
- Жегадловський [Rzegadłowski], доктор 243
- Жепецький Ян [Rzepecki Jan] 133
- Жимерський Міхал [Żymierski Michał] 211, 263
- Жулкевська Ванда [Żółkiewska Wanda] 257
- Завадський Броніслав, псевдо «Сан» [Zawadzki Bronisław, pseud. «San»] 244
- Задзерський Юзеф, псевдо «Волиняк» [Zadzierski Józef, pseud. «Wołyniak»] 232
- Зайонц Пйотр [Zajac Piotr] 282
- Зайончковський Вітольд [Zajczkowski Witold] 28
- Зайончковський Маріуш [Zajczkowski Mariusz] 5, 154
- Заленський Збігнев, псевдо «Ян Гнатовський» [Załęski Zbigniew, pseud. «Jan Gnatowski»] 131
- Замойська Зенеїда [Zeneida z Zamoyskich] 18
- Зелінський Станіслав [Zieliński Stanisław] 149
- Зелінський Юзеф [Zieliński Józef] 136
- Земба Анджей [Zięba Andrzej A.] 169
- Зюлковський Станіслав [Ziółkowski Stanisław] 89
- Іван Павло II (Кароль Войтила), папа [Ioannes Paulus PP. II (Karol Wojtyła), papa] 250
- Івахів Василь, псевдо «Сом», «Сонар» 50, 57-58, 62, 80-81, 188
- Іларіон, митрополит, див. Огієнко Іван 186
- Кагане Давид [קאגאן דאָויד] 38, 199
- Казанівський Богдан 34
- Казімерчак Януш [Kazimierzczak Janusz] 238
- Кайтель Вільгельм [Keitel Wilhelm] 25
- Камінський Броніслав [Kamiński Bronisław] 169
- Канаріс Вільгельм Франц [Canaris Wilhelm Franz] 25
- Кандиба-Ольжич Олег 191-192
- Караджич Радован [Карацїћ Радован] 282
- Карлінер Оскар [Karlner Oskar] 267
- Карлович Леон [Karłowicz Leon] 103
- Карпенко Дмитро, псевдо «Яструб» 152
- Кашубинський Роман 51
- Квашневський Стефан, псевдо «Віктор» [Kwaśniewski Stefan, pseud. «Wiktor»] 238
- Ківерський Ян Войцех, псевдо «Олива» [Kiwerski Jan Wojciech, pseud. «Oliwa»] 120, 124-125
- Кірилюк Ніколаї [Kiryluk Nikołaј] 248
- Климишин Іван, псевдо «Крук» 61, 70, 72
- Климишин Микола 54
- Климів Іван, псевдо «Легенда» 37, 39, 49
- Климчак Іван, псевдо «Лисий» 62, 93
- Клячківський Дмитро, псевдо «Клим Савур», «Охрим» 48, 50, 53, 60, 62,-63 66, 74, 80-83, 100, 114, 139-142, 224, 226
- Кобилюк Юзеф [Kobyłuk Józef] 216
- Кобилянський Владислав [Kobyłański Władysław] 56-57
- Коваль Михайло 288
- Коваль Степан, псевдо «Рубашенко» 61-62, 75
- Ковальський Ольгєрд [Kowalski Olgierd] 104-106, 123
- Ковпак Сидір 107, 112, 138
- Козловський Юліан, псевдо «Вуй»

- 14, 18, 20, 164
Плав'юк Микола 192
Плешинович Казімеж [Pleszynowicz Kazimierz] 149
Побуг-Маліновський Владислав [Pobóg-Malinowski Władysław] 18
Погоський Генрик, псевдо «Валерій» [Pohoski Henryk, pseud. «Waleryj»] 131
Пономаренко Пантелеймон 107, 109
Попек Леон [Poppek Leon] 93
Прайс Аделя, уроджена Зюлковська [Preis Adela z domu Ziółkowska] 89
Прокоп Мирослав 141, 147, 182
Прокоп'юк Миколай 100
Прус-Венцковський Миколай [Prus-Więckowski Mikołaj] 267
Пукацький Францішек, псевдо «Ґзимс» [Pukacki Franciszek, pseud. «Gzums»] 116, 119
Пулянда Ян [Pulanda Jan] 254
Пухов М. 223
Рабель, інженер 196
Радзівіл [Radziwiłł] 68
Радкевич Станіслав [Radkiewicz Stanisław] 258-259, 263
Райнефарт Гайнріх Фрідріх, псевдо «Гайнц» [Reinefarth Heinrich Friedrich, pseud. «Heinz»] 170
Редеша Степан 94
Редько 102
Рекуцький Францішек, псевдо «Топір» [Rekucki Franciszek, pseud. «Topór»] 212, 239
Рерутко Ян, псевдо «Джазга» [Rerutko Jan, pseud. «Drzazga»] 111
Ровецький Стефан, псевдо «Ґрот» [Rowecki Stefan, pseud. «Grot»] 45-47, 85-86, 128
Роґер Алоїзій [Roger Alojzy] 242
Романовський Вінцентій [Romanowski Wincenty] 96-97, 101, 104, 193
Ротфельд Адам Даніель [Rotfeld Adam Daniel] 199
Рузвельт Франклін Делано [Roosevelt Franklin Delano] 240
Румель Зигмунт, псевдо «Кшиштоф Поремба» [Rumel Zygmunt, pseud. «Krzysztof Poręba»] 86
Русначенко Анатолій 161-162
Сандецька Ірена [Sandecka Irena] 117
Сатановський Роберт [Satanowski Robert] 109-110
Свістель Данило, псевдо «Веселий» 229
Селбі Вільям Дерек [Selby William Derek] 238
Семашко Владислав [Siemaszko Władysław] 55, 76, 87, 95, 102, 277
Семашко Єва [Siemaszko Ewa] 55, 76, 87, 95, 102, 277
Семенюк Никон, псевдо «Ярема» 58
Семчишин Іван, псевдо «Чорний» 218
Сеник Омелян 33, 36
Сенишин Марія 178
Сенишин Михайло 178
Сергеев Ігор [Сергеев Игорь] 124
Сергійчук Володимир 55,
Сибільський [Sybilski] 67
Сидор Василь, псевдо «Шелест» 14, 35, 51-52
Сікорський Владислав [Sikorski Władysław] 50, 96, 110-111
Сікорський Полікарп 102
Скавінський [Skawiński], лісовий інженер 150
Сковрон Мечислав, псевдо «Танцівниця» [Skowron Mieczysław, pseud. «Tancerka»] 244
Скоробогатов 102
Скорупський Макс, псевдо «Макс» 68, 72, 100, 116, 157, 191
Скрипник Степан (пізніше митрополит Мстислав) 23
Сліпий Йосиф, кардинал, патріарх 208, 238
Снайдер Тімоті [Snyder Timothy] 20, 245, 280

- Собесяк Юзеф, псевдо «Макс» [Sobiesiak Józef, pseud. «Maks»] 56, 109
 Собінський Станіслав [Sobiński Stanisław] 13
 Сова Анджей Леон [Sowa Andrzej Leon] 5, 29
 Солом'ян-Лоц Фанні [Sołomian-Łoc Fanny] 109, 111
 Соняк Василь 257
 Сорока 232
 Сорочак Володимир 254
 Сотірович Драган Михайло, псевдо «Дража» [Сотировић Драган Михајло, «Draža»] 234
 Спихальський Мар'ян [Spychalski Marian] 263
 Сталін Йосиф, псевдонім Йосифа Джігашвілі [Сталин (Джугашвили) Иосиф] 50, 112, 240-242, 261, 191
 Старух Ярослав, псевдо «Стяг» 14, 252, 271
 Стахів Євген 40, 48
 Стебельський Степан, псевдо «Хрін» 233, 254
 Стельмащук Юрій, псевдо «Рудий» 81-82, 94, 226
 Степаняк Михайло, псевдо «Лекс» 48, 59, 66, 131, 139-141
 Стецько Ярослав 30, 34, 36-37, 39, 41, 48, 77, 198, 252, 291
 Стрик Томаш [Stryjek Tomasz] 5
 Строкач Тимофій 107
 Стронський Тадеуш, о. [Stroński Tadeusz, ks.] 149
 Струтинський Яків 177
 Суліковський Александер [Sulikowski Aleksander] 56
 Сушко Роман 24, 28, 192
 Сціборський Микола 16, 36
 Твардовський Болеслав [Twardowski Bolesław] 182, 202-205
 Твердохліб Сидір 10
 Теліга Олена 40
 Тіто Йосип Броз [Tito Josip Broz] 170
 Тожецький Ришард [Torzecki Ryszard] 25, 132, 169, 201
 Федорів Петро, псевдо «Дальнич» 252, 271-272
 Федоровський Гжегож [Fedorowski Grzegorz] 123
 Ференц Миколай, о. [Ferenc Mikołaj ks.] 151
 Фігурка Василь 153
 Філіпковський Владислав, псевдо «Янка» [Filipkowski Władysław, pseud. «Janka»] 210-212, 243
 Філіпович Казімеж, псевдо «Корд» [Filipowicz Kazimierz, pseud. «Kord»] 102, 123
 Фіялек Збігнев [Fijałek Zbigniew] 274
 Фіялка Міхал, псевдо «Сокіл» [Fijałka Michał, pseud. «Sokół»] 126
 Фрайтаг Фріц [Freitag Fritz] 164
 Франк Ганс [Frank Hans] 31, 174-176
 Франко Франціско [Franco Francisco] 36
 Франуш-Влощинська Яніна [Franuś-Włoszczyńska Janina] 91
 Фролов Юрій (?) 255
 Фьодоров Іван [Федоров Иван] 108
 Хамчук Петро, псевдо «Бистрий» 218
 Хмельницький Богдан 32, 186
 Хомишак Стефан 255
 Хронов'ят Михайло 167
 Хрущов Микита [Хрущов Никита] 124, 222, 240-245
 Царук Ярослав 122
 Цибульський Генрик, псевдо «Гаррі» [Cybulski Henryk, pseud. «Harry»] 98-99, 120
 Ціхоцький Владислав [Cichocki Władysław] 148
 Чемеринська Ганна 33
 Ченський Ян [Cieński Jan] 166
 Черевко, адвокат 102
 Чермінський Владислав, псевдо «Яструб» [Czermiński Władysław,

- Білка (РО) 68
 Біловоди [Białowody] (ПР) 184
 Білогорща (тепер околиця Львова, ЛО) 226
 Білозовщина (*тепер не існує*, ВО) 122
 Білятичі (РО) 56
 Більчаківська, колонія (*тепер не існує*, РО) 101
 Бірки (ВО) 117
 Бірча [Bircza] (ПР) 255
 Блищиводи (ЛО) 132, 285
 Бовтуни, колонія (тепер Приріччя, ВО) 102
 Боків (ТО) 155
 Бокійма (РО) 73
 Боложівка (ТО) 68
 Болозів Горішній (тепер Болозів, ЛО) 142, 194
 Боремель (РО) 61
 Борислав (ЛО) 210
 Борівка (*тепер не існує*, РО) 68
 Борівниця [Borownica] (ПР) 233
 Боркі (РБ) 43
 Борове (РО) 112
 Борок (*тепер не існує*, РО) 91
 Бортниця (РО) 115
 Братислава [Bratislava] (Словацька республіка) 192
 Бринці Загірні (ЛО) 160
 Броніславка [Bronisławka] (ПР) 178
 Будапешт [Budapest] (Угорщина) 164
 Будище (ВО) 122
 Будки Боровські (*тепер не існує*, РО) 115
 Буківсько [Bukowsko] (ПР) 256
 Буковець [Bukowiec] (*тепер не існує*, ПР) 250
 Буськ (ЛО) 160
 Бутейки (РО) 91
 Бучач (ТО) 246
 Варшава [Warszawa] (ПР) 12, 125, 130, 134, 141, 168-170, 172, 183, 190, 248, 263, 272
 Василів Великий [Wasyłów Wielki] (ПР) 178
 Велика Мощаниця (*тепер не існує*, РО) 112
 Великі Кусківці (ТО) 117
 Великі Мости (ЛО) 158
 Великі Очі [Wielkie Oczy] (ПР) 154
 Великі Пендики (*тепер не існує*, межа РО і ВО) 69
 Вербиця (ЛО) 113
 Вербковиці [Werbkowice] (ПР) 238
 Верховини [Wierchowiny] (ПР) 235-237, 239, 284, 285
 Веселівка (ТО) 70
 Вигранка, колонія (*тепер не існує*, ВО) 88
 Видимир (*тепер не існує*, РО) 92
 Вирка (РО) 90-91
 Вислік Великий [Wisłok Wielki] (ПР) 257
 Висоцьк (ВО) 102
 Височани [Wysoczany] (ПР) 255
 Вишнівець (ТО) 117-118
 Вишнівець Старий (ТО) 118
 Відень [Wien] (АР) 9, 13, 15, 30
 Вікно (ІФО) 149
 Вілія (РО) 190
 Вілька Коровицька [Wólka Krowicka] (ПР) 186
 Вілька Котівська (тепер хутір Котів, ВО) 99
 Вінниця (Вінницька область) 40
 Вігольдівка (*тепер не існує*, ВО) 116
 Вітрилів [Witryłów] (ПР) 256
 Владиславівка (*тепер не існує*, ВО) 93
 Вовковиї (РО) 257
 Войда [Wojda] (ПР) 174
 Волиця (ВО) 89
 Володава [Włodawa] (ПР) 247
 Володимир Волинський (ВО) 119-122
 Володимирець (РО) 54-58, 66, 74, 79, 92
 Волтушова [Wołtuszoza] (*тепер не існує*, ПР) 256

- Воля Кривецька [Wola Krzywiecka] (ПР) 231
 Воля Мигова [Wola Michowa] (ПР) 255
 Воля Молодицька [Wola Mołodyska] (ПР) 233
 Воля Островецька (*тепер не існує*, ВО) 94
 Воля-Висоцька (АО) 158
 Ворокомле (ВО) 117
 Ворчин (ВО) 117, 122
 Воскодави (РО) 75
 Вроновиця [Wronowice] (ПР) 177
 Вроцлав [Wrocław] (ПР) 272
 В'язівниця [Wiązownica] (ПР) 233
 В'язова (АО) 158
 Гавчиці (*тепер не існує*, ВО) 99
 Гай (колонії Новий і Старий Гай) (*тепер не існує*, ВО) 83, 94
 Гайки (ВО) 123
 Гали (*тепер не існує*, РО) 91
 Галич (ІФО) 25
 Гамбург [Hamburg] (ФРН) 49
 Ганачів (*тепер не існує*, АО) 134, 148, 152, 158, 159
 Ганачівка (АО) 158
 ГанOVER [Hannover] (ФРН) 49
 Геленівка (*тепер не існує*, ВО) 122
 Германівка (*тепер не існує*, ВО) 99
 Глибочанка, колонія (*тепер не існує*, РО) 75
 Глибочок (ТО) 217-218
 Глибочок Великий (ТО) 217
 Гнила (*тепер* Карпатське, АО) 132
 Гнійне (*тепер* Красностав, ВО) 122
 Горішній Потік [Potok Górny] (ПР) 178
 Городок Ягеллонський (*тепер* Городок, АО) 10, 160
 Горохів (ВО) 61, 64
 Горпин (АО) 159
 Горшаки (такого населеного пункту немає, судячи з контексту, йдеться про Тершаків, АО) 113
 Грабина, колонія (*тепер не існує*, ВО) 93
 Грабівка [Grabówka] (ПР) 178
 Грабова (АО) 150
 Грабовець (ІФО) 214
 Грабовець [Grabowiec] (ПР) 177-178, 186
 Грані (РО) 69
 Гребля [Grobla] (*тепер* частина с. Навіз, ПР) 233
 Грубешів [Hrubieszów] (ПР) 175, 187, 229, 235, 239, 271
 Грушівка (ВО) 102
 Губків (РО) 101
 Гуменники (РО) 75
 Гумницька (АО) 159
 Гурби (*тепер не існує*, РО) 74
 Гурів, колонія (*тепер не існує*, ВО) 88
 Гута [Huta] (ПР) 236
 Гута Антоновецька, хутір (*тепер не існує*, ТО) 70
 Гута Верхобузька (*тепер не існує*, АО) 156
 Гута Майданська (*тепер не існує*, РО) 89
 Гута Пеняцька (*тепер не існує*, ТО) 153, 156, 165-168
 Гута Степанська (*тепер* Гута, РО) 90-91, 110
 Гутисько (*тепер не існує*, АО) 159
 Гавлики (*тепер не існує*, АО) 159
 Гоздів [Gozdów] (ПР) 185
 Гораець [Gorajec] (ПР) 232
 Грац [Graz] (АР) 171
 Дебриця Велика (*тепер не існує*, ВО) 69
 Дебриця Мала (*тепер не існує*, ВО) 69
 Дедеркали Великі (ТО) 68
 Дем'янка-Наддністрянська (АО) 25
 Демблін [Dęblin] (ПР) 173, 209
 Деражне (РО) 66, 68, 96
 Держів (АО) 159
 Дерманка (*тепер не існує*, РО) 75, 99
 Дермань (РО) 65
 Дермань-Залужжя (куток села

- Дермань, РО) 74, 83
 Дерть (РО) 112
 Дешно [Deszno] (*тепер не існує*, ПР) 256
 Динів [Dunów] (ПР) 231
 Дібча [Dobcza] (ПР) 232
 Добра [Dobra] (ПР) 232
 Добра (*тепер не існує*, ВО) 99
 Добромиль (ЛО) 38
 Довгань (*тепер не існує*, РО) 115
 Довге (РО) 73
 Довгий Войнилів (ІФО) 157
 Довжик (*тепер не існує*, РО) 191
 Долина (ІФО) 152, 160
 Долина Діброва (*тепер не існує*, межа РО і ВО) 69
 Долина Добротвірська (присілок Старого Добротвора, ЛО) 159
 Домашів (ЛО) 154
 Домінополь (*тепер не існує*, ВО) 86-87, 123
 Дорогичин [Drohiczyn] (ПР) 27
 Дрогобич (ЛО) 18, 210, 242, 243, 290
 Дубова Корчма (ВО) 75
 Дубрівка (*тепер не існує*, РО) 69
 Дуброва, хутір (*тепер не існує*, РО) 115
 Дуліби (ТО) 149
 Едвардполе (*тепер не існує*, ВО) 122
 Елеонорівка (тепер Оленівка, ТО) 218
 Єдвабне [Jedwabne] (ПР) 38
 Єлизаветин (ВО) 73
 Єлова [Jełowa] (ПР) 25
 Жашковичі Нові (тепер Жашковичі, ВО) 89
 Жашковичі Старі (тепер Жашковичі, ВО) 89
 Желехів (тепер Великосілки, ЛО) 150
 Жерники [Żerniki] (ПР) 185-186
 Жидачів (ЛО) 25
 Житомир (Житомирська область) 49
 Жовква (ЛО) 132
 Жузи (не ідентифіковано) 158
 Журавичі (ВО) 100
 Журавники (ЛО) 149
 Забалацце (РБ) 43
 Забара (ТО) 70
 Заболотів (ІФО) 213
 Заболотці (ВО) 191
 Заборечно [Zaboreczno] (ПР) 174
 Забороль (ВО) 64
 Забужжя (ЛО) 186
 Завадівка (ТО) 217
 Завадка (ЛО) 149
 Завадка Морохівська [Zawadka Mogochowska] (*тепер не існує*, ПР) 257
 Загаї (ВО) 89
 Загайник (*тепер не існує*, ВО) 99
 Загір'я [Zagórze] (ПР) 255
 Загір'я (присілок Ганачева, *тепер не існує*, ЛО) 158
 Загірці (ТО) 70
 Задвір'я (ЛО) 160
 Зади (ЛО) 158
 Задубрав'я (*тепер не існує*, межа ВО і РО) 69
 Заксенгаузен [Sachsenhausen] (концтабір у місті Оранієнбург, ФРН) 39
 Залісся (ТО) 219
 Заліщики (ТО) 25
 Заломи, хутір (тепер Довге, РО) 73
 Замличі (ВО) 88
 Замогили (*тепер не існує*, ВО) 116
 Замостя [Zamość] (ПР) 173, 180
 Замочок (ЛО) 158
 Запілля (ВО) 123
 Засмики (тепер частина с. Грушівка, ВО) 101-102, 119, 121
 Застав'я, колонія (РО) 75
 Збараж (ТО) 53, 168
 Зборів (ТО) 218
 Звози (ВО) 102-103
 Здолбунів (РО) 62
 Зелена (ВО) 120
 Землиця (*тепер не існує*, ВО) 93

- Зем'янка (*тепер не існує*, ІФО) 157
 Зіболки (ЛО) 158
 Злазне (РО) 65, 69
 Змієвиська [Żmijowska] (ПР) 154
 Золота Слобода (ТО) 138
 Золочів (ЛО) 40
 Золочівка, колонія (РО) 73
 Ігровиця (ТО) 155, 156, 217, 283
 Кадобище (*тепер не існує*, РО) 69
 Калинівка, колонія (РО) 73
 Кальниця [Kalnica] (ПР) 256
 Кам'янець-Подільський (Хмельницька область) 8
 Кам'янка Струмилова (тепер Кам'янка Бузька, ЛО) 10
 Каменюха, колонія (*тепер не існує*, РО) 70
 Камінь-Каширський (ВО) 117
 Карів (ЛО) 153-154
 Карликів [Karlików] (ПР) 257
 Карпилівка (РО) 112
 Карчемка, колонія (*тепер не існує*, РО) 73
 Карчовиська [Karczewiska] (ПР) 272
 Катеринівка (РО) 73
 Катеринівка, колонія (*тепер не існує*, ВО) 72
 Катинь (РФ) 3, 110
 Каунас [Kaunas] (Литовська Республіка) 36
 Київ 40, 42, 44, 49
 Киселин (ВО) 89
 Ківерці (ВО) 79, 98
 Клевань (РО) 49, 116
 Клепачів (ВО) 72
 Клесів (РО) 70, 117
 Кличковичі (ВО) 104
 Ключинці (ТО) 216
 Ключьк (ВО) 104
 Княже (ЛО) 64
 Кобилянниця Руська [Kobylnica Ruska] (ПР) 232
 Ковбані (*тепер не існує* РО) 92
 Ковель (ВО) 61-63, 115, 119, 120, 122, 124, 209, 246
 Кожушне [Kozuszne] (*тепер не існує*, ПР) 255
 Колки (ВО) 62, 66, 68, 75-76
 Коломия (ІФО) 209
 Команьча [Komańcza] (ПР) 255
 Комарівка (*тепер не існує*, ВО) 98
 Комарно (ЛО) 213
 Комарники (ЛО) 160
 Конюхи [Koniuchy] (ПР) 186
 Конюхи (ТО) 27
 Копачівка (*тепер не існує*, РО) 92
 Копище, хутір (РО) 73
 Коржова (ТО) 217
 Коритниця (ВО) 123
 Королик Волоський [Królik Wołoski] (*тепер не існує*, ПР) 256
 Королик Польський [Królik Polski] (ПР) 256
 Коростятин (тепер Криниця, ТО) 156
 Кортеліси (ВО) 43
 Костопіль (РО) 70-72, 190
 Костянтинів (*тепер не існує*, РО) 75
 Костянтинівка (РО) 73
 Костянтинівка (*тепер не існує*, ЛО) 159
 Котів (ВО) 149
 Коцюбинчики (ТО) 156
 Коцьк [Kock] (ПР) 125
 Кошів (ВО) 73
 Краків [Kraków] (ПР) 33-34, 39
 Красна Гірка (*тепер не існує*, РО) 92
 Красне (ТО) 64
 Красний Сад (*тепер не існує*, територія с. Михлин, ВО) 75
 Кременець (ТО) 37
 Кривичі (РО) 75
 Крилів [Kryłów] (ПР) 233
 Криниця [Krynica] (ПР) 240
 Кругів (ЛО) 150
 Крушів (*тепер не існує*, РО) 92
 Кудзиволя, колонія (*тепер не існує*, РО) 73

- Купичів (ВО) 102, 115-116
 Куповальці (*тепер не існує*, ВО) 90
 Курорти (*тепер не існує*, РО) 91
 Курськ [Курск] (РФ) 44
 Кустичі (ВО) 87
 Кути (*тепер не існує*, ВО) 93
 Кути (ТО) 72, 191
 Лани Польські (тепер Забужжя, АО) 159
 Ланівці (ТО) 116-117
 Ланчин (ІФО) 214
 Лапаївка (тепер Прибужани, АО) 159
 Ласків [Łasków] (ПР) 184
 Лахвичі (ВО) 111
 Лахівці [Łachowce] (ПР) 233
 Лежайськ [Leżajsk] (ПР) 232, 285
 Линів (ВО) 89
 Липина (тепер частина с. Воля-Висоцька, АО) 158
 Липники (*тепер не існує*, РО) 68-69
 Липовець [Lipowiec] (*тепер практично не існує*, ПР) 256
 Лисняки (ВО) 102
 Лімна (АО) 148
 Лісок (АО) 158
 Лігятин (ТО) 149
 Ловища (ВО) 103
 Лодина [Łodzina] (ПР) 256
 Лозова (ТО) 218
 Лондон [London] (Сполучене Королівство) 47, 67, 110, 124, 128, 130, 201, 242
 Лопатин (АО) 160
 Лопатки (не ідентифіковано) 68
 Лопушна (АО) 132
 Лубне [Łubne] (*тепер не існує*, ПР) 231
 Лубче [Łubcze] (ПР) 185
 Лукове [Łukowe] (ПР) 177
 Лупків [Łupków] (ПР) 255
 Луцьк (ВО) 61, 64, 102, 115, 182, 246
 Любартів [Lubartów] (ПР) 125
 Любачів [Lubaczów] (ПР) 10, 152, 153, 186, 229, 230, 253, 265, 271
 Люблін [Lublin] (ПР) 172, 174, 181, 212
 Люблятин (*тепер не існує*, ВО) 115
 Людвиківка (тепер Мислівка, ІФО) 153
 Люлівка-Венгерщина, колонія (*тепер не існує*, ВО) 90
 Ляди (*тепер не існує*, РО) 91
 Ляйпциг [Leipzig] (ФРН) 49
 Львів (АО) 7-9, 12-13, 25-26, 28, 33, 35-38, 40, 42, 45-46, 49-50, 77, 128-129, 132-133, 136, 145, 155, 166, 181, 185, 191-192, 195, 198, 202, 206, 208-212, 226, 229, 234, 239-245, 247, 252, 268, 272, 290
 М'ягке [Miękkie] (ПР) 178
 Майдан (ТО) 158
 Майданек [Majdanek] (ПР) 172, 174, 181
 Майнич (АО) 159
 Мала Мельниця (тепер Мельниця, РО) 91
 Малий Радеж (*тепер не існує*, РО) 73
 Малин (Житомирська область) 65
 Малі Пендики (*тепер не існує*, межа РО і ВО) 69
 Малі Сідлища (*тепер не існує*, РО) 74
 Малковичі [Małkowice] (ПР) 231
 Мальчиці (АО) 225
 Манява (ІФО) 130
 Маркова (ТО) 151
 Мар'янівка (*тепер не існує*, ВО) 99
 Мар'янівка (*тепер не існує*, РО) 67, 69
 Масломичі [Masłomęcz] (ПР) 165, 185
 Маутгаузен [Mauthausen] (АР) 172
 Махнівок [Machnówek] (ПР) 233
 Мацеїв (тепер Луків, ВО) 62, 119
 Мацошин (АО) 158
 Мацьковичі [Maćkowice] (ПР) 231
 Медведівка, хутір (*тепер не існує*, ТО) 70
 Миколаїв (АО) 25, 26
 Миколаївка (РО) 75
 Милятин (ВО) 89

- Михайлівка (ВО) 89
 Міняни [Mieniany] (ПР) 177
 Мірче [Mircze] (ПР) 178
 Могильне (*тепер не існує*, ВО) 93
 Модринець [Modryniec] (ПР) 185
 Модринь [Modryń] (ПР) 177-178, 185
 Мокра [Mokra] (ПР) 23
 Молодич [Mołodycz] (ПР) 233
 Молодятичі [Mołodiatycze] (ПР) 177-178
 Моложів [Mołożów] (ПР) 177
 Монастирець (АО) 113
 Моосберг (*тепер не існує*, АО) 157
 Москва (РФ) 34, 48, 84, 240
 Мости (АО) 113
 Мриголоди [Mrzygłody] (ПР) 229
 Мхава [Mchawa] (ПР) 249
 Мюнхен [München] (ФРН) 227
 Набріж [Nabrzeże] (варіант: Набрж, ПР) 186
 Надвірна (ІФО) 214, 223, 225
 Надітичі (АО) 26
 Нарічин (*тепер не існує*, ВО) 116
 Нароль [Narol] (ПР) 154
 Небецани [Niebieszczany] (ПР) 256
 Немилія (Комарна-Яцковичі) (*тепер не існує*, РО) 74
 Несвіч (ВО) 116
 Нетреба (РО) 150
 Нижанковичі (АО) 246
 Низьколизі (ТО) 219
 Нова Діброва (*тепер не існує*, ВО) 115
 Новогрудок [Навагрудак] (РБ) 109
 Новий Люблинець (ПР) [Lubliniec Nowy] 235
 Новий Сонч [Nowy Sącz] (ПР) 25
 Новики (ТО) 150
 Новини, колонія (*тепер не існує*, ВО) 88
 Нові Стрілиська (тепер Нові Стрілища, АО) 155
 Новосільці [Nowosielce] (ПР) 256
 Обірки (РО) 43
 Овадне (ВО) 122
 Оженин (РО) 116
 Озютичі (ВО) 122-123
 Окопи (*тепер не існує*, РО) 115
 Олександрія (ВО) 74
 Олеськ (ВО) 59
 Олика (ВО) 115-116
 Ольганівка (ВО) 73
 Ольшани [Olszany] (ПР) 231
 Омеляник Великий (ВО) 64
 Омеляник Малий (тепер околиця Луцька, ВО) 64
 Омельне (ВО) 99-100
 Опалин (тепер Вишнівка, ВО) 102
 Орадур-сюр-Глан [Oradour-sur-Glane] (селище знищене в 1944, комуна з такою ж назвою збудована в іншому місці; Французька Республіка) 165, 168
 Оржів (РО) 116
 Оржівські хутори (РО) 226
 Оришківці (ТО) 156
 Осічник (*тепер не існує*, ВО) 102
 Ости (*тепер не існує*, РО) 73
 Острів (ВО) 98
 Острівки (*тепер не існує*, ВО) 93-94
 Острог (РО) 101, 116
 Осьмиговичі (ВО) 122-123
 Охнівка (ВО) 122
 Павлокома [Pawłokoma] (ПР) 229, 231
 Паликорови (АО) 165
 Панська Долина (*тепер не існує*, РО) 100
 Париж [Paris] (Французька Республіка) 10
 Паросля I (*тепер не існує*, РО) 4, 55-58, 67, 79, 83, 108, 179, 226
 Паросля II (*тепер не існує*, РО) 74, 92, 226
 Пасіка [Pasięka] (ПР) 178
 Пасіки Зубрицькі (АО) 187
 Пелагин (*тепер не існує*, ВО) 89
 Пеньки (*тепер не існує*, межа РО і ВО) 69

- Перекоси (ІФО) 157
 Перелисянка (РО) 69
 Перемишль [Przemyśl] (ПР) 4, 10, 45-46
 Пересоловичі [Peresolowice] (ПР) 178-179
 Переспа (*тепер не існує*, РО) 91-92
 Перикірка (тепер Борове, ВО) 123
 Пискоровичі [Piskorowice] (ПР) 232, 237, 285
 Пишівка (*тепер не існує*, ЛО) 158
 Піддубці (ВО) 50
 Підкамінь (ЛО) 134, 157, 165, 283
 Підкамінь Рогатинський (тепер Підкамінь, ІФО) 153
 Підкам'яна (присілок Ганачова, *тепер не існує*, ЛО) 158
 Підледів [Podlódów] (ПР) 185
 Підлужне (РО) 65
 Підтемне (ЛО) 132
 Пільгани (ВО) 90
 Плашів [Płaszów] (нацистський концтабір на околиці Кракова, ПР) 172
 Плоске (*тепер не існує*, РО) 73
 Площа Ломановська (*тепер не існує*, ВО) 75
 Пняки (*тепер не існує*, частина Негівців, ІФО) 158
 Пнятин (ЛО) 154-155
 Познанка (тепер околиці с. Полонка, ВО) 68
 Познань [Poznań] (ПР) 170
 Полапи (ВО) 102
 Полянівка (*тепер не існує*, РО) 68
 Порада (*тепер не існує*, РО) 74, 92
 Порицьк (тепер Павлівка, ВО) 88
 Поршна (ЛО) 132
 Посадів [Posadów] (ПР) 185, 233
 Постолів [Postolów] (ПР) 249
 Поталиця, колонія (*тепер не існує*, РО) 114
 Потсдам [Potsdam] (ФРН) 49
 Потурин [Poturzyn] (ПР) 177
 Потурорів (ТО) 27, 68
 Почаїв (ТО) 191
 Пребраже/Пшебраже (тепер Гайове, ВО) 98-100, 111, 116, 119
 Протеси (ЛО) 157
 Протісне [Procisne] (ПР) 250
 Прусік [Prusiek] (ПР) 256
 Пряшів [Prešov] (Словацька республіка) 28
 Пташники (*тепер не існує*, ЛО) 159
 Пужники (*тепер не існує*, ТО) 156, 219
 Пузів (тепер Зоря, ВО) 123
 Пулави [Puławy] (ПР) 209, 255
 Пустомити (ВО) 89
 Пустомити (РО) 75
 Рава-Руська (ЛО) 46
 Радеж (*тепер не існує*, РО) 73
 Радків [Radków] (ПР) 233
 Радовичі (ВО) 101
 Радомлі (*тепер не існує*, ВО) 116
 Радостів [Radostów] (ПР) 184
 Радошиці [Radoszyce] (ПР) 255
 Радошівка (ТО) 70
 Раковець (ЛО) 196
 Ратне (ВО) 27
 Рафалівка (тепер Муравище, ВО) 99, 101
 Ремель (РО) 64-65
 Решнівка (ТО) 73
 Рибча (ТО) 101
 Рига [Rīga] (Латвія) 8
 Риковичі (ВО) 89
 Рим [Roma] (Італія) 33
 Рівне м. (РО) 42, 119
 Рівне с. (ВО) 102
 Ріплін [Rzeplin] (ПР) 233
 Річиця [Rzeczycza] (ПР) 186
 Річки (ЛО) 186
 Рогатин (ІФО) 18
 Рожанка (ЛО) 159
 Рожище (ВО) 101-103
 Розвадів (ЛО) 25
 Рокитне [Rokitno] (ПР) 119
 Романівка (ВО) 89

- Росохач (АО) 149
 Роттердам [Rotterdam] (Королівство Нідерландів) 24
 Руда (АО) 244
 Руда Ружанецька [Ruda Różaniecka] (ПР) 233-235, 277
 Руда-Сілецька (АО) 159
 Рудка [Rudka] (ПР) 186
 Рудня-Лева (РО) 74
 Ружин (ВО) 101
 Рудиківка [Rulikówka] (ПР) 184
 Румне (тепер Грімне, АО) 157
 Русельчичі [Ruszelczyce] (ПР) 231
 Ряшів [Rzeszów] (ПР) 45-46, 246
 Сагринь [Sahryń] (ПР) 177, 184
 Сади Малі (РО) 119
 Садів (ВО) 67
 Садки (ТО) 68
 Самбір (АО) 25, 38
 Самоволя (ВО) 89
 Сарни (РО) 56, 92, 188
 Свинарин (ВО) 86
 Свійчів (ВО) 86
 Селиська [Siedliska] (ПР) 233-234
 Селисько (ВО) 122
 Селисько (АО) 175
 Ситниця (ВО) 67
 Сівчина [Sufczyzna] (ПР) 231
 Скалат (ТО) 148, 160, 216
 Скварява (АО) 158
 Скоморохи [Skomorochy] (ПР) 177
 Скопів [Skorów] (ПР) 231
 Слобідка Більшівцівська (ІФО) 155
 Слобідка Васильковецька (тепер не існує, ТО) 155
 Слов'ятин (ТО) 27
 Словикивка, колонія (тепер не існує, ВО) 93
 Слупськ [Słupsk] (ПР) 266
 Смолова (тепер не існує, ВО) 89
 Снігурівка (ТО) 117
 Снятин (ІФО) 213
 Собібор [Sobibor] (ПР) 42, 172-173
 Сокіл (ВО) 102
 Соколів (тепер не існує, АО) 158
 Соколівка (АО) 150
 Соколівка, колонія (тепер не існує, ВО) 93
 Солотвин (ВО) 105
 Сороки (АО) 132, 285
 Сороцьке (ТО) 216
 Сорочин, колонія (тепер не існує, ВО) 93
 Сошники (РО) 91
 Сребрениця [Srebrenica] (Боснія і Герцеговина / Республіка Сербська) 283
 Ставки (ВО) 104
 Сталінград [Сталинград] (тепер Волгоград, РФ) 44, 59
 Станіслав (тепер Івано-Франківськ, ІФО) 37, 46
 Станіславівка (тепер не існує, ВО) 115
 Стара Гута (ВО) 101, 111
 Стара Діброва (тепер Діброва, ВО) 115
 Стара Рафалівка (РО) 112
 Стараховице [Starachowice] (ПР) 54
 Старе Село (АО) 132
 Старе Село [Stara Wieś] (ПР) 233, 285
 Старий Люблинець [Lubliniec Stary] (ПР) 232
 Старі Скоморохи (ІФО) 149
 Старуня (ІФО) 130
 Стасин, колонія (тепер не існує, частково входить до с. Гряди, ВО) 89
 Стахівка (тепер не існує, РО) 74
 Стенжаричі, колонія (ВО) 115, 123
 Стенятин [Steniatyn] (ПР) 186
 Стефанівка (тепер не існує, ВО) 122
 Стриганка (АО) 157
 Стрий (АО) 25, 28
 Стрілецька (тепер не існує, ВО) 116
 Стрільці [Strzelce] (ПР) 177
 Струбовиська [Strubowiska] (ПР) 229, 256

- Ступосяни [Stuposiany] (ПР) 250
 Сураж (ТО) 68
 Суравиця [Surowica] (*тепер не існує*, ПР) 255
 Сянік [Sanok] (ПР) 25, 28, 45, 178, 229, 230, 249, 256, 265, 271
 Сянки [Sianki] (*тепер не існує*, ПР) 250, 270
 Тараж (*тепер не існує*, ВО) 68
 Твердині (ВО) 122
 Твоример (*тепер не існує*, ВО) 99
 Тегеран [تاران] (Ісламська Республіка Іран) 240
 Темешів [Temeszów] (ПР) 256
 Тербуня (*тепер не існує*, РО) 92
 Терка [Terka] (ПР) 257-258
 Тернава Вижня [Tarnawa Wyzna] (*тепер неіснуюче поселення, перерізане кордоном*, ЛО/ПР) 250
 Тернава Нижня [Tarnawa Niżna] (*тепер неіснуюче поселення, перерізане кордоном*, ЛО/ПР) 250
 Тернопіль (ТО) 18, 40, 46, 168, 182, 209, 218, 243, 244
 Тісна [Cisna] (ПР) 262
 Тішанів [Cieszanów] (версії вимови: Цішанів, Чесанів, ПР) 165, 185
 Тлусте (*тепер Товсте*, ТО) 149, 218
 Товстобаби (*тепер Високе*, ТО) 217
 Томашів Люблінський [Tomaszów Lubelski] (ПР) 45, 46, 187, 236, 238, 247, 253
 Томашівці (ІФО) 158
 Топилище (ВО) 89
 Топтинь/Туптин (*тепер не існує*, РО) 55
 Торське (ТО) 148
 Торчин (ВО) 73
 Травники [Trawniki] (ПР) 172
 Треблінка [Treblinka] (ПР) 172
 Трієст [Trieste] (Італійська Республіка) 175
 Трійця [Trójca] (*тепер не існує*, ПР) 216
 Тростянець (ВО) 79, 99-100
 Тростянка (ВО) 103
 Трускавець (ЛО) 19
 Трускоти (*тепер не існує*, ВО) 101
 Тур (*тепер не існує*, РО) 91
 Турійськ (ВО) 124
 Туровичі (ВО) 104
 Тур'я Велика (ІФО) 149
 Тухані [Tuchanie] (ПР) 177
 Убереж, хутір (РО) 73
 Угли (РО) 73
 Угнів (ЛО) 10
 Угринів Старий (ІФО) 53
 Ужани (*тепер не існує*, РО) 91
 Улицько-Середкевичі (*тепер Середкевичі*, ЛО) 186
 Ульгівок [Ułhówek] (ПР) 186
 Унів (ЛО) 154-155
 Фійна (ЛО) 158
 Фірлеїв (*тепер не існує*, ІФО) 155
 Фрага (ІФО) 153
 Фрайвельд [Frajweld] (*тепер не існує*, ПР) 186
 Франкфурт-на-Одері [Frankfurt (Oder)] (ФРН) 40
 Харків (Харківська область) 59
 Хващовата, колонія (*тепер Дубки*, РО) 93
 Хвоянка (*тепер не існує*, РО) 74
 Хмелівка (*тепер не існує*, ВО) 99
 Холм [Chełm] (ПР) 30, 173, 175, 181, 182, 187, 211, 241, 269
 Хоромці (*тепер не існує* РО) 92
 Хотинь [Chocień] (*тепер не існує*, ПР) 258
 Хринів (*тепер не існує*, ВО) 89
 Целіїв (ТО) 156
 Цепцевичі (РО) 55
 Чашин [Czaszyn] (ПР) 268
 Червона Гора (не ідентифіковано) 244
 Червоноград (*тепер урочище Червоне поблизу Ниркова*, ТО) 218
 Чернелиця (ІФО) 148
 Чижів (ЛО) 155

- Човниця Нова (тепер Човниця, ВО) 99
 Чорний Ліс (ІФО) 161
 Чорнокінецька Воля (ТО) 156
 Чортків (ТО) 148
 Швентошів [Świętoszów] (до 1945
 Нойгамер, ПР) 35
 Широке (ВО) 90
 Широке Поле (Погерсдорф, *тепер не існує*, ІФО) 156
 Шиховичі [Szychowice] (ПР) 184
 Шкроботівка (ТО) 72
 Шумськ (ТО) 70
 Щавне [Szczawne] (ПР) 266
 Щенятин Великий (тепер Щенятин, ВО) 89
 Щенятин Малий (тепер Щенятин, ВО) 89
 Щурин (ВО) 122
 Юзефів (*тепер не існує*, РО) 75
 Яблоньки [Jabłonki] (ПР) 262
 Яблунів (ТО) 156
 Явірник [Jawornik] (ПР) 255
 Явожно [Jaworzno] (ПР) 267-268
 Яворів (ЛО) 10
 Ягольниця (тепер Ягільниця, ТО) 148
 Язвинки, колонія (*тепер не існує*, РО) 73
 Якубівці (*тепер не існує*, ТО) 27
 Яменець (*тепер не існує*, РО) 69
 Янівка (тепер Іванівка, ВО) 73, 83, 115, 116
 Янівка (*тепер не існує*, ЛО) 158
 Янківці (*тепер не існує*, ВО) 93
 Янова Долина (тепер Базальтове, РО) 70-72, 80, 157
 Ярослав [Jarosław] (ПР) 45
 Ясель [Jasiel] (*тепер не існує*, ПР) 255
 Ясенівка, колонія (*тепер не існує*, ВО) 93

ЗМІСТ

До Читачів	3
Гордіїв вузол. Українська проблема в ІІ Республіці	7
Вересень 1939 року.....	23
Від падіння Польщі до уряду Ярослава Стецька (1939–1941)	30
Політика окупантів.....	30
Виникнення ОУН-Бандери.....	33
Акт 30 червня 1941 року	35
Німецькі «порядки». Польське та українське підпілля (1941–1943).....	42
Німецька окупація.....	42
Польське підпілля супроти «українського питання».....	44
«Не тільки поляки, а й німці почнуть бояться нас»	48
УПА Бандери – перша збройна операція	53
Виступ проти німців	59
ІІІ конференція ОУН-Б.....	59
Український бунт	60
Антипольська акція на Волині – початок (березень–червень 1943 року)	67
Український план «усунення» поляків.....	77
Антипольська акція на Волині – апогей різанини	85
Перша реакція поляків	85
11–12 липня 1943 року.....	87
Подальші напади підрозділів «Дубового».....	90
Серпневі побоїща	93
Польська оборона та помста	97
Червоні партизани.....	107
«Все розривати, розносити в прах»	114
Польський повстанський порив. 27 Волинська піхотна дивізія АК.....	119

«В Східній Малопольщі ми маємо війну»	127
«Польські» накази ОУН-Б і УПА в Східній Галичині	138
Галицька різанина. Антипольська акція в Східній Галичині.....	148
Перші напади.....	148
Мікроісторія: рейд сотні «Сіроманців»	152
Масова «чистка польського елемента»	155
Дивізія СС «Галичина». Факти та міфи.....	163
Формування дивізії.....	163
Гута Пеняцька – галицьке Орадур-сюр-Глан.....	165
Міф про придушення Варшавського Повстання.....	168
На фронті.....	170
Польсько-український конфлікт на Люблінщині (1943–1944)	172
Бригадефюрер СС Оділо Глобочник і його політика в Дистрикті Люблін	172
Німецька провокація подіяла	175
Чи спровокували волинську різанину вбивства українців на Люблінщині?	179
Бої між поляками та українцями в 1944 році	183
Ставлення інших українських угруповань до антипольської акції.....	188
Українська Повстанська Армія Тараса Бульби-Боровця	188
ОУН-Мельника	191
Ставлення «пересічних» українців до антипольської акції	193
Митрополит Андрей Шептицький: катехеза в добу погорди.....	197
Прихід радянської влади	209
Операція «Буря»	209
«Истребительные батальоны»	212
Останні вбивства цивільних поляків у Східній Галичині	215
Антирадянська герилья в Західній Україні	221
Від відплати в Павлокомі до атаки ВіН і УПА на Грубешів	229
«Українці – за Збруч!»	229
Перемир'я в Селиських та околицях Руди Ружанецької.....	233
Верховини і Грубешів.....	235

«Репатріація» по-радянські.....	240
Виселення поляків	240
Виселення українців.....	247
Українське підпілля у Польщі в 1945–1946 роках.....	252
Операція «Вісла»	263
Рішення	263
Депортації населення	265
«Переслідують нас безнастанно...». Українське підпілля в Польщі...269	
Ліквідація підпілля – так, примусові виселення – ні	273
Спроба підведення підсумку: «війна у війні», геноцид, сталінські етнічні чистки.....	276
Хронологія та баланс жертв	276
Чи були геноцидом волинська та галицька різанини?.....	279
Як оцінювати польські відплатні акції та операцію «Вісла»?	284
Польсько-український конфлікт пам'яті	287
Примітки	293
Вибрана бібліографія.....	315
Післямова (<i>Ігор Ільошин</i>)	329
Іменний покажчик.....	333
Географічний покажчик.....	341
Про автора.....	356

Про автора

Гжегож Мотика (Grzegorz Motyka), габілітований доктор історії, професор народився в 1967 році. В 1987–1992 навчався на факультеті гуманітарних наук Люблінського католицького університету. Ступінь доктора гуманітарних наук в галузі історії здобув у 1998 році на підставі докторської дисертації *Польсько-українське протистояння на теренах сучасної Польщі в 1943–1948 роках (Walki polsko-ukraińskie na ziemiach dzisiejszej Polski w latach 1943–1948)*, підготованої під керівництвом професора Томаша Стшембоша (Tomasz Strzembosz). Ступінь габілітованого доктора гуманітарних наук здобув у 2007 році на підставі дисертації *Український партизанський рух. Діяльність Організації Українських Націоналістів і Української Повстанської Армії в 1942–1960 роках (Ukraińska partyzantka. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii 1942–1960)*.

Після закінчення університету працював у Інституті політичних досліджень ПАН, у відділі історії східних теренів II Польської Республіки (1994–1998 асистент, 1998–2007 ад'юнкт, 2007–2010 доцент, від 2010 професор ІПД ПАН). Викладав у Ягеллонському університеті в Кракові (факультет політології, кафедра українознавства).

У 2000–2007 рр. працював у Бюро публічної просвіти ІНП, у відділенні в Любліні керівником підрозділу наукового вивчення документів і бібліотечних колекцій (2000–2005), відтак у відділенні в Варшаві – головним спеціалістом (2005–31.07.2007). Займався, зокрема, укладенням збірок документів із архівів спецслужб Польщі, України, Росії. Звільнився з ІНП через незгоду з керівництвом цієї державної структури в трактуванні комуністичного злочину – операції «Вісла», яку засуджував і заявляв про це відверто, в тому числі на організованих польськими громадянами українського походження меморіальних заходах у Перемишлі. Повернувся в Інститут Національної Пам'яті в 2011 р., коли був обраний Сенатом до складу Ради ІНП, де працює заступником голови Ради.

У 2007–2009 рр. був професором факультету політології в Гуманітарній Академії ім. Александра Гейштора в Пултуску.

Сфера наукових інтересів д-ра Г.Мотики – польсько-українські стосунки в 1939–1989 рр., переслідування радянськими органами державної безпеки учасників антикомуністичного руху опору в Україні, Білорусі, країнах Балтії в 1939–1953 рр., політика комуністичних органів безпеки ПНР супроти національних меншин. За підсумками своїх досліджень опублікував кілька монографій: *Пани і різуні. Співпраця АК–ВіН і УПА в 1945–1947 (Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA 1945–1947*, у співавторстві з Р. Внучком, вид. Volumen, Варшава, 1997); *Так було в Бещадах (Tak było w Bieszczadach*, вид. Volumen, Варшава, 1999); *Антипольська акція ОУН–УПА 1943–1944. Факти та інтерпретації (Antypolska Akcja OUN-UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje*, у співавторстві з Д.Лібйонкою, вид. IPN, Варшава, 2002); *Українська проблематика в діяльності Служб Безпеки Польщі та Чехословаччини в 1945–1989 роках (Służby Bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców 1945–1989*, у співавторстві, Варшава, вид. IPN, 2005); *Український партизанський рух 1942–1960 (Ukraińska partyzantka 1942–1960*, вид. Інституту політичних досліджень ПАН та вид. Rytm, Варшава, 2006); збірку історіографічних нарисів *В колі сюжетів «Заграв у Бещадах». Нариси з новітньої історії польських Бещад (W kręgu «Łup w Bieszczadach». Szkice z najnowszej historii polskich Bieszczad*, вид. Rytm, Варшава, 2009); науково-популярну працю *Від волинської різанини до операції «Вісла» (Od rzezi wołyńskiej do akcji «Wisła»*, Wydawnictwo Literackie, Краків, 2011). Окрім того, оприлюднив понад 60 статей у фахових виданнях у Польщі та за кордоном. Науково-популярні тексти уміщує в часописах «Karta», «Więź», «Polityka», «Wprost», «Newsweek», «Gazeta Wyborcza», «Rzeczpospolita». За осягнення в популяризації історичних знань отримав нагороду Об'єднання видавців історичної книжки «Клію» (2006), нагороду журналу «Przegląd Wschodni», нагороду журналу «Polityka» за кращу історичну працю (2012); з рук Люблінського архієпископа Юзефа Жицінського отримав відзнаку «Memoria Iustorum» за «спорудження мостів у культурному діалозі між Польщею та Україною».

(Джерело: біограма на Вікіпедії, біограма на мережній сторінці Інституту Національної Пам'яті)

**З питань замовлення та придбання
літератури звертатися за адресою:**

**ВИДАВНИЦТВО «ДУХ І ЛІТЕРА»
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»**

вул. Волоська, 8/5, кімн. 210, Київ 70, Україна, 04070

Тел./факс: +38(044) 425-60-20

Сайт: <http://duh-i-litera.com>

E-mail: litera@ukma.kiev.ua

Надаємо послуги: «Книга – поштою»

Друк та палітурні роботи:

**МАЙСТЕР
КНИГ**

м. Київ, вул. Виборзька 84,

тел. (044) 458 0935

e-mail: info@masterknyg.com.ua

www.masterknyg.com.ua

Свідоцтво про реєстрацію ДК № 3861 від 18.08.2010 р.

Гжегож Мотика (нар. 1967), габітований доктор історії, мешкає у Варшаві, заступник Голови Ради Інституту Національної Пам'яті, професор Інституту політичних досліджень Польської АН, викладач кафедри українознавства факультету політології Ягеллонського університету (Краків). Упродовж 2000–2007 рр. працював у дослідних і просвітницьких структурах ІНП в Любліні та Варшаві.

Опублікував 4 монографії та понад 60 статей, присвячених польсько-українським взаєминам у 1939–1989 рр., придушенню радянськими спецслужбами національного руху опору в Україні, Білорусі, Литві, Латвії та Естонії у 1939–1953 рр., заходам політичної поліції ПНР супроти національних меншин.

Серед його книг: «Так було в Бещадах» (1999), «Антипольська акція ОУН-УПА 1943–1944. Факти і інтерпретації» (разом з Д. Лібйонкою, 2002), «Український партизанський рух, 1942–1960» (2006). Наукові та науково-популярні статті публікує в часописах «Karta», «Więź», «Zeszyty Historyczne», «Gazeta Wyborcza», «Rzeczpospolita», «Polityka», «Newsweek». Отримав із рук архієпископа Юзефа Жицінського нагороду «Memoria Iustorum» за «спорудження мостів у культурному діалозі між Польщею та Україною».

В 2012 р. КНИЖКА Г. МОТИКИ «Od rzezi wołyńskiej do akcji Wisła» БУЛА ВІДЗНАЧЕНА НАГОРОДОЮ ЖУРНАЛУ «POLITYKA» (Польща) ЯК КРАЩА ІСТОРИЧНА ПРАЦЯ РОКУ В ПОЛЬЩІ.

З Післямови доктора історичних наук Ігоря Ільюшина:

Пропонована українському читачу праця польського історика Гжегожа Мотики присвячена найдискусійнішій темі української й польської історіографії та найболючішій проблемі сучасних взаємин двох народів-сусідів. Автор є провідним фахівцем з цієї проблематики, а його численні наукові розвідки по праву користуються визнанням не лише в середовищі польських, а й українських дослідників.

Польський вчений напевно не розраховує на те, що його висновки будуть сприйняті і взяті до уваги українськими праворадикальними громадсько-політичними організаціями, які вважають себе спадкоємцями ОУН і УПА і глорифікують їхні вчинки, або лівими силами і партіями, які прагнуть морально знищити українських націоналістів та їхні традиції. Адже ширшу читацьку публіку менш за все цікавить точність висловлювань науковців і об'єктивізм їхніх досліджень, більше – те, наскільки вони, ці дослідження, відповідають стереотипам масової свідомості.

Проте, безсумнівно, автор сподівається вплинути на українську історіографію і зробити можливою певну еволюцію поглядів українських фахівців, змусивши їх відійти від зосередження на аналізі лише причин українсько-польського конфлікту, а більше дослідити й оцінити особливості його перебігу в Західній Волині і Східній Галичині.

9 789663 783024